

XII KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ANTALL ISTVÁN
BALATON PETRA
BALÁZS IMRE JÓZSEF
BIRÓ A. ZOLTÁN
BORCSA JÁNOS
RAFAEL CAPURRO
MARIANA CELAC
DEMETER CSANÁD
GAGYI JÓZSEF
MARK GOTTDIENER
GUTTMANN SZABOLCS
K. HORVÁTH ZSOLT
KOVÁCS ZSUZSANNA
LÁNG ORSOLYA
MARKÓ BÉLA
MÓSER ZOLTÁN
SZÁNTÓ T. GÁBOR
ZALÁN TIBOR
ZÖRGŐ NOÉMI

2

VÁROSI TÉRVÁLTOZATOK

III. FOLYAM
2010.
FEBRUÁR

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXI/2. • 2010. FEBRUÁR

TARTALOM

RAFAEL CAPURRO • Építeni mint gondolatfeladat (<i>R. L. fordítása</i>)	3
MARIANA CELAC • Miért nem lehet metropolisz Bukarest? (<i>Kérdezett Cseke Péter Tamás</i>)	12
MARKÓ BÉLA • Állunk a fényverésben, Tündöklő halálunk, Változó Isten, Csak törmelék, Puzzle (<i>versek</i>)	16
GAGYI JÓZSEF • Városi térváltozások, térváltozatok	19
GUTTMANN SZABOLCS • Kolozsvári fejlesztések, kolozsvári közérzet (<i>Kérdezett Ferencz Zsolt</i>)	28
BIRÓ A. ZOLTÁN • Együtt vagy külön?	32
ANTALL ISTVÁN • A túlélő város – Tokaj	36
MARK GOTTDIENER • Disneyland. Az utópikus városi tér (<i>R. L. fordítása</i>)	42
ZALÁN TIBOR • Dráma és költészet (<i>Kérdezett Farkas Jenő</i>)	55
LÁNG ORSOLYA • A változó ég alatt (<i>próza</i>)	63
SZÁNTÓ T. GÁBOR • Poggyász, Perspektíva (<i>versek</i>)	67

■ TOLL

BORCSA JÁNOS • Város a végeken	69
--------------------------------	----

■ HISTÓRIA

BALATON PETRA • A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (II.)	71
--	----

■ VILÁGABLAK

K. HORVÁTH ZSOLT • Kívül (<i>Drang nach Westen</i>)	78
---	----

■ MŰ ÉS VILÁGA

FERENCZ ORSOLYA • Festményt nyitó világ	84
HAMAR PÉTER • Móricz Zsigmond arca kontrasztos megvilágításban	89

KELEMEN ERZSÉBET • Esztétikai és etikai értékek

Az Isten háta mögött című regényben 93

■ KÖZELKÉP

DEMETER CSANÁD • „Városrendezés” Csíkszeredában 101

KOVÁCS ZSUZSANNA • Kolozsvár egyéniségformáló szerepe
a székelyföldi egyetemisták körében 108

■ TÉKA

BALÁZS IMRE JÓZSEF • A román avantgárdkutatás új hulláma
(*Társas esztétikák*) 113

PÉTER ÁRPÁD • Kooperációs minták a mediterráneumból 118

ZÖRGŐ NOÉMI • Turistacsalogatás felsőfokon 121

A Korunk könyvajánlata (*Rigán Lóránd ajánlja*) 124

■ TALLÓ

SOÓS AMÁLIA • Olvasatok az irodalom mai helyzetéről 125

■ ABSTRACTS

..... 128

■ KÉP

MÓSER ZOLTÁN

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ A szerkesztőség tagjai: CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ Gazdasági vezető: MÁRTON LEVENTE ATTILA ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR ■ Titkárság: BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ A Korunk – Budapesti Porta grémiuma: ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Állandó munkatársak: EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Szülőföld Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ SZERKESZTŐSÉG: Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52. Telefon: 0264-375-035; 0264-432-154; Fax: 0264-375-093 ■ POSTACÍM: 400304 Cluj, c.p. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ NYOMDA: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266/372407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, mobiltelefonon: a 0036-(06)-30-431-2319 (Tóth Ernő) vagy e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284).

■ ISSN: 1222-8338

RAFAEL CAPURRO

ÉPÍTENI

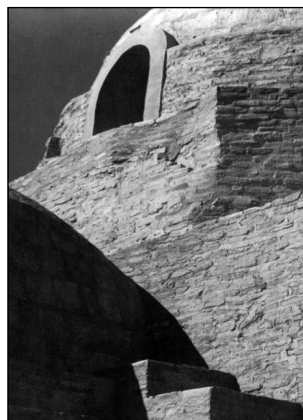
MINT GONDOLATFELADAT

Az építészet fenomenológiájához

I. Előzetes megjegyzések a fenomenológiai módszerről

■ A fenomenológiai filozófia, a 20. század nagy gondolati mozgalma elsősorban a 19. század metafizikai rendszerei és a filozófiának a pozitív tudományokban való feloldódása ellen irányul.¹ Kezdeteinél Edmund Husserl munkássága, különösen a *Logikai vizsgálódások* (1900–1901) című műve áll, melyben a logikainak a fizikálissal szembeni önállóságát kidolgozza, és egyben meghatározza a fenomenológia alapfogalmait (pl. intencionalitás, kategoriális szemlélet). Jelen megjegyzéseim között nem térek ki a fenomenológia különböző gondolati iskoláira,² csupán a husserli fenomenológia heideggeri átalakítására szorítkozom,³ a jelen előadás fő témáját előkészítendő.

A fenomenológia jelszava: „vissza a dolgokhoz!” Ez a jelszó egy önmagát filozófiának beállító felszínes játékkal szemben fogalmazódik meg, amely áthagyományozott fogalmakkal és kérdésfeltevésekkel zajlik, megkerülvén „magukat a dolgokat”. A fenomenológia már a megnevezésében hangsúlyozza a fenoménekre, vagyis az arra való irányulást, ami a beszédben (*logos*) megmutatkozik (*phainomenon*). Ezt a beszédet más, rokon szóösszetételekhez hasonlóan, mint a biológia vagy a geológia, „a tárgyat megragadó beszédként” (*logos apophantikos*), nem pusztán általános utalásként érti. A fenomén fogalmi ellenpárja az elfedés. A fenomenológia az elfedettségek és a torzulások le-

A „centrum” a helyiben,
mindenhol és sehol
sincs.

építésén való munka; „destrukció”, mint Heidegger a *Lét és időben* mondja. A fenomenológiai értelemben vett fenoméneket tehát nem valamilyen közvetlen érzéki tapasztalat vagy naiv realizmus módján kell értelmeznünk. Ugyanakkor az olyan megnevezésekkel szemben, mint a biológia, a fenomenológia név még semmit sem mond az illető tudomány tartalmairól.⁴

Husserl a tudat területére korlátozta a fenomének megragadását, ami annyit tesz, hogy a fenomenológiai vizsgálat során a dolgok létezésére vonatkozó kérdés és vele a külvilág létének problémája is zárójeleződik. Ezáltal Husserl, legalábbis ideiglenesen, kitér a hagyományos ismeretelmélet egyik központi módszertani kérdése elől. Az első módszertani lépést az *epoché* („tartózkodni”) görög szóval, illetve a *Reduktion* német kifejezéssel jelöli. A redukció a fenomének tartalmára fordított pillantást hivatott élesíteni, amennyiben elsődlegesen nem arra kérdeznek rá, hogy a megragadott létező egyáltalán van-e, miként kellene önmagában elgondolni ezt a létezését, és hogyan mutatkozik meg a tudathoz való viszonyában, stb. Ezt egy második redukció követi. A tudatfolyamban megélt sokaságból egyetlen struktúrát vagy – Husserl kifejezésével élve – egyetlen *eidost* ragadnak ki bizonyos változatok imaginárius szemlélése által, amely változatokat a változatlan *eidos* szemléletének kidolgozása végett megegyezéseikre, illetve különbségeikre való tekintettel mérlegelnek. Ez tehát „eidetikus redukció” vagy „ideáció”. A fenomenológiai kérdésfeltevés így a következőképpen fogalmazódik meg: mi egy ház, egy ajtó, egy ablak stb. lényegi „eidetikus” struktúrája; nem így: tényleg létezik-e az az ablak, hogyan néz ki konkrétan itt és most, stb.

Heidegger bírálata különösen az első redukcióra vonatkozik, de érinti a másodikat is. Ha egyszer Husserl zárójelbe teszi a valóságot érintő kérdést, akkor bizonyára tudja, mit is jelent a szóban forgó „valóság”, avagy „lét”. Ez feltételezné azt is, hogy az ember léte (*Sein*), pontosabban az, amit „tudatként” (*Bewußt-sein*) vesznek alapul, nem szorúl rá semmilyen vizsgálódásra létét illetően. A fizikai és a pszichikai elhatárolása, melyet Husserl a *Logikai vizsgálódásokban* igyekezett pontosítani, ezáltal más formában továbbra is bizonytalan marad. A homályt az sem oszlatja el, ha tudati lét helyett pl. személyt, szellemet, ént vagy lelket mondunk. A helyzet sokkal inkább az, hogy egy az anyagi természetű létezőhöz igazodó ontológia az ember testre és lélekre (vagy tudatra) való felosztását teszi kézenfekvővé.

Lét és idő (1927) című főművében Heidegger többek között ezt a Husserl fenomenológiájában is uralkodó ontológiát kívánja úgymond falszifikálni. Itt ki akarja ugyanis mutatni, hogy ez a bizonyos ontológia, mely a dolgok létét első látásra magától értetődő megletszerűségükkel azonosítja – mert akkor mondjuk, hogy valami van, ha „jelenlévő”, azaz megvan –, legalábbis a saját létmódunkra, az emberi „jelenvalólétre” vagy „egzisztenciára” – amint azt Heidegger terminológiailag rögzíti – nem érvényes. Heidegger megfogalmazása, a „világban-benne-lét” (*In-der-Welt-sein*) a tudat fenomenológiáját megalapozó ontológia ezen egzisztenciális falszifikációját fejezi ki.

Heidegger ezzel azt kívánja frappánsan megfogalmazni, hogy az emberi jelenvalólét – ha fenomenológiailag tisztázzuk, eltávolítván az ontológiai elfedettségek különféle formáit, melyek a „kéznéllevőség” (*Vorhandenheit*) előfeltételezésével magyarázzák, mint ezt a legnyilvánvalóbban Descartes nagy hatású ontológiája teszi – másfajta struktúrával vagy „*eidosszal*” bír a nem jelenvalólétszerű létezőkhöz képest. A „van” szó – fenomenológiailag tekintve – mást jelent „a ház van”, és mást „az ember van” kijelentésben. A létet, amint már Arisztotelész megjegyezte, sokféleképpen mondjuk (*to on legetai pollachós*, Met. Z 1028a 10).

A tudat fenomenológiájából az egzisztenciális fenomenológiába megvalósított átmenetet, jobban mondva áttörést Heidegger a következőképpen illusztrálja: „Használtsuk a szubjektumot és annak belső szféráját a házában lévő csigához. [...] A

csiga néha kimászik a házából, de közben meg is tartja, kinyújtózik valami után – táplálékért, egyes dolgokért, amik a talajon vannak. Vajon a csiga ekkor kerül csak létviszonyba a világgal? Nem! A kimászás csak térbeli módosulása világban-elevenbenne-létének. Ha a házban van is, léte valójában kintlét. Nem úgy van házában, mint a víz van a pohárban, hanem világként bírja háza belsejét, melynek nekiütközik, amit kitapogat, ahol megmelegszik és így tovább. Mindez, ami a pohár víz létviszonyára nézve nem érvényes, azt mondatná velünk, ha érvényes volna, hogy a víz jelenvalólétszerűen van; úgy van, hogy világa van.”⁵ Heidegger ennyiben érvényteleníti Husserl redukcióit, illetve bizonyos egzisztenciális redukciónak veti alá őket magukat azáltal, hogy rámutat a nekik alapul szolgáló struktúrára, a „világban-benne-létre”. Heidegger régi barátja, Medard Boss svájci pszichiáter ismerte fel a „lélekkapszulaként” felfogott emberi psziché ezen megkérdőjelezésének lélektani jelentőségét, és ennek alapján alkotta meg a pszichoanalízis egyik új, a létanalízisre épülő paradigmáját (*Daseinsanalyse*).⁶ Az illető paradigma egyik lényegi belátása szerint az ember nem úgy van térben és időben, mint az élettelen dolgok vagy a többi élőlény, hanem mindig másként tartja ki térben-benne-léte és időben-benne-léte nyitottságát, úgy, hogy változatos és végérvényesen sohasem rögzített értelem- és utalásösszefüggésekben él, amelyeket mindig újratervez. Ezt a „kifelé tartást” nem csupán az elmére kell vonatkoztatni, testiségünknel fogva ugyanis egy alapvetően érzéki vonatkozása is van. Innen is származik a hangoltság és a megértés együttesen eredendő mivolta Heidegger *Lét és időjében*.⁷ *Grundriss der Medizin und der Psychologie* (Az orvostudomány és a lélektan alapvonalai) című főművében, mely Heideggerrel való hosszas együttműködésének eredménye, Boss a következőket írja: „Az ember mindenkori »itt«-je folyvást az az »itt«, ahol éppen van. Valahol tartózkodása azonban vonatkozás a vele szembesülőre. Most például éppen beszélgetőtársammal a beszélgetésünk témájánál vagyok. Közben azonban ott is vagyok, ahonnan az asztal »itt« van, az ablak ott, és »ott« kívül a ház az utca másik oldalán. Egy ember mindenkori »itt«-je folyton csupán az »ott« adottaknál való jelenleg létként van. Mindenkori »itt«-em tehát mindig a világom észlelési tartománya nyitottságában velem szembesülőnek az »ott«-jából kiindulva határozódik meg.”⁸ Habár a magunk testiségében nem vagyunk mindenhol jelen, bizonyos értelemben, mégpedig intencionálisan vagy – mint Heidegger mondja, „ek-sztatikusan”, nyitottak vagyunk a minket térben és időben megszólító és általunk megszólítható dolgokra. Ezt a más emberekkel eleve „köz-ölt” (*mit-geteilt*, „közösön osztott”) nyitottságot vagy határozatlanságot különböző módokon alakítjuk és konstruáljuk egzisztenciálisan, illetve társadalmilag. Létmódunk alapvetően a világtervezés és a világalakítás, még ha ez véges formában, egy már felnyílt világban zajlik is. Más szóval a – születettség és halál közötti – „belevetett kivetülés” (*geworfener Entwurf*) módján létezünk. Ennek a „között”-nek a hogyanjáról írja Heidegger: „A jelenvalólet nemcsak hogy nem tölti ki pillanatnyi valóságainak fázisaival »az élet« valamiképpen kéznél levő pályáját és szakaszát, hanem maga oly módon terjed ki, hogy saját léte eleve mint kiterjedés konstituálódik. A jelenvalólet *létében* már benne rejlik a »között« a születésre és a halálra vonatkozólag.”⁹

Mindezeket előrebozsátva térek ki alább az építés fenomenológiájának kérdésére. Ennek során mindenekelőtt két Heidegger-előadás, *A műalkotás eredete* és az *Építeni, lakni, gondolkodni* alapján tájékozódok. A vezérfonalat a „világ”, a „föld”, az „építés” és a „lakozás” fogalmak biztosítják.

II. Világ és föld, építeni és lakni

■ Heidegger *A műalkotás eredete* című írása három részt foglal magában: *A dolog és a mű*, *A mű és az igazság*, valamint *Az igazság és a művészet* című előadásokat. Ezeket értelmezem alább az építés témájára való tekintettel.

Az építés eredménye az épület. Az épületek pedig, amint az első előadás keretei között megállapítható, dolgok. Heidegger három dologfelfogást fejt ki. Először is a dolog szubsztancia és akcideneciák összességeként van. Az épületek szerkezete így mintegy a mondat felépítésének, az alany és az állítmány összekapcsolásának felel meg, és fordítva. Ez a felfogás azonban figyelmen kívül hagyja azt, ahogyan a dolgokat, illetve az épületeket tapasztaljuk. Heidegger ezért másodikként a dolgok érzet-egységekként való felfogását említi. A dolgok, illetve az épületek „állhatatosságuk” folytán mégsem oldódnak fel pusztá érzetekké. Harmadsorban ezért úgy tűnik, hogy állandóságukat az anyag és a forma szintéziséből nyerik. Ezen (ógörög) értelmezés eredetét Heidegger a dolgok használatában, „hasznosságukban” azonosítja. A műépítmények mondhatni egyesítik önmagukban az anyag és a forma, illetve a dolog és az eszköz kétértelműségét, míg az „önelégültség” marad az, ami által a *műépítmények* különböznek a *haszonépítményektől*.

Erről a szűkebb értelemben vett mű(épület)ről szól Heidegger második előadása, és itt tematizálja az építés fenomenológiájának alapfogalmait is, a „világot” és a „földet”. Az előadás a műépítmény megfosztottságából, avagy kontextushiányából indul ki a paestumi templom és a bambergi dóm példái kapcsán: „a meglevő művek világa már széthullott.”¹⁰ Pozitív megfogalmazásban egy épület csak akkor műalkotás, ha vonatkozásokat nyit meg és gyűjt önmagába. A „világ” az az *értelemösszefüggés*, amelyben az épületek állnak és előállnak.

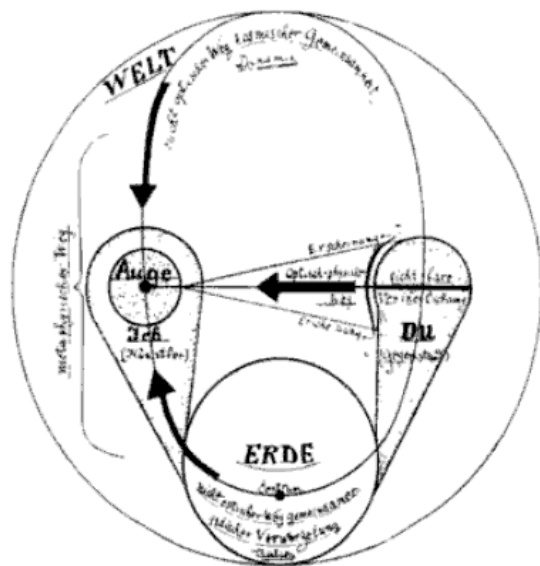
Amennyiben az emberlét mint világban-benne-lét heideggeri meghatározását vesszük alapul, ezek a vonatkozások ahhoz a már kialakított, de azért lehetőségekre nyitott világhoz tartoznak, amelyben vagyunk. Mi eleve a már felnyílt vonatkozások és értelemösszefüggések horizontjában építünk. A művet létrehozásakor felnyitják, azaz „felállítják”: „A műléthez hozzátartozik egy világ felállítása.”¹¹ Heidegger ennek kapcsán különbséget tesz műalkotás és eszköz között – amit a magam részéről a műépítményekre és a haszonépítményekre vonatkoztatok. Míg utóbbiak esetében a hasznosság áll előtérben, és az anyagiság a háttérbe szorul, a műépítmény éppen az anyagot emeli ki. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a hasznosság az átlátszóságban áll, miközben egy eszköz feltűnő mivolta viszonylagos használhatatlanságát tanúsítja. A *Lét és időben* Heidegger behatóan tárgyalja ezt a jelenséget – ahonnan aztán egyes informatikusok figyelemre méltó következtetésekre jutottak az építkezés során felhasználóbarát (a nem feltűnő, avagy az átlátszó) rendszerek kapcsán.¹²

Azt a dimenziót, amelyen a műépítmény nyugszik, és „amire az ember otthonát alapozza, és amiben azt megalapozza”,¹³ Heidegger a „földnek” nevezi. Kézenfekvő lenne ezen mindössze az anyagot érteni, mely a műépítmény esetében előtérben áll. Heideggernél azonban a „föld” ezen túlmenően azt a hiánydimenziót is jelenti, amelyből kiindulva egyáltalán lehetségessé válik az olyasvalami, mint a „világ felállítása”, vagyis az értelemösszefüggések felnyitása és nyitottan tartása. Bizonyos szempontból a „között” hiánydimenziójának felel meg, amelyben egzisztenciánk kiterjed. Heidegger ugyanis az emberi „világban-benne-létet”, mint ismét érdemes megfontolni, mai szóval élve konstruktivistán fogja fel: az ember világot tervező, értelem- és utalásösszefüggéseket felnyitó, illetve nyitva tartó módon létezik. Mindezekelőtt azonban a már felnyílt összefüggésekbe van „belevetve”, úgy, hogy se nem egészen magától hozza létre azokat, se nem képes mindet teljesen tisztázni vagy megalapozni.

A „belevetettség” és a „kivetülés” (*Entwurf*, „terv”) ilyenfajta viszonya „a világ felállításának” és „a föld előállításának” alakjában köszön vissza. Arról a viszonyról is szó van, melyet Heidegger az igazság ógörög nevére, az *alétheia*ra is utalva felfedés (*a-*) és elrejtés (*létheia*) „vitájaként” fog fel. Ez a „vita” nem olyasvalami, amit meg lehetne vagy meg kellene szüntetni, hanem maradandó.¹⁴ A „világ” az építés *értelemkontextusa*, a „föld” pedig az *érzéki*; ahol is Heidegger elgondolásának az értelem és az érzékiség metafizikai megkülönböztetésével szembeni különbsége, hogy egyformán eredendőnek tételezi őket.

Amikor építünk, akkor tehát a világ és a föld vitájába bocsátkozunk bele. Harmadik előadásában Heidegger ezt az eseményt „igazságtörténésként” írja le, melynek során az igazság mint *alétheia* „működésbe lép”, vagyis a világi értelem- és utalásösszefüggések bizonyos alakzatát létesítjük és tartjuk felnyitva, míg a szóban forgó alakzatot lehetővé tevő és egyszersmind megvonó dimenzió (az „*a-*”) „alaptalannak” tünteti fel ezt a létesítést. A paestumi templom vagy a bambergi dóm esetében a „világ” labilitása mint hanyatlottság és hiány nyilvánul meg. A világ hanyatlásával szétesik a hasznépítményeket hordozó kontextus is. A másik irányból nézve ez annyit tesz, hogy a hasznosság dimenziója minél inkább háttérbe szorul valamely műben, annál jobban mutatkozhat meg a pusztá, „alaptalan” tényszerűség, hogy egyáltalán van valami, nem pedig inkább semmi, és ezzel maga a megmutatkozó alaptalansága. Ezt az érzéki tündöklését annak, ami megvonja magát – ti. az alap, avagy az értelem –, nevezi Heidegger „a föld előállításának”: a műépítmény értelmetlenül érzéki „önelégültségében” mutatkozik meg. Végső soron nincs miértje. Nem valamely megalapozó folyamatszerűségbe vagy fejlődésbe ágyazottan jelenik meg, hanem csak az adódás efemer formájában. A világnak a „földdel” való vitáján belüli adódását nevezi Heidegger „eseménynek”. Innen válik érthetővé az is, hogy a dolog előzőleg tárgyalt határozmányai fenomenológiailag tekintve miért másodlagosak. Elfedik ugyanis azt, ami a hasznépítményeket és a műépítményeket tulajdonképpen egyaránt meghatározza: „a világ felállításához” és „a föld előállításához” viszonyított közteségüket.

Érdeemes volna ennek kapcsán felidézni Paul Klee világról és földről alkotott felfogását, annál is inkább, hogy Heidegger többször is utalt Kleere.¹⁵ Klee ábráján egy nagyobb méretű, a „világ” felirattal ellátott körben egy kisebb körből, a „földből” nő ki a művészi „szem” és a „Te” avagy a „tárgy”. A művész és a tárgy közötti viszonyt – jobban mondva a tárgynak a művészhez való viszonyát – Klee „optikai-fizikai útnak” nevezi. Ez a szó szoros értelmében vett fenomenológiai útvonal a jelenségek útja. Ezzel átellenben még két, „nem optikai” út is közelít a művészhez, a „világ” mint a „ kozmikus közösség” és a „föld” mint a „közös földi begyökerettség” útja, a megfelelő kiegészítésekkel: „világ” – „dinamizmus”, „föld” – „statikusság”. Mind-

Paul Klee: *A természet tanulmányozásának útjai* (1923)

két út áthalad a művészen és a tárgyon, egy dinamikus, ám a föld statikusságában rögzített, nem optikai jellegű földi-kozmikus egységet alkotva.

Az erőviszonyok egységét hangsúlyozza mind a nyújtott ellipszis, mind a bal oldali kapcsos zárójel és annak felirata, a „metafizikai út”. A „metafizikai” jelző felhívja a figyelmet, hogy mindezek a dimenziók a közvetlen érzéki megnyilvánulásmóddal nem tévesztendő össze. Más szóval csupán egy őket az elfedettségből kiragadó, filozófiai értelemben fenomenológiai látásmódon belül tematizálódnak. Az utak különböző művészeti irányzatokat jelölnek, így pl. az optikai-fizikai út az impresszionizmust, a dolog „látható belsővé tétele” az analitikus kubizmust.

Mindebből először is az szűrhető le, hogy mind Klee, mind Heidegger egyfajta erőterben gondolják a művészi konstrukciókat, beleértve az építészetet is, ahol mindenekelőtt nem a *forma*, hanem a *formálódás*, pontosabban nem az *in-formáció*, hanem a *transz-formáció* az, ami a dolgok felépítésében lényeges. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy búcsút kellene vennünk időtlen emlékművekben megörökítendő abszolút ideáljainktól, hanem, mint Heidegger a *Lét és időben* hangsúlyozza, azt is, hogy a lehetőség az elsőbbség a valósággal szemben. Az épület az építés, vagyis a „világ” felől határozható meg, az építés pedig, mint *Építeni, lakni, gondolkodni* című előadásában kifejti, a lakozás felől. Az értelemösszefüggésekben történő lakozás azonban elválaszthatatlan érzéki mivoltunk tér-időbeli kiterjesztésétől. Az értelem- és utalásösszefüggések maradandó „világának” látszólag időtlen értelmét az időiség, a föld, avagy a görög *physis* széteső és feloldódó dimenziói szelik át. A műépítmények világot állítanak fel. Ám ennek alapvetése (*Grundriß* – „alaprajz”, „az alap kiszakítása/megalapozó kiszakítás”) eleve kiszakítás, illetve „vita” azzal, ami a felállítást egyáltalán lehetővé teszi, ti. a „földdel”.

Mi bizonyos tér-időbeli töredezettség értelmében mindig a lakozásból kiindulva és a lakozás végett, a „világ” és a „föld” „között”-jében és e „között” végett építünk. A templom példájánál maradva ez annyit tesz, hogy a műépítmény egyrészt nyitott vonatkozásokat („születés és halál, átok és áldás, győzelem és megaláztatás, kitartás és hanyatlás”¹⁶) tesz határozottakká, másrészt a természeti erőknél, a „*physis*nek” oly módon van kitéve, hogy ennek során például a sziklatalapzat az előállót lehetővé tevő idői-hordozó dimenziójában kerül előtérbe. Ezáltal a „világ felállítását” ideiglenesen hordozó „föld” szétesési vagy mulandósági mozzanata, mint Vattimo megjegyzi, pozitív meghatározást nyer.¹⁷

Heidegger építészetfenomenológiája nem csupán modernnek tekintendő, olyan értelemben, hogy az időtlen, abszolút mércék ellen irányul, hanem még inkább – „*horribile dictu*” – posztmodernnek, amennyiben a modernitás egyoldalúan a világra figyelését ugyancsak megkérdőjelezi, és a megvonással folytatott vitából kiindulva gondolja el. A megvonásnak vagy a különbségnek ez a fenomenológiai felfedése az, amit olyan gondolkodók, mint Jacques Derrida vagy Gilles Deleuze továbbvittek egy önmagát félreértő modernitás problematizálásának irányába.

A modernitás projektumát ugyanis nem lehet végigvinni anélkül, hogy bizonyos performatív önellentmondásba ne esnénk. „Végre-hajtani” annyit tesz, mint végére juttatni; arra a pontra, ahol kimeríthetetlen formákban, jobban mondván transzformációkban „kibomlik”.¹⁸ Mint Vattimo hangsúlyozza, a „föld” kiemelése nem a központ és a periféria viszonyának pusztá kifordítása Heidegger előadásában, mert annak során éppen „a dekoratív mint fölösleg és a dolog vagy mű »sajátja« közötti különbség kritikai funkciója”vész el.¹⁹ a lényegi bármilyen építészeti kiemelése a dekoratívval szemben és viszont.

Klee ábrájára pillantva kiderül, hogy a „központ” feliratot nem a világ, se nem az én vagy a tárgy, hanem a föld viseli mint egy a világszférához viszonyítva szintén decentrált központ. A földnek van központja, de a föld maga nem centruma a világ-

nak. Heidegger „gyenge ontológiája” (Vattimo) lehetővé teszi mind az eszményi, mind a szigorúan hasznos építészeti kiemelését azáltal, hogy elrejtettségéből kiragadja és fenoménévé hagyja lenni a világ és a föld, az építés és a lakozás dimenzióit és vitáját.

Kitekintés: Az építészet az információ korszakában

■ Az épületek tehát, amint e fenomenológiai gondolkísérlet alapján megfogalmazhatjuk, átmeneti, tűnékeny vagy a jelenlegi információs korszak nyelvén kifejezve virtuális karakterrel bírnak.²⁰

Világra való nyitottságunk egyre inkább mediálisan szerveződik. Táv-egzisztenciánk és a városaink ebből eredő átalakulása „telepoliszokká”²¹ az ipari civilizáció minden eddigi közlekedési konstrukciójánál jobban adja vissza az emberi egzisztálás világra való nyitottságát. Ugyanakkor a föld dimenziója a táv-világ globalizálódása közepette elsikkadni látszik. Valójában azonban ez a hálózati hipertext-architektúra a kleei „centrum” virtualitását tükrözi. A telearchitektúra, amely némileg „architektúráként”, a formák összehálózásaként is értelmezi önmagát, eltörli a metropolisz és a provincia közötti különbséget.²² Ezáltal lehullik az építészetről a modernitás kemény álarca, feloldódik az időt átívelő megvalósítását támogató „archéja”. A medialitás az építészeti formákat pusztá kulisszákká változtatja, anyagiságukat gyengíti, és időnként másfajta kontextusokkal kontaminálja őket. A „centrum” a helyiben, mindenhol és sehol sincs. Mindig csak virtuálisan van „ott”, és a „közös földben gyökerezettség nem optikai útjára” (Klee) utal. Ez nem azt jelenti, hogy városaink sivárságát a testetlen medialitás kedvéért elhagyjuk, hanem hogy a város „húsát és követ” (Sennett) felszabadítjuk a modern világ elgémbereedett hasznossági elvének és reprezentációinak uralma alól azáltal, hogy átalakítjuk vagy jobban mondva átalakulni hagyjuk a társas szórakozás és a játék terévé. Másfelől a telearchitektúra kapcsán érvényes az is, hogy a „ kozmikus közösség nem optikai útjának” valamely tiszta dinamikája nem valósulhat meg testiségben egzisztáló lények esetében. Az információs korszakban is a világ és a föld között lakunk. Az építészet fenomenológiája ezzel járulhatna hozzá az „építészet metafizikájából” (Eisenmann) való kilábaláshoz, ha nem is annak meghaladásához. Ez lehetne a „szerénység kezdetének” (Pehnt) egyik, persze nem egyetlen változata: felnyitni és oly módon nyitottan tartani a telearchitektonikus játéktereket, hogy az új kozmikus világideálok, a telepoliszt is beleértve, „gyengék”, azaz földiek és revideálhatók maradjanak.

Ha pontosan tudnám, mi egy ajtó, azt is tudnám, hogy ki vagyok. Utószó építéseknek

■ Ha egyszer építeni akarok valamit, és ez az építés az emberekhez és a dolgokhoz sokféle módon viszonyul, vajon előbb nem mindezekről a „tárgyakról” kellene tudnom egyet-mást ahhoz, hogy építésem „tárgyszerű” legyen? És hogyan áll a helyzet magával az építés lényegével? Mi az emberi építés „eidosa”? Vajon az építés fogalma „a madár fészket épít”, „elektronikus hálózatokat építünk ki”, „a házat rosszul építették” stb. mondatokban egyértelmű-e, vagyis a különféle használati kontextusokban szinonim?

Mivel az emberi jelenvalólét struktúrái, avagy „eidosa” minőségileg eltér az életelen és az eleven, de nem emberi létezőkétől, Heidegger ezeket a struktúrákat terminológiai megkülönbözteti azoktól, és „egzisztenciáléknak” nevezi, amennyiben sajátos létmódja szerint kizárólag az ember „ek-szisztál”. A hagyomány itt a lét alap-

formáiként bármely (!) létezőre érvényes „kategóriákat” emleget, amelyek minden létezőről kijelenthetők („*kategorein*”).

Talán az építészek afféle tokokat készítenek, amelyekből oly módon kerülhetünk ki, akárcsak a tudatból? És vajon abból az elképzelésből indulnak ki, hogy az épületek olyasmik, mint valami szélesebb tudat – hogy létezik egy belső világ és egy külső, és ezért van szükség ajtókra, ablakokra, lépcsőkre, hogy a külvilághoz való hozzáférést lehetővé tegyünk az emberek számára? Rögtön látjuk, hogy pl. a „mi egy ajtó?” kérdésre többféle válasz lehetséges, aszerint, hogy mit értünk fenomenológián. A jelenvalólét heideggeri fenomenológiája alapján az ember nem azáltal jut a külvilágba, hogy elhagyná a „tokját”, hiszen léte valójában kintlét. Ez korántsem azt jelenti, hogy a ház fölösleges volna, csupán azt, hogy a belső és a külső világról való beszéd félrevezető, mert elfeledteti velünk az eredeti fenomént, a „világban-benne-létet”. Vajon az építészeknek nem kellene különösen jó érzéket kifejleszteniük ez iránt a „kintlét” mint világban létünk sajátos módusza iránt?

A gondolkodás és ezzel a lakozás és az építés helyének heideggeri „át-helyezését”, mint ő maga utal rá, leginkább a gondolkodásmód kanti értelemben vett „forradalmaként” kell felfognunk. A negatív értelemben vett „át-helyezés” ugyanis igazából a tudat fenomenológiáját érinti. A jelenvalólét nem a tudat helyére lép, hanem annak „helyeként” lép fel, oly módon, hogy „a tudat a jelenvalólétben van megalapozva”.²³

Amint a jelenvalólét heideggeri analitikáján alapuló Medard Boss-i elemzést nagyjából összefoglalhatnánk, az ember nem úgy van térben, mint az élettelen dolgok, hanem oly módon, hogy a tér nyitottságához mindig másféle módon viszonyul, mégpedig azon értelem- és utalásösszefüggések alapján, amelyeket megél és újratervez; ami viszont a feltétele annak, hogy közlekedési rendszereket és szimbolikus hálózatokat tudunk kiépíteni. Ha nem volna érzékünk az itt- és a lehetséges ottlét, ottvoltság iránt, nem volna lehetséges az ilyen építés, mint ez a nem jelenvalólétszerű állatvilágon meg is figyelhető.

Ily módon az emberi építés fenomenológiáján belül különbség van például egy ajtó „egzisztenciális” értelme és egy madárfészek kijárata között. A madarak fészkeket építenek ugyan, de nem alkotnak ezáltal világot, csupán sajátos módjukon nyitottak környezetükre, míg az ember tér-időbeli kiterjesztettsége formájában túllép mindezeken a környező világra irányuló vonatkozásokon, jóllehet anélkül, hogy maga mögött hagyná őket, vagyis mindazokkal összegubancolódva.

Ez az emberi építésre vonatkozó mélyebb fenomenológiai reflexióra szolgáltat alkalmat, amennyiben közvetlen értelmét az építés a környezeti vonatkozásokból nyeri, és mindazokra való tekintettel vagy tekintet nélkül valósulhat meg, egyszersmind olyan „ek-szisztenciális” töltettel, mely korántsem merül ki a közvetlen használati összefüggésekben. Ezzel nem azokra az ún. szimbolikus jelentésekre célok, amelyekkel például egy ablak rendelkezhet, például mint a szem metaforája. A józan emberi elgondolás alapján azért építünk ablakokat, hogy kinézhesünk rajtuk, és beengedjük a fényt. De talán a dolog úgy is áll, hogy csak azért építhetünk mi ablakot, mert érzékünk van az iránt, hogy engedjük magunkat a dolgok (pl. a napfény) által megszólítani, és ez teszi lehetővé magát az ablakot.

Mialatt azonban az ajtó a testi helyváltoztatási képességre marad vonatkoztatva, a távközlési technika a térbeliség és az időbenlét egyre több, a testtől elvonatkoztatott formáját kínálja fel. Ezt néha az emberi létet érintő veszteségként, elszegényedésként, sőt fenyegetésként értelmezik. Meglátásom szerint azonban éppen ez fejezi ki leginkább átlátszó és nyitott kintlenni-tudásunk, vagyis az egzisztálásunk eredendő fenoménjét.

„Ek-szisztenciánk” az, ami lehetővé teszi táv-egzisztenciánkat. Az ugyanis, amit telematikusan az „ottból” kiindulva tapasztalok meg, korántsem rombolja le eredeti testiségemet „itt”, hanem elmaradhatatlanul vele jár. Ha az ablakok és az ajtók, a lépcsők és az udvarok, a terek és az utcák pontosan ezt a struktúrát fejezik ki, akkor annál is inkább teszik ezt azok a telearchitektúrák, amelyek által ott-voltságom vagy ott-lehetésem minőségileg és mennyiségileg oly módon terjed ki, ahogyan ez egy ablak vagy egy ajtó segítségével sohasem volna lehetséges. Az emberi nyitott-lét telematikus kialakítása talán ahhoz hasonló kihatással lesz épületeinkre, mint a középkori városépítészet feloldódása a modernitásra.

R. L. fordítása

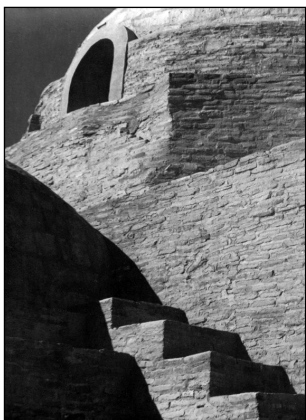
■ JEGYZETEK

1. E. Ströker – P. Janssen: *Phänomenologische Philosophie*. Freiburg – München, 1989.
2. Uo.
3. R. Capurro: Artikel zu Werken Martin Heideggers. In: *Lexikon der philosophischen Werke*. Hrsg. F. Volpi – J. Nida-Rümelin, Stuttgart, 1988; Martin Heidegger. *Philosophie der Gegenwart in Einzeldarstellungen*. Hrsg. J. Nida-Rümelin. Stuttgart, 1991. 229–247.
4. M. Heidegger: *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*. GA 20. Frankfurt a. M., 1979.
5. Uo. 223. sk. Lásd még Capurro: *Bewußtsein oder Dasein?* In: *Das Bewußtsein*. Hrsg. J. Albrecht. Schriftenreihe der Freien Akademie. B. XVI. 1994. 161–170.
6. M. Boss: *Grundriß der Medizin und der Psychologie*. Bern, 1975.
7. R. Capurro: „Herausdrehung aus dem Platonismus”. Heideggers existenziale Erstreckung der Sinnlichkeit. „Verwechselt mich vor Allem nicht!” Heidegger und Nietzsche. Frankfurt a. M., 1994. 139–156; „Sein und Zeit” und die Drehung ins synthetische Denken. In: *Twisting Heidegger*. Hrsg. M. Eldred Cuxhaven, 1993. 51–65.
8. Boss: i. m. 284.
9. M. Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 431.
10. Uő: *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988. 67.
11. Uo. 74.
12. T. Winograd – F. Flores: *Erkenntnis – Maschinen – Verstehen*. Berlin, 1989; R. Budde – H. Züllighoven: *Software-Werkzeuge in einer Programmierwerkstatt*. München – Wien, 1990. Vö. Capurro: *Hermeneutik der Fachinformation*. Freiburg–München, 1986.
13. M. Heidegger: *A műalkotás eredete*. 69.
14. Uo. 38.
15. S. Peetz: *Welt und Erde*. Heidegger und Paul Klee. In: *Heidegger Studies*. B. XI. 1995. 167–187.
16. M. Heidegger: *A műalkotás eredete*. 69.
17. G. Vattimo: *Das Ende der Moderne*. Stuttgart, 1990. 69.
18. G. Deleuze: *Die Falte. Leibniz und der Barock*. Frankfurt a. M., 1995.
19. Vattimo: i. m. 96.
20. R. Capurro: *Leben im Informationszeitalter*. Berlin, 1995.
21. F. Rötzer: *Die Telepolis. Urbanität im digitalen Zeitalter*. Bollmann, 1995.
22. H. Lübke: *Die Metropole – reif fürs Museum*. Rheinischer Merkur 1995. 43. 17.
23. M. Heidegger: *Gelassenheit*. Pfullingen, 1977. 123.

MARIANA CELAC

MIÉRT NEM LEHET METROPOLISZ BUKAREST?

Kérdezett Cseke Péter Tamás

Mariana Celac műépítész, építészetkritikus, esszéista, korábbi ellenzéki, a Társadalmi Dialógus Csoport (GDS) tagja. Előbb matematikát tanult a Bukaresti Egyetemen, később a Ion Mincu Műépítészeti Egyetemen is oklevelet szerzett. A rendszerváltás óta független műépítészként, várostervezőként, közíróként tevékenykedik, több könyve, tanulmánya jelent meg Romániában és külföldön egyaránt. Műépítészeti tárgyú dokumentumfilmeket készített, számos kiállítás, konferencia szervezője. Király József belsőépítésszel és Marius Marcu Lápádat műépítésszel 1999-ben munkacsoportot hozott létre, amely elsősorban azt kutatja, miként hat a rendszerváltás az emberekre és az épített környezetre. Az 1989 utáni évek olyan hatással voltak a román fővárosra, mint a felnőttre a gyermekbetegségek: rendszerváltáskor hirtelen arra kényszerült, hogy bepótolja mindazt, amit a természetes városfejlődés híján a kommunista diktatúra idején elmulasztott. A neves építész szerint azonban nincs esély arra, hogy építészeti és urbanisztikai szempontból Bukarest európaivá váljon mindaddig, amíg a helyhatóságok, a település jövőjével foglalkozó értelmiség csupán épületegyüttesnek tekinti a várost.

■ – Mindenekelőtt arra kérném, hogy jellemezze a román főváros architektúráis örökségét...

– Az európai fővárosok egytől egyig metropoliszok. Bukarest nem metropolisz, és azért nem vált azzá, mert sem a városvezetés, sem az értelmiség és a média nem tud kilépni bizonyos, tévutakra vezető szemléletből. Felfogásuk szerint „a városközpont maga a város”, „a műemlékekből múzeumokat kell kialakítani”, „a városrendezési elvek esztétikai alapvetésűek”. Ez téves megközelítés, és elhibázott városfejlesztési politikákhoz vezet. A helyhatóságok nem látnak az orrukon túl. A közszállítás foglalkoztatja elsősorban őket, hiszen erre panaszkodik leginkább a lakosság is; gyakran

Az 1989 utáni évek
olyan hatással voltak
Bukarestre,
mint a felnőttre
a gyermekbetegségek.

hivatkoznak esztétikai szempontokra a város arculatának kialakításakor, hiszen a rusnya épületek mindenkinek szemet szúrnak; néha valósággal meghatódnak, lázba jönnek, amikor a város építészeti öröksége kerül szóba. Mindeközben elfelejtik, hogy a város – és az öröksége – ennél többet jelent: az otthonosságot, a belakhatóságot. Nem lehet Bukarestről kizárólag esztétikai megközelítésben beszélni; a város nem csupán a városközpont épületeinek oromzatát jelenti. Emlékezzünk csak a főpolgármester-jelöltekre a helyhatósági választási kampány idejéből: mindegyiküket csupán a közszállítás javítása és az épületoromzatok felújítása foglalkoztatta. Nem értették meg, hogy a város nem csak erről szól, vagy elsősorban nem erről szól. Az esztétikai szempont nem lehet kizárólagos, az esztétikum nem lehet önmagában cél. Az én fel fogásomban a város nem épületegyüttest jelent, hanem egy adott fizikai térben lejátszódó események, próbálkozások, kísérletek, történetek, a mögöttük álló emberi ambíciók, gazdasági érdekek összessége. Minél sűrűbbek ezek az események, minél nagyobb kiterjedésű terekben játszódnak le az események, annál *városiasabb* a város. Párizs nem attól Párizs, mert szép. Nem az esztétikumé a fő szerep: az esztétikum csupán az események sűrűsödésének egyik „mellékhatása”. Én egyébként az architektúrát nem a művészetekhez, hanem a kézművesmesterségekhez sorolnám. A kézművesek terméke mindig pragmatikus szempontok szerint készül, szépségüket éppen a funkcionalitásuk adja.

– *Melyik volt a legvirágzóbb városfejlődési időszak Bukarest történetében?*

– Nem mondanám azt, hogy valamelyik időszak kedvezőbb volt a másiknál. Az emberi életet sem lehet „kedvező” vagy „kedvezőtlen” időszakokra bontani. Bukarestnek mindenképpen egyik sajátossága, hogy az idők folyamán ráakódott „örökségrétegekből” áll össze; az idők során az új rétegeket minden esetben gond nélkül befogadta, megemésztette a város.

– *Melyek azok az „örökségrétegek”, amelyekről beszél?*

– Építészeti szempontból az egyik mindenképpen az „ősi” réteg: a kis, kertes házak, amelyek bejárata nem az utca felé nyílik. Nem tudom, megfigyelte-e: még a legszebb, legnagyobb, legigényesebben épített bukaresti paloták többségébe is nem az utca felől, hanem az oldalsó udvarról lehet bejutni. Ez tehát az alap. Erre rakódott rá a bizánci örökség, amely mondhatni genetikailag meghatározta a város arculatát. A bizánci modellben a város nem egy piactér és a téren található hatalmi központ, illetve egy katedrális köré épül, hanem több kisebb templom, parókia köré. A keleti-bizánci típusú városfejlődésben a templomcskák az alapsejtek, ezek köré szerveződik a település. Ennek jegyei most is látszanak Bukarestben, még a város centrumában is. Később következett az ottomán-fanarióta réteg, még a Victoria sugárút is erről árulkodik. A fanarióta korszakban a kis tereken, grundokon zajlott a város élete: az utcáknak kis beugrói, mondhatni zsebei voltak, ezekben találkoztak az emberek, ezekben folyt a kereskedelem. A Victoria sugárút mentén az út bal és jobb oldalán egymást érik ezek az oldalra nyíló kis beugrók. Ebben a korszakban az utcák mindig a földrajzi adottságokhoz alkalmazkodva alakultak ki, kígyóvonalban épültek a házak, nincsenek nyílegyenes utak. A város francia öröksége I. Károly királynak köszönhető. Ez az uralkodó hozta az első szakképzett építészeket az országba, s az ő uralkodása idején tanult sok romániai fiatal Párizsban építészetet. Ezek a képzett fiatalok, köztük Ion Mincu, éppen akkor – 1880 körül – tértek vissza a városba, amikor nagy volt az igény új intézmények felépítésére: ebben a korszakban épült például a Román Nemzeti Bank székhelye is. I. Károlynak kialakult elképzelése volt arról, hogyan kell kinéznie egy városnak, s nyilván a bukaresti akkori városkép nem egyezett az elképzeléseivel. Ehhez egyébként egy kis anekdota is kapcsolódik. Feljegyzések szerint az uralkodót Golescu tábornok vezette rezidenciájához, amikor Bukarestbe érkezett. „Mais ou est le palais?” – kérdezte Golescutól, mire a tábornok kijelentette:

„Íme, őfelsége palotája!” I. Károlynak sokat köszönhet Bukarest, uralkodása idején alakultak ki a város észak–déli, illetve keleti–nyugati tengelyei. A francia korszakban a város be akarta pótolni a történelmi lemaradását, így sok mindent kölcsönvett a nagy nyugati városok építészeti stílusából – a francia reneszánsztól az olasz formáig. A Bukarest északi részében kiépülő polgári, arisztokrata negyedben pedig minden megtalálható: Svájc, egy kis Trianon, a neoromán stílusjegyek. Az akkori építetők komplexusok nélkül lemajmoltak mindent, ami Nyugaton megtetszett: a román polgár eklektikus gusztusának minden megfelelt, amit külföldön látott. Mindez együttesen járult hozzá a mai bukaresti városkép kialakításához.

– *Mit hoztak a városnak az 1945–1990 közötti évek? Azt mondják, ez a korszak tönkretette Bukarestet. Tudna-e említeni pozitívumot is?*

– Ezt az időszakot a létező szocializmus éveinek nevezném. A korszakot építészeti szempontból drasztikus elveken – például a gazdaság központosításán – alapuló sajátos modernizációs elképzelés uralta. Ebben az időszakban indultak be az első nagy tömeglakás-építések. A modernizációs törekvés átvett sok mindent abból a mintából, amit abban a periódusban urbanisztikai szempontból a fejlettebb országokban is alkalmaztak. Példaként említeném a Drumul Taberei lakónegyedet a kiépített iskolahálózatával, piactereivel, zöldövezeteivel. Vitatható persze, hogy ez jó volt vagy sem, lakható-e az a városrész vagy sem. Tény azonban, hogy kiépítése összhangban volt az akkori, hatvanas évekbeli nyugati városfejlesztési elképzelésekkel. Ebben az időszakban alakult ki Bukarest jelenlegi úthálózata, jelentős oktatási intézmények, színházak épültek, nagy parkokat alakítottak ki. Én tehát azt mondanám, hogy a létező szocializmus városfejlesztői átvették az akkori korszakban dívó nyugati funkcionális annak pozitívumaival és negatívumaival együtt, s ezt hazai elemekkel fűszerezték. Más kérdés, hogy főleg a korszak második felében a romániai sajátosságok kezdtek dominánsakká válni, ami építészeti aberrációkat – mint amilyen a mai Parlamenti Palota, az egykori Nép Háza – is eredményezett. Ám ez is a létező szocializmus természetéből adódik.

– *Honnan eredt a diktátor elképzelése a Nép Házának felépítésére?*

– Az akkori urbanisztikai elképzelések – „a nép javát szolgáló városfejlesztés” – híján voltak bármiféle önszabályozásnak. Így egy esztelen diktátor színre lépése csak romboló hatással lehetett Bukarestre. A diktátor egyik parancsa a város úgynevezett ceremonális tengelyének kialakítása volt, más fővárosok – Párizs és London vagy akár Canberra és Új-Delhi – mintájára. A recept egyszerű volt: hatalmas tér, ahol a konduktor találkozhatott a „néppel”, hosszú sugárút, amelynek végén a hatalmi központ, rendszerint egy gigantikus méretű építmény állt. Hitler is elrendelt hasonlókat annak idején Berlinben, Mussolini is Rómában, tehát ez nem a létező szocializmus találmánya volt. Érdekes kivétel Sztálin, aki gyanakvóbb volt diktátortársainál. Óvakodott olyan hatalmas terek kialakításától, ahol nagy tömegek gyűlhetnek össze. Ehelyett felhúzatta Moszkvában a Kreml Palota hét-nyolc hasonmását.

– *Budapest és más kelet-európai fővárosok szintén átéltek a „létező szocializmus” éveit, ám a legtöbb nyomot szemmel láthatóan Bukaresten hagyott ez a korszak. Miért?*

– Budapest eleve birodalmi fővárosként épült fel, a kommunista hatalom így nem érezte szükségét a már említett szimbolikus építészeti implantátumoknak. Varsóban sajátos stratégiát választottak, újjraépítették a háborúban romba döntött királyi palotát. Romániában azonban Ceaușescu volt a főépítész.

– *Mit jelentettek a városnak a rendszerváltás évei?*

– Az 1989 utáni évek olyan hatással voltak Bukarestre, mint a felnőttre a gyermekbetegségek. Tudjuk, hogy a gyerekek könnyedén átvészelik a vörhenyt, a himlőt, amelyek felnőttek számára már akár végzetesek is lehetnek. A létező szocializmus évei leállították a város természetes fejlődését. Ebben az időszakban szétforgácsoló-

dott a magántulajdon, a városkép központosított döntések révén, mesterségesen alakult át; a településekre jellemző, a korral járó gyerekbetegségek nem üthették fel a fejüket. A rendszerváltás után közvetlenül himlő, vörheny támadta meg a város immár felnőtté vált szervezetét: Bukarest hirtelen arra kényszerült, hogy bepótolja mindazt, amit a természetes városfejlődés híján elmulasztott. A főváros területi egyensúlya ugyanis 1989-re teljesen felbomlott: a lakosság hetven százaléka a település egyharmadán elterülő lakónegyedekben élt és él a mai napig. Rendszerváltáskor hirtelen megnyílt az emberek lehetősége az urbanisztikai és építészeti önkifejezésre. Ez nagyjából azon az elven alapult, hogy „telek- és háztulajdonosként bármit megtehetek a saját birtokomon”. Bukarest kétharmada ezzel szemben kvázi rurális fejlettségű városrész maradt, amelynek sorsával senki sem törődik. Ugyanakkor beindult egy szegregációs folyamat. A kialakuló úgazdag réteg kialakította a saját, zárt – építészeti szörnyűségeket rejtő – világát. Bukarest lakosságának 5–10 százaléka ugyanakkor gettókörülmények között él. Ez azonban nem tudatosul az illetékesekben, akik csak a városközpontban gondolkoznak; nem fogják fel, hogy Bukarestnek a periferiák jelentik a gondot. A gettósodási folyamat jelenleg megállíthatatlannak tűnik, és az egyik fő akadálya annak, hogy Bukarest metropolisszá váljon.

MARKÓ BÉLA

Állunk a fényverésben

Nagyság s kicsinység kérdése csak minden,
hogy éppen rémségek vagy gyönyörök
kertjére látsz-e, és hogy ördögök
vagy csak tücskök ott lent? Nem könnyű innen

az emeleti ablakból kivenni,
ahogy parázslík lent a cirpelés:
finom pára? Kénköves füstölés?
S miért kellene különbséget tenni?

S van-e különbség? Állunk kéz a kézben
a késő délutáni fényverésben,
és boldogok vagyunk s ártatlanok,

mert nagy az ég, s miniatűr a lenti
pokol, a sűrű fű magába rejti
a szörnyeket. Ki vagy te? Ki vagyok?

Tündöklő halálunk

Akár egy kéz szétnyitott ujjai,
úgy nyomja le még az árnyék a kertet,
s partra vetett medúzáként hevernek
a dér foltjai, aztán hullani

kezd már a fény a fák mintázatán,
s az áttetsző bőr hirtelen kiszárad,
nehéz iszapszaga van a világnak,
majd eltűnik, vagy itt sem volt talán,

csak mindig mindent beleképzünk,
feszített ághoz hasonlít kezünk,
s ha fúj a szél, ujjaink összeérnek,

koppannak furcsán, de együtt vagyunk,
és rés a réssel, együtt maradunk,
s csak mint a dér, száll mennybe most a lélek.

Változó Isten

17

Egy gyenge Isten szórja ránk pihéit,
mint egy-egy gyermekarc, úgy csúsznak végig
a fényes ablaküvegen, s letűnnek
egymás után, fegyelmezett szívünket

megdobbantják, de ennyi még, majd egyre
sűrűbben hull a hó forró kezemre
s a száraz levelekre, még elolvad,
de már lassabban, belénk kapaszkodnak

a szálkás pelyhek, kis kristálybogáncsok
reszelgetik a kertkapun a rácsot,
s kezdik birtokba venni már a kertet,

erőre kap, hogy földet ér az Isten,
s reggelre ismét megváltozik minden:
a fák közt nagy fehér kutyák hevernek.

Csak törmelék

Mint kint felejtett nagy borospohár,
a kert az éjjel darabokra tört,
színes szilánkokkal megtelt a föld,
s bor helyett sós vért ízlel már a száj,

ha belekortyolsz, csak törött üveg,
csak zengés, roppanás és reccsenés,
papír, bőr, hártya, héj, tű, tüske, kés
minden, mi tegnap forró szédület,

hatalmas láng volt, szétnyíló tenyér,
ha mellbimbódon megbotlott a szél,
s fázós testünk még most is összeér,

de már feldőlt a kert, és megfagyott,
a lombtalan fák bevert ablakok,
s nap-törmelék az égen: csillagok.

Puzzle

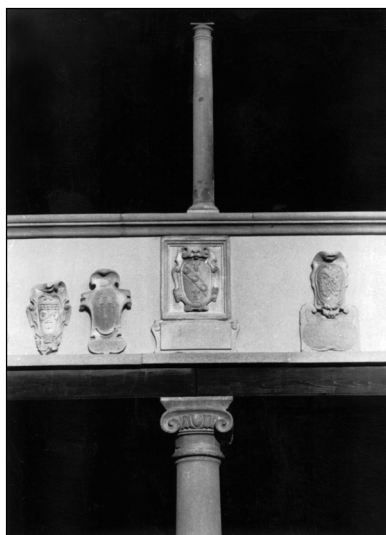
A fák között kint: ide-oda lengő,
hatalmas, tépett Veronika-kendő,

s a pelyheket helyesen összerakva
kirajzolódik Jézus kínzott arca,

s már átfénylik a nap a havazáson,
és sistereg a hó a friss parázson,
egymást puszítva, és egymást keresve,
hamupihéje és megfagyott pelyhe

ugyanannak az életnek s halálnak,
újból meg újból egymásra találunk
a nézők lent és Jézus a kereszten,

a test a kendőn s a kendő a testen,
kirakós játék, s talán összeállna,
ha lenne, aki mindezt végigjátssza.

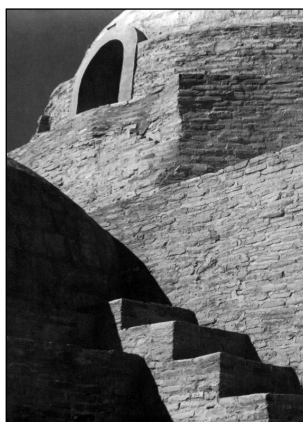
GAGYI JÓZSEF

VÁROSI TÉRVÁLTOZÁSOK, TÉRVÁLTOZATOK

Az elsüllyedt Postarét nyomában

■ 1. Két Postarétről is tudok Marosvásárhelyen. Ezek városszéli, arra alkalmas helyek voltak, hogy a negyvenes évek elején a Budapestről érkező rendszeres repülőjáratokról ide dobják le a napi postacsomagot. Az, amelyikről írok, egy az ötvenes években, állami kölcsönből, típustervek szerint épült munkáslakások kis negyede¹ meg mellette rétek, kaszálók, mocsaras-békás, árkokkal szabdalts területe volt tulajdonképpen, még a magángazdálkodás, majd a marosvásárhelyi kollektív gazdaságok (több is volt) idején. Ma mindkettőre egy-egy tömbháznegyed települt, ma már csak azok emlékezetében élnek ezzel a megnevezéssel ezek a helyek, akik az ötvenes-hatvanas években a környező utcákban gyerekeskedtek, és a Postarét(ek) volt(ak) számukra a játszó-bandázó hely(ek), vagyis a grund, amit hiába védtek meg a gyerek-ellenségektől, egy szép napon megérkeztek a földmérő mérnökök, majd elkezdődött a beépítés.

A városnak Koronka felé eső részén egykor volt Postarétről van szó ez esetben. Az egykori postarétiek legnagyobb része azonban már nem itt lakik, és néhány éve történt egy halvány kísérlet arra, hogy egy évben egyszer találkozára összegyűljenek. Ennek a Postaréten Születettek Találkozója szép nevet adták, de kiderült: az első után a másodikra kevesebben jöttek, a harmadikat már meg sem szervezték. A szcénát² be-, átépítették, a játékokban, konfliktusokban, gyerekzsúrokon edződött gyerekcsapat közössége megszűnt. A Postarét is – szükségszerűen? menthetetlenül? – beolvadt az átalakuló környezetbe, megszakták a napi, „szorosabb kommunikációs kapcsolatok”.

...ha egy városrésznek
már van kultúrája,
akkor elindulhat
a város egészébe való
illeszkedéséről,
illesztéséről a
párbeszéd és alku.

Nem lehetett, bár voltak, akik ezzel próbálkoztak, egy „faluban” szocializáltaknak, egy közösségnek tekinteni és akként ma megszólítani az ötven évüket betöltő, a városban és a világban szétszóródott egykori postarétiakat.

2. A városokat nem azért nehezebb egy tekintetbe összefogni, a városokról nem azért nehezebb beszélni, mint a falvakról, mert nagyobbak, hanem azért, mert összetettek (tér és társadalom is komplex és heterogén). Nemcsak Alszegezből, Felsezegezből és Piacból állnak például, hanem – minimum – centrumból és ezt övező peremrészekből. Ez utóbbiak lehetnek külön templommal, temetővel, iskolával, piaccal rendelkező egykori, de már a városba beolvadt falvak (egyesek hangadóinak ma már az is megfordul a fejében, hogy váljanak le a városról, legyenek önállóak). De lehetnek a modernizáció városfejlesztési termékei, a mezőbe-erdőbe belenőtt, szántóföldekre rátelepült, külön városnyi nagyságú és összetettséggű (bár az archeológiai rétegekben még ott húzódó falu nevét ma is őrző: pl. meggyesfalvi) lakónegyedek.

A város fizikai terek és időrétegek, összefűző és elválasztó, időleges és tartós kommunikációs kapcsolatok, kialakuló és felbomló közösségek, szcénák összetett sokasága. Ami a legmobilisabb: örökké munkába vagy az otthon felé vándorló emberek meg mostanában, mintegy ötven éve az egyre növekvő motoros járművek sokasága. Marosvásárhelyen, akárcsak az akkori Magyarországon mindenütt, 1941-ben vezették be a jobbra hajts szabályt, amelynek hiánya (és egyáltalán, a szigorúan ellenőrzött közlekedési szabályok hiánya) addig senkit sem zavart, és 1953-ban avatták fel az első közlekedési lámpákat (ahogy akkor a nép nyelvén nevezték: a „stoplámpák”-at). 2000-ben, mintegy tíz éve kezdődött a jelentősebb városi útvonalak korszerűsítése, a körforgalmak kiépítése, meg tervbe van és elhúzódik a várost elkerülő forgalom számára a körgyűrű kialakítása. Csíkszeredának ugyanez a ritmusa, Székelyudvarhely ritmuskésésben, hátrányban van.

A lakosság mobilitásában megtört az 1990-ig uralkodó trend. Az elmúlt húsz év az erdélyi városi lakosság csökkenését hozta, Marosvásárhelyen mintegy 6 százalékos, a székelyföldi közepes és kisvárosokban 10–14 százalékos volt ez a csökkenés, elsősorban a falura meg a külföldre költözés miatt. Ma karcsúbbak a városaink, mint az erőltetett szocialista iparosítás, urbanizálás végét jelentő 1990-es esztendőben. A statisztikákat szemlélve először arra gondoltam, hogy ez a szocialista korszak utáni kényszerű átrendeződés, kivételes állapot. Utólag kiderült, hogy európai trendről van szó: „most történik meg először a modern társadalmak történetében, hogy az európai városok lakossága – a különböző migrációs áramlatok és a gazdasági globalizációs tendenciák ellenére – általában stagnál vagy fogy” (Szijártó 2005. 201.).

Ha abból az alapvető városantropológiai, értelmező alapállásból közelítünk, ami szerint minden egyes város sok „kis” városból, azaz sokféle városi csoportból, ezek sokféle kulturális városhasználatából tevődik össze (Niedermüller 1995. 559.), akkor valószínűleg meghatározhatunk ezekben a városokban olyan városi csoportokat, amelyek létszáma csökken, vagy amelyek létszáma nő. Legalább olyan fontosak a mikrofolyamatok, tehát a belső rétegződés, a lakosság egyik csoportból a másikba való, egy városon belüli „migrációja”, mint a falu és város, város és város vagy a társadalmi rétegek közötti makrofolyamatok.

Ez az előbbi sokkal nehezebben kimutatható jelenség – két okból is. Egyrészt mert nem lehet megragadni úgy, hogy összegezzük és összevetjük az arra az egyszerű, népszámlálási kérdésre kapott feleleteket, miszerint hol született és jelenleg hol él az illető, vagy mi a szülők és mi az ő foglalkozása. Másfajta, elmélyült vizsgálódások szükségesek. Másrészt mert léteznek olyan – multikulturális – városrészek, ahol nem különülnek el térbelileg a kulturális entitások, nem is beszélve arról, hogy

a központra mint a láthatóságot megadó és a figyelmet fókuszáló térre minden kulturális csoport, ha csak ideiglenesen és bizonyos rítusok idejére is, de igényt tart, megjelenik ott.

3. Ha egyetlen és az előzmények ismeretében releváns fogalommal kell a mai helyzetet megnevezni: ezek a városok már posztindusztriálisak. Nem az ipar, hanem a szolgáltatás fejlődik, dominál. De hát hogyan lehetne csak egyetlen fogalommal egybefogni az annyira szétágazó városi valóságot?

Egy másik, az előzőt kiegészítő fogalom: a városok dezurbanizálódnak. Kevés az új, különösen az ipari jellegű beruházás, és azért várták a városvezetések az Európai Uniót, hogy megnövekedjenek az amúgy szűkös, a városok infrastrukturális fejlesztésére és városrendezésre fordítható költségvetési források. Ebben egyetértés volt, van választók és választottak között: több pénz kellene városkarbantartásra, városszépítésre. Egyszerre kellenének sétálóutcák, parkok és vigalmi negyedek, kult-helyek meg jól tagolt, rendezett képpel, olcsó közszolgáltatásokkal, piacokkal élhetővé tett városnegyedek.

Mi történik Marosvásárhelyen, mi történik a székelyföldi városokban a társadalommal?

A válaszok keresésében segítenek azok a városantropológiai fogalmak, amelyek az átalakuló városi társadalom kulturális jelenségeit ragadják meg. Azokat a jelenségeket, amelyeket vizsgálni, megérteni kell, mint például a városkultúra és a városi kultúra, a kulturális gazdaság és szimbolikus gazdaság, mediatizált városi társadalmi terek, az eladható városimázsok, örökségalkotás és örökséggazdaság és az élhető városnegyedek közösségei. Meg a szubkultúrák: a városi közösségek rejtett ellenállása.

4. Az utóbbi húsz év legfontosabb változása a globalizálódás: egy új technológiai-társadalmi kontextus, ami ezekben a városokban is kialakult, egvelőre leginkább mint egy globális médiatér. Előbb kialakultak a helyi, kis kábeltévé- és internetszolgáltatók, majd megérkeztek a multinacionális cégek. Ezek saját piaci stratégiát érvényesítenek, és nem törődnek vagy csak PR-szinten foglalkoznak egy kis piaci szegmenst jelentő város vagy kistérség konzervatív fogyasztóinak amúgy is sokféle és sokféleképpen, tehát erőtlenül képviselt szempontjaival. A globális érdekérvényesítésre adott, a mindennapokban látható reakció: a sajtó nyilvános oldalain folyamatos és már-már hisztériás kirohanások célpontjai a kábeltévé-, telefon- és internetszolgáltatók, az UPC és a DIGI. Nem történik tehát több mint az erőtlen piaci partner szimbolikus gesztikulációja, erkölcsi megfontolásokra való hivatkozásai.

5. A következő lépés a késő modern városok életében pedig a plázák, a nagyvárosi vásárlási-szórakozási központok kialakulása. Ebben igen nagy a különbség Kolozsvár, Brassó vagy Nagyvárad és a székelyföldi városok között. Igaz, hogy megkezdődött a csíkszeredai traktorgyár épületeinek bontása, és minden arra járó láthatja a pannón bejelentett szándékot: itt fog épülni a Csíki Pláza. De a bontást és építkezést ideiglenesen, nem tudni meddig, felfüggesztették. Pláza típusú építmények csak Marosvásárhelyen vannak: a központban a Maros Mall meg a külön idejű együttélés, múlt és jelen egy képből, a Műtrágyakombináttal szemben, vele versenyben a Promenada Mall. Egy éve lebontották az ötvenes évek elején, a vasútállomás mellett épült, akkor nagyon korszerűnek és fontosnak számító (több háznyi) hűtőházat, és a romok fölött ott a hatalmas tábla: ide is épül egy pláza.

A működő bevásárlóközpontok kivételes esete a Reál és Praktiker együttese, amely Marosvásárhely Brassó felőli kijárata mellé épült. Kivételes használati módja a Tudor negyedhez való közelségéből adódik: onnan viszonylag rövid idő alatt gyalogosan is megközelíthető. Szombaton és vasárnap csoportos vándorlás célpontjai a bevásárlóhelyek. Nincsenek szórakoztató vagy sportlétesítmények, időnként a parkolóban

felüti a sátrát egy cirkusz, vagy kiállítást szerveznek, de ennek ellenére fiatalok és idősebbek sétálnak ki ide bámészkodni, találkozni, egy fagyaltot megenni, egy sört meginni. Az ide kísértáló réteg nem célszerűen keresi fel ezt a helyet, nem autóval érkezik, nem vásárol be egy-két hétre. Ezek egy szociálisan-etnikailag eléggé egységes csoport: a nyolcvanas években vagy éppen a nyolcvanas évek utolsó esztendeiben Marosvásárhelyre távolabbról beköltözöttek meg azok utódai, akik az akkori városvégi tömbházakban berendezkedtek. Ezekről esik fizikailag is, kulturálisan is a legtávolabb a központ. Úgy tűnik, egy hétvégi, társasági használatra alkalmas köztér jött létre számukra a bevásárlóhelyek átadása után. Sajnos felemás tér ez, féligszcéna vagy jobban mondva a tömbháznegyedben kialakult szcénák ideiglenesen kihelyezett változata. Alkalmatlan közösségi események kialakítására a tér: nincsenek parkosított üldögélő-meg játszóhelyek, a gyerekek hamar megunták tétlenül asszisztálni a felnőttek találkozásain, és főleg nincsenek események, a figyelmet megragadó és az időt tagoló rendezvények vagy spontán dramatikus játékok. A söröző fiatalok még elüldögélnek a parkolóhely kövein, de az idősebbek kijönnek, szétnéznak, találkoznak, esetleg apróságokat vásárolnak, majd hazasétálnak.

Azért is kivételes ez a térhasználat-társadalmiasulás, mert a bevásárlóközpontok általában a késő modern kor „nem-helyei”.³ Ez a tér mindenkié, nem kellene a használathoz speciális kompetenciák vagy egy múltba gyökerezettség (személyes emlékek, történeti mitikus ismeretek, családi, közösségi kulturális hagyományok). Mégis a hétvégi sétálók számára mintha több lenne ez, mint „nem-hely”. Ennek lehet magyarázata a fizikai közelség, a kísérleti, alkalmi, de közös használat – de lehet a magyarázat az is, hogy a város társadalmának ez a szegmense nem vagy korlátozottan rendelkezik a város igazi centrumának használatához szükséges kulturális ismeretekkel, kompetenciákkal.

Meg van egy, a másodikat árnyaló harmadik magyarázat is. Ma már minden nagyvárosban vannak olyan „nem-helyek”, vagyis van a nagyvárosoknak „olyan – a kulturális és történeti sajátosságokon túlmutató – térbeli és kulturális dimenziója, amelyben bárki, aki egy hasonló nagyvárosban él, problémamentesen tud mozogni” (Niedermüller 2000. 32.). Kisvárosokban azonban a helyek lokális, tehát saját történelembe ágyazott, a saját társadalom által kimunkált és így jól behatárolt, sajátos jelentésekkel telítettek.

Marosvásárhely egyszerre, ugyanazokban a terekben egy magyar kisváros – és egy vegyes lakosságú, román–magyar nagyváros.

A városnak tehát igen különböző olvasatai lehetnek, és igen különböző, a történetileg régebbi jelentéseket, szimbólumokat nem ismerők számára érvénytelen jelentései. Úgy is mondhatnám, bár ez egy kissé sarkított: a város ilyenfajta „némasága” teszi idegenekké azokat, akik a külvárosban laknak, és átjárnak, megfordulnak ezeken a belvárosi helyeken. Érdemes lenne pontosabban tudni: hányan látogatják meg közülük rendszeresen a Kultúrpalotát, a Teleki Tékát. Mintha olyan turisták lennének, akik viszont az általános ismereteket, globális jelek olvasását igénylő „nem-helyeken” kitűnően eligazodnak, otthonosan érzik magukat.

Ide kapcsolódik egy, a székelyföldi kisvárosokat érintő megjegyzés. Ezek a helyek számára nagyon is beszédes, színes városok,⁴ ahol nincsenek az augéi értelemben vett „nem-helyek”. Innen eredeztethető a magyarországiak vagy nyugatiak számára annyira nyilvánvaló egzotikusságuk. Ide érkezni, itt lenni: kaland, abban az értelemben, ahogy egy nyugati repülőtér sosem az, hanem egy rendezett, átlátható, folyosóként működő valóság. Ez a meggondolás messzire vezet: a Székelyföldön annyit emlegetett sikeres turizmus alapvető feltétele éppen a „nem-helyek” sokasága, meg az idegenek számára is lefordított, reprezentált, tehát érthetővé, olvashatóvá tett helyek és jelentések.

6. A legfontosabb terek és az ezeken zajló legfontosabb szcénák, amint azt a politikai (kampány-), vagy identitásalkotó (megemlékező, szoborállító, városnap) rendezvények grandiózus volta is mutatja – a központok. A város társadalmának orientálását-domesztikálását végzik, és ezzel együtt uralását reprezentálják ezek az ide helyezett rendezvények. Domesztikálás: az elégedetlenkedők lecsendesítése, a figyelem elterelése a mindennapi élet igen fontos gondjairól. Ezek nem itt, a központban, hanem a városnegyedekben, a peremeken emésztik a családokat, csoportokat. Az okokat keresve, megoldást vagy gyógyítást remélve azonban ide áramlanak az elégedetlenkedők: a városi rendbontások a külvárosokban kezdődnek, és a központban végződnek.

A város mint elképzelés, a város mint múltból és jövőből alkotott kép egy általános vízióban és tervben (ennek a szűk technikai részét PUG-nak, általános városfejlesztési tervnek is nevezik) kellene hogy kibontakozzon. Ha nincs ilyen vízió és terv, akkor nincs következetes városépítés sem.

Marosvásárhelyen, a huszadik században Bernády György polgármesternek is, az ötvenes-hatvanas évek vezetésének – vagyis nem nekik, mert ők helyi adminisztrátorok voltak, hanem a központi vezetésnek – is volt ilyen városépítő víziója és terve, és ezek eredménye az a város, amelyben a mai lakók élnek, amit elfogadnak, vagy ami ellen láznak. Két hullámban, Bernády és a szocialista építés korszakában alakult ki Marosvásárhely mai várostextúrája, a központ és a peremek távolságai, tehát az egyiktől a másikig való haladás ideje és ritmusa és a perspektívák, amelyek közül a legérvényesebb talán ma is a városháza tornyából tárulkozik fel az erre kíváncsiaknak. Ami nem látszott a városháza tornyából, amelyet tűzvédelmi szempontból építettek, az akkor, az építés idején nem létezett – és kérdéses, hogy ami ma nem látszik, mint például az 1968 után épített Tudor negyed Somostető alatti, keleti fele, az mennyire szerves része a várostextúrának.

A vízióknak és tervnek az a feladata, hogy kezelje a város fentebb említett összetettségét, és a nagy és folyton növekvő (ha nem mennyiségileg, akkor komplexitásukban növekvő) szerkezetekre jellemző kaotikusságból rendet varázsoljon. Ha nincs terv és vízió, akkor nincs városnak kultúrája, és ha nincs a városnak kultúrája, akkor nem képes integrálni (nem uniformizálni, hanem egyformán urbánussá változtatni) a város peremeinek, a mobil tömegeknek sokféle társadalmát.

Természetesen minden csoportnak, rétegnek, például a hét végén a Reálhoz vándorló Tudor-negyedi társadalomnak is megvan a maga kultúrája, csak éppen a más negyedekben élőkhöz képest látható-tapasztalható eltérések, különbségek a hangsúlyosabbak, és ha a városi adminisztrátorok nem ismerik és nem kezelik ezt, a találkozások akut konfliktusokhoz vezethetnek. Marosvásárhely egykori, rossz hírű „Kongó” meg „Katanga” és „Texas” peremnegyedei is a dezintegrált város szegregált területeit jelentették, a közismert megnevezések erre utaltak. Nem is beszélve a ma ketyegő időzített szociokulturális bombáról, a romák lakta Hidegvölgyről, amely mellé felépítették az első kertvárosi negyedet.⁵

A város éppen aktuális reprezentációi a központban születnek, a központ szimbólumaiból, örökségtárgyaiból íródhatnak olvasható szöveggé – a város társadalmának legnagyobb számban a peremen, a külvárosi negyedekben él. Az antropológus Vintilă Mihăilescu szerint⁶ a városi kultúra⁷ ezekben a városnegyedekben születik, alakul – meg a belvárosiakban is természetesen, csak hogy ezek kevesebben vannak. Ezekben a negyedekben állandó dialógus, alku folyik a privát és a közterek jellegének, viszonyának alakításáról, alakjairól és jelentéseiről és így a kulturális valóság képzéséről – ahogy A. Gergely András fogalmaz: „egy városrész leginkább az ott élő és a körülöttük elhelyezkedő vagy mobil közösségek értékalkujából áll” (A. Gergely 2007. 7.).

Az igazi domesztikáció Mihăilescu szerint – én inkább kulturalizációnak, a naturától való elszakadásnak nevezném, megtartva a központ számára a domesztikáció, normaadás funkcióját – ezekben a városnegyedekben történik, itt dől el, hogy az otthonok tere menedék lesz-e, ahová a konfliktusokkal terhes vagy egyszerűen csak embertelenül rideg közterekről menekülnek az emberek, vagy otthonok és közterek mint kulturális helyszínek egymást támogatva, harmóniában léteznek egymás mellett. A város kultúrája ezekben a negyedekben születik, tehát a közösségi helyeken, a játszótereken és parkokban, a piacokon és a szórakozóhelyeken. Ebben benne van a virágokról és fákról, az állatok tartásáról és sétáltatásáról, a szemétről, szeméttárolásról és a takarításról, az éjszakai csendről és nappali csendzavarásról, az autósok-gyalogosok örök vetélkedéséről, a fiatalok bandázásáról és segítőkészségéről meg X szomszéd szőnyegrázásáról és Y szomszédnak a senki virágágyása körüli szorgoskodásáról kialakult elképzelések, az ezzel kapcsolatos viselkedések sokasága.

Ami a legfontosabb: ha ez már létezik, ha egy városrésznek már van kultúrája, akkor elindulhat a város egészébe való illeszkedéséről, illesztéséről a párbeszéd és alku. Ha például a városnegyed saját egykori múltjához szeretne visszatérni, és mivel, mint Csíkszereda esetében említettem, van külön temploma, temetője, iskolája, központja, és újra faluvá szeretne válni, akkor nem is az illeszkedésről, hanem a távolodásról, az elszakadásról folyik a (gyakran egyértelműen esszencialista alapozottságú) diskurzus. Ha éppen a víz- és csatornaépítésről meg a játszóterek építéséről és a karbantartásban a helyek hozzájárulásáról van szó, akkor az illeszkedés, integrálódás kérdése van a középpontban.

És ami még ennél is fontosabb: csak úgy lehet kulturális rendezvényeket megintézményeket telepíteni ezekbe a városrészekbe, ha már van kultúrájuk, vannak markáns kulturális jegyeik, meghatározó viselkedésformáik. Ha befogadóként, saját helyüket tudó és karbantartó közösségként és nem üres helyek tétlen embereiként viselkednek. Mihăilescu Bukaresttel példálózik: „Az én meglátásom szerint Bukarest olyan „kultúra nélkülivé” vált város, amelyet a város megannyi szerelmese igyekszik kultúrával benépesíteni. Ebből a szempontból Bukarest egy frenetikus város, amelyben rengeteg minden történik, de kaotikusan történik. A kultúra a kulturális események értelemben intenzíven jelen van, de mint egy »underground«, azaz nem látható, inkoherens és inkonzekvens tevékenység, sok esemény »történik«, de kevésnek »van helye«. Pedig »helyet kapni« egy, és a városi térben igen pontos értelme van a metaforának, és »megtörténni« más dolog. A vásárok, fesztiválok és a Guinness Bookot megcélzó versenyek országa lettünk.”⁸

Világos tehát: a városrészeket nem pusztán az eltelt idő és a nyüzsgő embercsoportok, hanem mindezek kulturálisan megformált, vagyis rendezett-szervezett formája, azaz múltjuk és közösségeik teszik alkalmassá arra, hogy befogadóvá és nem pusztán semleges helyszínné vagy éppen kitaszítóvá, ellenállóvá, a naiv jószándék teremtette alkalmakat rombolóvá váljanak.

7. A városnak mint elképzelésnek, a városnak mint múltról és jövőről alkotott képnek alapvető konstruáló mechanizmusa a múlt kommunikációja: az örökségalkotás. A város összetettsége (komplexitása és heterogenitása) történelmi folyamat eredménye. A társadalom számára a város múltja olyan elemek és elképzelések egyvelege, amelyek a múltban létesültek (épített örökség), és a múltra vonatkoznak. Ez utóbbiak lehetnek tudományosak, de inkább az jellemző rájuk, hogy vágyak, hitek, nemes hazugságok egyvelegei.

Az örökségalkotás általában nem törődik mindezzel.

Az alapelv: a múlt csak annyiban különbözik a máttól, hogy nem a miénk, hanem szüleink, nagyszüleink, őseink világa – akik hozzánk hasonlóak, jobban mondva bármennyire is szeretnénk, mi nem tudunk nagyon különbözni tőlük. Az örök-

ségalkotás ennek elfogadása, az ebbe való belenyugvás, ennek kultiválása: valójában, a látszatok ellenére, a világ nem változik, csak a generációk követik egymást.

Egyszerű, belátható, a „józan ész” által megtámogatott, praktikus elv és gyakorlat az, hogy a világnak számunkra adott legközvetlenebb részét, a várost vagy városrészt otthonunknak tekintsük, a magunk számára berendezzük, és otthonosan viselkedünk benne. Ezt tették őseink is éppen ott, ahol élniük adatott (legnagyobb részt falvakon), mi sem szeretnénk, hogy másképp legyen. A világ, ha biztonságosnak szeretnénk elképzelni és berendezni, nem lehet idegen. Ez azt jelenti, hogy az aktuális céljaink, vágyaink szervezik kipróbált és bevált tevékenységeinket, ehhez igazítjuk erkölcsünket. Fontosabbak a vágyteljesítő mítoszok, mint a tények.

Az örökség csupán az azt megalkotó, azt magáénak tekintő csoport tulajdona. Örökség annyi van, ahány öröksége köré tudatosan határt vonó, örökségét ápoló csoport. David Löwenthal szerint: „Az örökség azokkal a törzsi szabályokkal rokonítható, melyek minden emléket különleges, féltve őrzött kincsnek tekintenek. Azért jött létre, hogy csoportérdekeket teremtsen és szolgáljon, tehát csak úgy érvényesülhet, ha elzárják mások elől. A féltett hagyaték megosztása vagy csupán megmutatása elrabolná az erejét, mivel ez csupán addig hatékony, míg hozzáférhetetlen, akárcsak a pawnee indiánok varázsamulettjei. Azzal például, hogy a fehér bőrű ausztrálok magukévá tették a bennszülötteknek a földhöz való, »álomidőben« megélt kötődését, megfosztották őket attól a kizárólagosságtól, mely értéket adott a hagyatéknek. A csoportlét fenntartásához úgyis elengedhetetlen a klánszerű zárttság, ezért az örökség – mások számára érthetetlen és kifejezetten támadó jellegű felsobbrendülésével – távol tartja a kívülállókat. A szoros belső összetartozás és a külvilággal szembeni kirekesztő magatartás a hit és nem a racionalitás talajából fakad: nem azért magasztaljuk örökségünket, mert kétséget kizáróan igaz lenne, hanem mert annak kell lenni.” (Löwenthal 2004. 62.).

Az örökség tehát jórészt a vágyak, hitek, nemes hazugságok körébe tartozik – és elvben ez erkölcsös is lehet. Az adott lokális, városi társadalom épsége és egészsége, a közjó, az arisztotelészi *philia* megvalósítása érdekében kell hozzá folyamodni.

Az örökség adott esetben megkérdőjelezhetetlen. De csak a csoporton belül. Az együtt élő csoportokat, például az együtt élő etnikumokat másfajta vágyak és hitek, másfajta örökségek jellemzik. A nagyvárosban a határépítés mellett, ezzel párhuzamosan folyamatos az alku: mindegyik csoport ajánlatokat tesz a másiknak, a saját múltjából próbál olyan, közösnek szánt örökségelemeket konstruálni, amelyeket a többiek vagy elfogadnak, vagy nem. A székelyföldi városok esetében az örökségkonstruálás inkább verseny (például kétféle – hivatalos meg félhivatalos – nemzeti ünnep, kétféle szoborállítás, kétféle múzeum), mint rövid vagy hosszú távú alku, lokalitást építő kompromisszum.

8. Visszatérve a városban és a világban szétszóródott postarétiak esetére: mi is az oka annak, hogy nem lehetett az évi találkozót meghonosítani, nem lett a kezdeményezésből a székelyföldi falvakban jól ismert, az elszármazottakat hazaszólító „ötvenévesek találkozója” típusú sikeres rendezvény?

Nem egy, több ok is lehetséges. A Postarét egy városi szcénája volt, ami azt jelenti, hogy eleve nagyobb mobilitás jellemezte az ide beköltöző meg kiköltöző felnőttek világát, amelynek függelékei voltak a bandázó gyerekek. Akkoriban nem volt a közelben az az egy iskola, amelyben tovább folytatódjon, erősödjön a mindennapi kapcsolat: már elsős korukban a város több iskolájába szóródtak szét az itteniek. Ami azonban véleményem szerint a legáltalánosabb, minden mást integráló, befolyásoló ok: alapvetően megváltozott az a fizikai és társadalmi környezet, amely létrehozta és ideiglenesen fenntartotta a közösségbe szervező, közösséget szervező szcénát.

1968-ban kezdték, majd mintegy két évtized alatt felépítették a Postarétet, azaz az ötvenes években épült kertes, földszintes munkáslakásokat körbeölelő tömbháznegyed, nem is egyet, hanem koncentrikusan hármat (ezek Tudor 1, 2, 3 néven ismerősek), ezzel párhuzamosan, ennek helyet teremtve több, mentális tájékozódási pontot jelentő épületet, utcáskort elbontottak, és alapvetően megváltozott ennek a kis negyednek a nagyba való beékelődésével a tér mentális-kulturális használata. Hogy a képszerű megfogalmazásnál maradjak: a nagy negyed „szétszaggat-ta”, „összeroppantotta”, „felemésztette” a kicsit.

Előbb, amíg csak egy oldalát karolták át a tömbházak, kialakult a „mi” és a „blokkosok” ellentéte (de ez is már aszimmetrikus volt: egy tízeleteres tömbházban majdnem annyian laktak, mint a Postarét összes kis házában), majd amikor az átka-rolás már három oldalról megtörtént, ez az egység az egymás mellett levő kertes magánházak és tömbházak lakóinak, tereinek kis szcénáivá, a kölcsönös kapcsolatok és ellentétek, kooperációk és konfliktusok sokaságává szakadt szét. A tömbházak közötti játszótér vált fontos, közös szocializációs helyszínné (és belátható, hogy ezeket a helyszíneket a tömbházlakó gyerekek uralták), és mindegyik oldalon több játszótér is volt, meg több iskola is létesült. A felépült üzletközpontok, a piac közös használata szintén segítette a keveredést.

Megszűnt a Postarét mint szcena: a grund, azaz a bandázásokhoz szükséges rét és mező meg a kulturális azonosulásokat termelő közös akciók sokasága. Mindeh-hez hozzáadódott az ingatlanpiac kérlelhetetlensége: az ötvenes években épült munkásházak a maguk 5–8 áras telkeivel egyre jelentősebb értéket képviseltek, az előregedett és magukra maradt szülők, a házakat öröklő, pénzre vágyó fiatalok kezdték értékesíteni ezeket a helyeket. Elkezdődött még a nyolcvanas évek elején az egykori, típusterv szerint épült házak bontása, az emeletes „kis paloták” építése – 1989 után már néhány „nagyobb palota” is felépült, a hozzá való kovácsoltvas kerítésekkel, mélygarázsokkal, magas falakkal körülvett, gyepesített, díszfásított ker-tekkel együtt.

Nem véletlen, hogy a Postaréten Születettek Találkozója szép nevű kezdeménye-zés a nyolcvanas években Magyarországra kiköltözött, majd kétezer után Marosvá-sárhelyre visszaköltözött postarétiektől származott: az ő emlékezetükben még ele-vennek, aktívnek, valósnak tűnt a szcena.

De amint a gyakorlat mutatta: csak az ő emlékezetükben.

■ JEGYZETEK

1. Mintegy nyolcvan kis telek, nyolcvan ház, általában, a típustervnek köszönhetően, egymásnak hátat fordító, azonos térbeosztású ikerházak, a mai Tudor Vladimirescu, Cserealja, Predeal, Năvodari, Săliște, Păltiniș utcákban.
2. „Szcénának önálló, a környezetük által behatárolt területeket értünk, amelyeknek sajátos életvezetési szabályai vannak, tagjaikat szorosabb kommunikációs kapcsolatok fűzik össze, és választják el környezetüktől.” Szijártó 2008. 7.
3. Marc Augé francia antropológus igen elterjedt, helyek (place) – nem-helyek (non-place) fogalom-párjának egyi-ke.
4. Ahol az autonómiát nagyon sokan úgy értik: lehetőség arra, hogy még színesebbek és egvedibbek lehessenek, anélkül hogy (a román államba, a globalizációs folyamatokba) integrálódjanak, azokhoz igazodjanak.
5. Románul a neve zonă rezidențială – itt a középosztályhoz tartozók fognak szomszédként együtt élni a hidegvöl-gyi romákkal.
6. Lásd a Vintilă Mihăilescuval készült interjút a 22 című hetilap 2009. október 20-i számában.
7. Legáltalánosabban: kultúra, vagyis nem amit, hanem ahogyan cselekszünk, ahogyan tárgyakat (esetünkben te-reket és tárgyakat) alkotunk, és ahogyan tárgyakat használunk.
8. Uo. „Senzația mea în București este că acesta a devenit un »oraș incult«, pe care numeroși iubitori ai orașului încearcă să-l populeze cu cultură. Din acest punct de vedere, Bucureștiul este un oraș frenetic, în care se întim-plă foarte multe lucruri, dar se întimplă haotic. Cultura, în sens de activități culturale, populează intens orașul. Dar îl populează cumva »underground«, în sensul unei lipse de vizibilitate, de coerență și de consecvență: »se întimplă« multe evenimente, dar »au loc« foarte puține. Or, »a avea loc« este ceva – și în spațiul urban me-tafora e destul de explicită – »a se întimpla« este altceva. Am devenit o țară a tîrgurilor, a festivalurilor și a con-cursurilor pentru Guinness Book.”

- A. Gergely András: 2007 Felvezetés. In: Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai. Szerk. A. Gergely András – Bali János. Könyv Kiadó Kft. – MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. – ELTE BTK. – Néprajzi Intézet Bp., 5–9
- Löwenthal, David: 2004 Az örökség rendeltetése. In: A kulturális örökség. Szerk. Erdősi Péter és Sonkoly Gábor. L' Harmattan – Atelier, Bp., 55–82.
- Mihăilescu, Vintilă: 2009 Cultura care „se întimplă” dar care „nu are loc”. Revista 22, suplimentul 22 Plus, nr. 284, 20 octombrie
- Niedermüller Péter: 1995 A város és a városi kultúra antropológiai megközelítése. In: „Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerk. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. Ozirisz-Századvég, Bp., 555–565; 2000 Városi turizmus. In: Turizmus és kommunikáció. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. Budapest–Pécs.
- Szijártó Zsolt: 2005 A „kulturális főváros” projekt a kultúratudomány perspektívájából. In: Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban. Szerk. N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor. Kijárat Kiadó, Bp., 199–210.

GUTTMANN SZABOLCS

KOLOZSVÁRI FEJLESZTÉSEK, KOLOZSVÁRI KÖZÉRZET

Kérdezett Ferencz Zsolt

Kolozsvár főterén, a Szent Mihály-templom szomszédságában már hónapok óta zajlanak a restaurálási munkálatok, a kisebb-nagyobb megszakítások ellenére az utóbbi időben jócskán történtek előrelépések. Milyen szempontok figyelembevételével lehet folytatni a városfejlesztést, eközben pedig mi mindent kell/kellene szem előtt tartani, hogy Kolozsvár lakói tényleg jól érezzék magukat városukban? – többek között ezekre a kérdésekre kerestük a választ a Guttman Szabolccsal, Nagyszeben egykori főépítészével folytatott beszélgetésünk során.

■ – Az építészeti egyetem elvégzése után Nagyszebenbe került, ahol a város főépítészeként igen aktívan kivette részét a 2007-es évet megelőző város-rehabilitációs munkálatokból, másfél évvel ezelőtt pedig hazatért szülővárosába, Kolozsvárra. Azt mondják, „az idő vasfoga” a városra és annak épületeire is rányomja bélyegét, ennek ismerete nélkül pedig sem rehabilitálásról, sem pedig restaurálásról nem beszélhetünk. Hogy látja, mi-ben nyilvánult ez meg Kolozsvár és Nagyszeben esetében?

– Kolozsvárra 21 év után tértem haza, azt követően, hogy 1987-től sikerült közelebbről megismernem a korábban szászok által lakott Nagyszeben értékeit. Nagyszeben a restaurálás jó iskolája, ahol az ember már a kisebb utcák épületei révén is megfelelően tanulmányozhatja a városképet. Az ott eltöltött évek alatt lehetőségem volt megérteni annak a középkori magnak a jelentőségét, amelynek köszönhetően a települést a 15. századi Erdély egyértelműen egyik legnagyobb városaként emlegették. A nagyon jól beépített középkori mag a barokkot sem engedte elszabadulni a városban, és Kolozsvárral ellentétben – amely időközben át-

...együtt kell
találkoznunk
ezekben a terekben...

vette a vezető szerepet Erdélyben – Nagyszeben a 19. századi bontásoknak sem volt részese.

Kolozsvár már a középkorban jóval szabályozottabb, rendezett város volt, valószínűleg éppen az ókorban a város helyén állt Napoca miatt, amit sajnos mind a mai napig nem tudunk a maga teljességében megismerni, csak egyik-másik kövét látjuk a lapidáriumban és a Főtéren.

Az utóbbi években Nagyszeben belvárosi rehabilitálása terén nem történt komolyabb építkezés, de nem is ez a legfontosabb. Bár koncertterem és városháza is épült a városban, sőt régi épületek restaurálására is sor került, a 170 ezer lelket számláló város az óriási sétálóövezet kialakítására lehet leginkább büszke. A Nagypiac egy 15 000 négyzetméteres terület, mindenféle forgalom nélkül, és noha a Kispiac mostanság megenged bizonyos parkolási lehetőségeket, a városban már nincs átvezető autósforgalom. Nagyszebenben 2007 óta érezhető, hogy mind a városlakóknak, mind pedig az oda érkező turistáknak tetszik a központ, hisz az semleges tér: olyan hely, ahol bármilyen rendezvényt a szervezők elképzelései szerint lehet megszervezni, és ahol mindenki jól érezheti magát.

– *Hogy látja, miként valósítható meg ez a kincses város esetében is?*

– A Kolozsvár esetében elfogadott városrendezési terv egyik része a Szent Mihály-templom körüli zöldövezet kialakítására vonatkozik. A szakemberek a belváros közepén, a Mátyás-szobor körül már hónapokkal ezelőtt nekiláttak az első ütemterv gyakorlatba ültetésének, egy fontos dologról azonban nem szabad megfeledkeznünk: eléggé visszafogott hozzáállásra vall, hogy egy téren belül két ütemtervre osztották a sétálóövezet kialakítását. Ha ugyanis nem készül el a második ütemterv, a sétálóövezetnek gyakorlatilag semmiféle haszna nem lesz. Az eredeti elképzelés szerint a keleti és a nyugati oldalon megszűnik a háromsávós forgalom, hogy lassan-lassan visszatérjen a sétáló, és kezdetét vehesse a belváros emberközelibb használata.

– *Távol lehet tartani az autókat a belvárostól?*

– Túl vagyunk a hetvenes évek dilemmáján, amikor a modernista urbanizmus még abban reménykedett, hogy képes megoldani a személygépkocsik problémáját. Infrastrukturálisan soha nem fogja tudni megoldani egy város ezt a problémát, és ez még a legjobban működő nyugati városokra is igaz.

Romániában az elmúlt húsz évben minden város gomba módra nőtt, ami egyben azt is jelenti, hogy a következő nyolcvan évnek túl kell élnie azt a szertelen, robbanásszerű építkezést, amit a szakemberhiány, pénzügyi vagy egyéb érdekek diktáltak. Egy dolog azonban biztos: olyan típusú zöldövezetek alakultak ki, amelyek nagyon nehezen megközelíthetők és kevésbé „lakhatók”.

Hogyan lehet mégis szeretni Kolozsvárt? – tehetjük fel a kérdést. Másfél éve élek itt, és ha jól akarom érezni magam, és oxigénhez akarok jutni, inkább visszamegyek Nagyszeben központjába. Egyértelmű, hogy jelen pillanatban nem az első sétálóövezet tervének ütemtervén kellene gondolkodnunk, hanem azon, hogy a teljes belvárosi forgalmat visszaszorítsuk.

Történelmi központ lévén minimális befektetéssel a maximálisat lehet megteremteni Kolozsváron is: egy kis portörlés, szakmaiság persze kell, de nagyon fontos, hogy az épületekhez hozzá tudjunk férni, kellő funkcióval, homlokzattal „feldíszítsuk”, az emberek, nem pedig az autók javára hasznosítsuk újra őket. Ha ezt a központi szigetet sikerül kialakítani (az autók kiszorításával), a belvároshoz kapcsolódó negyede is megtalálják a maguk sajátágos szerepét a városban.

– *Hogyan lehet ezt megoldani?*

– Nagy parkolók megépítésére van szükség, a jelenleg már létező mellett még kb. három-négyre, hogy a történelmi várfalakat autójukkal megközelítők „lethessék a cipőjüket, és zoknijukban vonuljanak be a városba”. Mint minden város, Kolozsvár sa-

játos úthálózatának megközelítése érdekében is meg kell találni azokat a gócpontokat, ahol óriásparkolókat és sétálókat hozhatunk létre, ezek ugyanis jóval olcsóbbak, mint alagutak vagy kerülőforgalmak elkészítése. Általuk egy ideig megszabadulhatunk az autóktól az autóktól, amelyek Kolozsvár belvárosát teljességgel elözönlötték.

Ha a turista Kolozsvárra érkezik, szinte biztos, hogy ittléte során felkeresi a Szent Mihály-templomot és más felekezetek templomait, esetleg a múzeumokhoz is szeretne úgy eljutni, hogy közben ne üsse el egy autó. Ha sikerül megtalálni és tudatosítani, hogy több más mellett a város státusszimbólumai ezek (amelyekre mellelleg büszkék is lehetünk), kiderül, hogy a negyedeknek a központ egy jól működő rendszerét kellene biztosítaniuk.

Kolozsvár kétszer akkora, mint Nagyszeben, belvárosa is jóval nagyobb kiterjedésű, azok a fontos intézmények pedig (templomok, színházak stb.), amelyek a város szimbólumai, a történelmi várfalon kívül esnek. Ha viszont a színvonalas színházi és operaelőadások messze vannak azoktól a jó épületektől és városrészekről, szorongva jövünk ki a teremből, a két érték ugyanis nem cseng össze egymással.

– *Melyek azok az alternatívák, amelyek valamiféle segítséget nyújthatnak ezzel kapcsolatban?*

– Olyan helyszíneket kellene kijelölni, amelyek még aránylag belvárosiak, és magukon hordozzák a város szimbólumait. Fontos szerepet játszik ebben a kontextusban a Szamos folyó. Kolozsvár szempontjából szintén a modernista behatárolás része, nagy oldalfalakkal, hogy a várost elkerüljék az áradások. Mára már alig van víz benne, annyira túl van szabályozva a különböző gátrendszerekkel, hogy akár egy egészen más stratégiában is lehetne gondolkodni. Mégis meg kell találnunk annak lehetőségét, hogy az embereket közelebb vigyük ahhoz a vízhez, amelytől az épített fal az idők során eltávolította őket.

A város nyugatról keletre fejlődött, és erre a tengelyre kellene jobban odafigyelni, nagyobb hangsúlyt fektetni erre az elkövetkező időszakban. Ez a tengely adott pillanatban majd a történelmi magot is összeköti a távol eső keleti és nyugati városrészekkel, és erre kellene ráfűzni azokat az érdekszférákat, amelyek esetében komoly beruházásokra kerülhet még sor.

Természetbarát, kellemes utazási lehetőséget biztosító eszközökre is szükség van, amelyeket bizonyos magasságba kell elhelyezni, hogy a hidakat ne zavarja, olyanokra, amelyek a villamossal ellentétben nem zakatolnak.

A filharmonikusok koncertterme miért legyen egy olyan forgalmas úton, amely nem képviseli a város szellemiségét? Jobban mutatna, nemde, a Szamos egy nyitott pontján, a Babeş-park mellett, ahol túlméretezett a Szamos tükre, vagy félszigetként a Szamosra helyezve?

A Kolozsvári Állami Magyar Színház épülete például legközelebb esik a belvároshoz, érinti a Szamos-partot és a parkot is, esetében pedig egy óriási föld alatti parkolóval ellátott beruházást is meg lehetne valósítani. Megoldódna a közösségnek a parkból a belvárosba és a belvárosból a Szamos-partra való átjárása, és a színház is nagyobb légtérrel kapna. A gócpontok megtalálásával elérhetjük, hogy a belváros megközelíthető legyen anélkül, hogy átjárjunk rajta.

– *Hogy látja, mennyire nehéz ezeket a tevékenységeket összeegyeztetni?*

– Úgy vélem, az összehangolás csupán akarat kérdése. Nagyszebenben gyakorlatilag tíz évig semmi nem történt, csak ötletbörzékert tartottunk, abban a pillanatban pedig, amikor az új polgármester, Klaus Johannis azokban fantáziát látott, és azt mondta: érdekli őt a belváros, kiderült: hihetetlenül gyorsan, és – ami nem mellékes – nem sok pénzzel lehet az ötleteket hasznosítani.

Egy másik probléma, hogy napjainkban sajnos már nincsenek köztulajdonban lévő házak, pedig ez a stratégia első lépcsője lett volna. Fontos szempont, hogy az ér-

tékektől ne szabaduljunk meg egyik percről a másikra, az épületeket ne daraboljuk fel olyan tulajdonosok között, akiknek nincs anyagi lehetőségük velük foglalkozni. Ha a tulajdonviszonyok rendeződnek, szabályozott rendszerben kell megrendezni az ingatlanbörzét.

Romániával ellentétben Németországban már nem a profit az elsődleges, hanem az értékmegőrzés. Nálunk is erre kellene koncentrálni, amikor ezek az ingatlanok eladódnak. Lehet, hogy túlzok, amikor azt mondom, hogy egy tízéves periódusban tudom elképzelni a fentebb vázoltak megvalósulását, ha ugyanis leállítom a közlekedést, akár már holnaptól jobban érzem magam. A tíz év belátható idő, hogy a parkolók elkészüljenek, a stratégiák kialakuljanak, a stúdiumok pedig kitisztázódjanak.

Nagyszebenben az urbánus ötleteket két-három év alatt sikerült nyugat-európai szinten egyeztetni a szakembergárdával. Olyan komoly tanulmányt tudtunk bemutatni az ott élőknek, amelyből ők is megbizonyosodtak: ez a járható út, és ha már a civil szféra is látott benne fantáziát a beszélgetések révén, elképzelhető volt, hogy a stratégiák meg is valósuljanak.

– *Klaus Johannis támogatta ezeket az elképzeléseket, de mi a helyzet Kolozsváron?*

– Egy városvezetőnek, egyáltalán a politikumnak nagyon nehéz megmagyarázni, hogy mindaz, amit teszünk, nem ellenük irányul. Meggyőződéseim, hogy a civil szféra és a politikum közös és állandó munkája egymással beszélgető és nem egymást kihívó kell legyen.

Persze nagy szükség van a befogadó partnerre is. Hiába mondtuk Nagyszebenben, hogy mit szeretnénk, tíz évig senki nem hallgatott meg bennünket. Ha észrevesszük, hogy van egy olyan polgármester, akiben megbízhatunk, hisz hajlandó foglalkozni a témával, sürgősen cselekednünk kell: minél többet kell beszélni neki a stratégiáról, minden olyan esetben pedig, amikor azt lehet, meg kell dicsérni a vezetőséget, nem pedig mindig mindenért felelősségre vonni. Ha látja, hogy neki ebből haszna van, akkor minden bizonnyal támogatni fogja az ötleteket. Ha viszont azt tapasztalja, hogy csak a focimeccsből származik politikai haszna, ne csodálkozzunk, hogy stadionokat épített.

Nem szabad elfelejtenünk: csak együttesen és toleranciával lehetünk képesek, hogy a dolgok menetét kitaláljuk. Magunkban is tudatosítanunk kell, hogy ez nem a mi belvárosunk, hisz bár a mi belváros-történetünkről van szó, a teret magát mindenki átjárja.

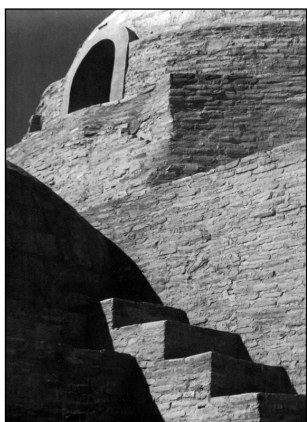
– *Fog működni ez a fajta összefogás a város polgárai között?*

– A probléma véleményem szerint az, hogy nagyon nem ismerjük egymást. Mára már bebizonyosodott, hogy toleranciában éljük ugyan mindennapjainkat, a katolikus mégsem megy be az ortodox templomba, és fordítva, közben pedig azt hisszük: ismerjük egymást. Egészen eltérő ritmusban éljük meg a kereszténységet, pedig mindkét vallásnak hihetetlen értékei vannak. Ha ezeket az értékeket észrevesszük, és megpróbáljuk érzékeltetni, hogy látjuk is azokat, sor kerülhet a nyitásra. Soha nem fog működni ugyanis egy város, ha lakói csak magukénak érzik a tereket és az utcákat: együtt kell találkoznunk ezekben a terekben, nem pusztán a Házsongárdi temetőben, ahol mindenki csendben van.

BIRÓ A. ZOLTÁN

EGYÜTT VAGY KÜLÖN?

Város és vidék együttműködésének lehetőségeiről

A posztszocialista országok vidéki térségei számára az elmúlt húsz év területfejlesztési politikája, illetve a tényleges fejlesztési gyakorlat egyértelműen igazolta azt, hogy rövid és középtávon csodák nincsenek. A rendszerváltást megelőző időszakok nagy állami beruházásai, a fejlődésben lemaradt vidékeket új fejlődési pályára állító iparosítás hullámai egészen bizonyosan nem térnek vissza. A foglalkoztatási piacot is befolyásolni tudó nagy külföldi beruházások nem a vidéki térségeket keresik, s különösen nem azokat, amelyeknek elérhetőségi gondjai (autópálya, repülőtér hiánya stb.) vannak. A vidéki térséget alkotó kis- és középvárosoknak, a vonzáskörzetükben lévő sok falusi településnek szembe-sülnie kell azzal, hogy fejlesztési gondjaikkal saját maguknak kell foglalkozniuk. Meg is teszik, de rendszerint külön-külön, mindenki a maga módján. A vidéki térségek városai valamelyes dinamizmussal végzik ezt, a községi központok és forgalmas utak mentén lévő nagyobb falvak úgy-ahogy, a kisebb, félreeső falvak többnyire sehogy.

A vidéki térségek kis- és közepes városai úgy érzékelik, hogy valamivel jobb helyzetben vannak. Van kezdeményezési, döntési joguk, saját forrásokkal is rendelkeznek, forrásbevonó erejük is van. Látványosan fejlődni, változni azonban nem nagyon tudnak, hiszen a pénzek, az energiák nagy része az 1989 előtt felhalmozódott hiányok pótlására, az alapszintű civilizációs feltételek megteremtésére, a városok élhetővé, elfogadható tételére megy el.

Ez a helyzet nyilvánvalóan nem kedvez a településközi együttműködésnek. Minden település – legyen az város vagy falu – igyekszik egyedül bol-

Jól nyomon követhető
a sajátjának érzett tér
kiterjedése...

dogulni. Az egyetlen tényező, amely a szomszédos vagy az egy tájegységen belüli településeket funkcionálisan össze tudja kapcsolni, az a forrásszerzési kényszer: olyan beruházások pályázati úton való biztosítása, amelyeknél pályázati feltétel az együttműködés, vagy a támogatás célja és a megszerezhető összeg nagysága eleve kooperációt ír elő. Ezek a kényszeregyüttműködések azonban többnyire csak esetiek és rövid életűek, és végképp nem a város és falu tényleges együttműködéséről szólnak. Mintha még mindig élne az az 1989 előtti modell, amely a várost és falut igyekezett véglegesen elválasztani egymástól, amely a kettő közti dichotómiát (értékbeli és funkcionális aszimmetria a város javára, a falu hátrányára) szinte a végletekig fokozta. Jó példa erre többek között a székelyföldi térség, ahol a városfejlesztéshez kapcsolódó komplex modernizációs program az 1970-es, 1980-as években a falut és a várost hangsúlyosan szembeállította egymással.

Jelen elemzés keretében a továbbiakban ennek a térségnek a kapcsán mutatom be a falu–város viszony alakulásának néhány fontosabb összetevőjét.

Változó viszonyok

■ Bár az elmúlt húsz év során a vidéki térségekben látványos, a településeket teljesen más pályára terelő területfejlesztési folyamatok nem indultak be, a falu és város viszonya mintegy észrevétlenül is gyökeresen átalakult. Érdekes azonban hangsúlyozni azt, hogy ez a változás elég késői fejlemény, gyakorlatilag az utóbbi néhány évhez köthető. Az 1989-es nagy társadalmi fordulat után sokáig tűnt úgy, hogy a falu–város viszony nem fog strukturálisan változni, sőt a dichotómia erősödni fog. Az 1989 utáni társadalmi reálfolyamatok meghatározó elemei (pl. a privatizáció elhúzódása, a munkaerő-piaci helyzet gyökeres átalakulása, a családi háztartások terheinek növekedése, a földtulajdon-visszaállítás, az önfenntartó gazdálkodás illúziójának lebomlása, a tercier szektor városokba való koncentrációja stb.) többnyire abba az irányba hatottak, hogy a falu világát továbbra is lefokozzák, a két településtípus közti aszimmetriát erősítsék, a várost hangsúlyosan kiemeljék a falu ellenében. Bár ez a trend nagyon erősnek és hosszú életűnek ígérkezett, az utóbbi években a térségi folyamatokban is új összetevők jelentek meg.

Így például a területfejlesztés elmaradását vidéki térségben is látványosan ellentétezték a globalizációs folyamatok. A közlekedési lehetőségek látványos növekedése, a kapcsolattartási módok gyors megváltozása, a lakóhelyek civilizációs szintjét biztosító építési-lakberendezési technológiák elterjedése, az életvezetés individualizálódása és a természetközelség fölértékelődése ahhoz vezetett, hogy a rurális lakóterekben a térségben is fokozatosan egyre pozitívabb megítélést kapott. Folyamatosan növekszik azok csoportja, akik a falusi térségben lakhelyet választanak, s nagy részük oly módon, hogy megmarad a várossal való szoros kapcsolat is. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy egyre növekszik azok száma, akik a szó szoros értelmében véve már nem egy településen élnek, hanem egy „vidékben”. A lakhely, munkahely, a kapcsolat-háló, a fogyasztási gyakorlat, a tanulás stb. mintegy megoszlik a város és falu között. Ami korábban majdnem mindenki számára vagy-vagy típusú választást jelentett két településtípus között fizikai, értékbeli és cselekvési értelemben, az ma már egyre többek számára is-is típusú választást jelent, és a családi életvitel szemmel láthatóan sikeresen megszervezhető az egy időben két térhez, egy városihoz és egy falusihoz való kapcsolódás révén. A két helyszín közti mozgás individualizálódása, a két tér által kínált lehetőségek közti szabad választás lehetősége, a családtagok közti kommunikáció folyamatossága és hasonló tényezők ahhoz vezetnek, hogy a család által beélt tér megoszlik a város és falu között, ami korábban a társadalmi szereplők számára két, egymástól éles határokkal elválasztott entitás volt, az ma a használatban egyre inkább kö-

zös térként tételeződik. Nem átjárnak egyikből a másikba, nem kilépnek egyikből és nem belépnek a másikba, hanem folyamatosan a sajátuknak érzett térben vannak. Jól nyomon követhető a sajátuknak érzett tér kiterjedése, illetve funkcionális megosztása olyan területeken, mint a kapcsolathálóok működtetése vagy a különböző közösségi identitás-szerkezetekhez való kapcsolódás. Ezt az is-is típusú életvezetést ma már nemcsak azoknál a családoknál tapasztalhatjuk, amelyek városból falusi környezetbe költöznek, hanem azon falusi családok esetében is, akik falun maradva elkezdik részlegesen beélni a városi teret is. A „vidékben” élés természetesen nem csupán a családi életvezetés síkján mutatható ki, hanem az olyan csoportos vagy közösségi jellegű magatartásokban is, mint a vidék különböző településein szervezett szórakoztató események látogatása, a sportolási gyakorlat változó helyszíneken stb.

Mai helyzetkép

■ Ennek az egyre nagyobb volumenű társadalmi mozgásnak a fejlesztéspolitikai vonatkozásait a települések vezetői, fejlesztéssel foglalkozó szakemberei egyelőre nem ismerik fel. Továbbra is csak településekben gondolkodnak, elképzeléseikkel és programjaikkal a lokális identitás rehabilitációját vagy további erősítését kívánják elérni, rendezvényeik településléptékűek, a kapcsolatmenedzsment, az arculatépítés, a reklám- és marketingfogások csak településben gondolkodnak. A monográfiák és történeti kiadványok, a bemutató DVD-k, a sajtóanyagok, mind-mind a települést és csak azt állítják a középpontba. Miközben egyre növekszik azok száma, akik a teljes vidékben élnek.

A lokalitásba való erőteljes bezárkózás folyamata több szempontból is igazolható, magyarázható, miközben tudjuk azt is, hogy a fizikai-mentális falak építése kétélű folyamat. Erősebbé tesz mint önálló játékost, de versenyképtelenné tehet abban, hogy partnerségi hálózatokban sikeresek legyünk. Több ok arra készíti a térség településeit, hogy az önálló építkezés útját válasszák. A legjelentősebb tényező minden kétséget kizáróan az a rehabilitációs törekvés, amely a települések identitásának, önálló működőképességének 1989 előtti megosztásából ered. Az önálló szerveződés és kezdeményezés sok formája az iskolanévadástól a közösségi ünnepekig, a saját weblap létrehozásától a falutáblák állításáig egyben a korábban megkérdőjelezett lokális identitás visszavételét is jelenti. Legalább ennyire fontosak azok a kulturális minták, amelyek a települések közti viszonyban nem a kooperációs felületek keresését, hanem a vetélkedést, a másik település valamiféle legyőzését kultiválták és kultiválják. Mindenképpen érdekes mai fejlemény, hogy a térségi városok – amelyek a falvakhoz képest sok erőforrással rendelkeznek, dinamikusan fejlődnek – a településfejlesztés minden területén, akárcsak a fejlődő falvak, szintén ezt az „egyéni utat” követik. Nem vidékben gondolkodnak, hanem olyan autoriter magatartásformákban, mint az 1989 előtti szocialista város.

Lehetőségek

■ Nem csupán a falusi és városi teret egy időben beélő, egyre növekvő társadalmi csoport jelenti az egyedüli érvet arra, hogy a térségi településeknek (különösen a városoknak) az egyéni utak kizárólagos követését ki kellene egészíteni térségi kooperációs formákkal. Ma már egyre többet hallani olyan fejlesztéspolitikai elképzelésekről, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a településfejlesztésnek, a térségfejlesztésnek nem kizárólagos feltétele az adminisztratív keret. Más szóval: meg kell barátkozni azzal a gondolattal, hogy az adminisztratív tér és a fejlesztési tér nem mindig, nem feltétlenül esik egybe. Ez a felismerés – ha jól belegondolunk – a Székelyföldhöz hasonló vidéki tér-

ségek számára azt jelenti, hogy a fejlesztési potenciál jóval nagyobb lehet, mint amennyiről ma tudunk, vagy amennyit hasznosítunk. Minden település része egy-egy olyan kisebb-nagyobb tájegységnek, amely nem illeszkedik ugyan adminisztratív keretbe, de amelynek valamilyen területi alapú kohéziója van. Ez a területi kohézió esetenként sokféle elemből állhat össze, lehet benne táji-geográfiai, történelmi, kulturális, etnikai, környezeti, gazdasági, közlekedési, mentális, kommunikációs vagy egyéb komponens. Nyilván nem könnyű feladat viszonylag pontosan leírni az egy-egy tájegység területi kohézióját hordozó elemeket, hiszen ilyenkor könnyen túlzásokba esünk, az érzelmi-ideológiai érvek gyakran a szakmaiság fölé kerekednek, az adatok reprezentatív fölmutatásának igénye könnyen fölülírhatja a funkcionalitáshoz kapcsolódó szempontokat. S még nehezebb elérni azt, hogy az adott tájegység felelős társadalmi szereplői egyet is értsenek a leírással. Amennyiben tényszerűen meg lehet határozni ezt a területi alapú kohéziót (kisebb vagy nagyobb területre), akkor ez nagyon jelentős plusz fejlesztési potenciált jelent, amelyet a maga során egyetlen olyan település sem tud igazán hasznosítani, amely a lokalitás keretein belül a maga egyéni útját követi. A településfejlesztés során az egyéni utak túlhangsúlyozása azért jelent gondot, mert lemond a tájegység kínálta kohézióból fakadó fejlesztéspolitikai előnyökről. A kisebb vagy nagyobb területet sajátossá tevő területi kohézió, a benne rejlő táji-térégi identitás a szakma mai álláspontja szerint fontos fejlesztési potenciál, gazdasági hasznosításra alkalmas adottság.

A fentiek alapján és a vizsgált térség adottságai ismeretében azt lehet mondani, hogy valamiféle új funkcionális szerződés lenne hasznos város és falu, város és környezete között. A térségi kis- és közepes városok nem fognak belátható időn belül látványosan növekedni, legalábbis nem olyan mértékben, hogy bekebelezzék a környezetükben lévő falusi településeket. Nem lesz elegendő erejük arra, hogy a környezetükben lévő falvakat oly módon kapcsolják magukhoz, mint az 1970-es, 1980-as években, amikor dolgozni, tanulni, élelmet vásárolni, civilizált körülmények között lakni, szabadidős programokat igénybe venni, hivatalos ügyet intézni csak a kistájak centrumában lévő városokban lehetett. Ez a folyamat akkor mintegy átszivattyúzta a falvak hasznosítható értékeit a városi térbe, s mindez a falvak egy részének elnéptelenedéséhez, leértékelődéséhez vezetett. A falu-város közös térben élők számának gyarapodása is azt jelzi, hogy – korunk szelleméhez igazodva – a városnak és a falunak „meg-egyezni” kellene.

A székelyföldi térségben – és sok más alapvetően vidéki térségben – a kisvárosok számára a növekedést nem a környező települések feletti uralkodás, hanem a partnerség, a kooperáció, a közös érdekek fölismerése és azok közös érvényesítése szolgálhatja. Ehhez azonban nagyon lényeges lépést kellene megtenni: föl vállalni – az anyagi és szellemi kapacitás százalékos arányában – a komplex és nagyon pragmatikus térségi fejlesztési stratégia kivitelezését. Jó példa erre a regionális utazási hálózat, a több helyre telepített, rendszerbe foglalt felnőttképzési rendszer, szabadidő-szolgáltatások rendszere (golfpályát nehéz a város területén kialakítani, 15–20 km távolság pedig nem akadály), térségi közösségi tévé stb. stb... A funkcionális egység térségi identitást is termel, és ennek közvetett társadalmi hasznai nagyon jelentősek. A fejlődés alapegysége a továbbiakban nem „egy település”, hanem sokkal inkább „egy vidék”. Ma még a városok nem ismerik fel ezt a trendet, mindenik egyénileg fejlődne, árgus szemekkel figyeli a többit, és valamiképpen „megugrani” akar. Fejlesztési programjai részben indokoltak, már ami a településrehabilitációt illeti. De stratégiai elképzelései vagy nincsenek, vagy jobb esetben csak alkalmiak. Ma a nagyvilág a kooperáció, a hálózati együttműködés felé tart. Nemcsak az emberek, nemcsak az intézmények, nemcsak a vállalatok, hanem a települések is. Talán lesz egy város a székelyföldi régióban, amely föl ismeri ezt, és megteszi az első lépést?!

ANTALL ISTVÁN

A TÚLÉLŐ VÁROS – TOKAJ

**Alig fél évtizede
Makoldi Miklós régész
vezetésével [...] központi
támogatások nyomán
kutató feltárások
kezdődtek a torkolatnál,
és nagy álmok
szövődtek.**

A legenda erősebb volt a minőségénél. A bor csinált várost a városból, és a rossz bor vette el évtizedekre a rangját is ennek a településnek. Pedig az utak, a folyók és tájak találkozásában megkapaszkodó közösséget a történelmi időkben el- és megtartotta a kereskedelem, a közlekedési csomópont és a folyami átkelő vámja, illetve az erre rátelepülő, ennek védelmét szolgáló hadászati értelemben századokig jelentős szerepet betöltő vár fenntartása. A hagyományos mezőgazdaság a történelmi Tokajban és környékén jelentős földterület híján, elenyésző, a halászat és az ártéri gazdálkodás inkább kiegészítő tevékenység lehetett csupán. Már az is sokat elmond a megtelepedés funkciójáról, hogy nem a hegy tetejére, de az ártérre épült a századokon át alakuló, változó, a parthoz a kisebbik folyón keresztül híddal is kapcsolódó erősség. A várat a kuruc kori küzdelmet lezáró alkuk során tüntették el a föld felszínéről, a Bodrog és a Tisza összefolyásánál a romeltakarítást a helyi építkezések alapanyagigénye, az ártéri erdők természetes térnyerése, az évenkénti áradások hordalékkúpjai, majd a tiszalöki vízerőmű építésének és 1956. szeptember 22-i üzembe helyezésének négyméteres visszaduzzasztása végezte el.

Alig fél évtizede Makoldi Miklós régész vezetésével, a közösség szerény anyagi lehetőségei által támogatva, valamint a mértékkel megpályázható központi támogatások nyomán kutató feltárások kezdődtek a torkolatnál, és nagy álmok szövődtek. Néhány évvel ezelőtt még Makovecz Imre világszerte elhíresült sevillai világkiállítási pavilonjának ideszállítása és itteni újjáépítése is szóba ke-

rült, ám a tisztázatlan tulajdonviszonyok, a legendás épület romlása és a pénztelenség megsápasztotta a színes terveket.

Vonulhattak északnak-délnek a gulyák, kondák és ménesek, gabonával és borral rakott szekér-, majd kővel terhes teherautó-, árut rejtő kamionkaravánok, vonulhattak a hidat égetve, robbantva a hadak is errefelé, a kanyargó fő utca, folyó felőli első teresedésének meghatározó épületén, a falban egy 1848–49-ből származó ágyúgolyó-bis is jelzi, a háborúk után mindig építkezés következett. Bár amit az emberi ész föl nem foghat, a béke is tud pusztítani, igaz, az elhanyagoltság és az enyészet által kevéssé látványosan, más tempóban, de a tárgyi világon túl a kultúrában, az erkölcsben annál mélyebben. Ahogy a két folyó vízjárása, úgy a táj, Hegyalja névadó városának szakaszos emelkedése, virágzása és 20. századi lassú pusztulása is az idő és a politikai széljárás árapálya szerint változott. Az a tény is elgondolkodtató, hogy sem népessége, sem gazdasági, sem közigazgatási súlya nem látszik igazolni azt, hogy a ma ötezer lakosú kisváros miért is lett előbb helyi központ, majd vergődött világhírré. Aligha találunk más magyarázatot, mint földrajzi helyzetét, táji adottságát, az Északi-középhegység és az Alföld találkozása, a Tisza és a Bodrog összefolyása, a közlekedés és a kereskedelem mobilizáló, tehát modernizáló természete teremtetten meg, erősítette föl Tokaj inkább kultúrájában, szellemében meghatározó szerepét. Hiába lelhető föl az ókortól a folyamatos szőlő- és bortermelés kultúrájának számtalan nyoma e tájon, a városfejlődést csak lendíthette, aligha alapozhatta meg a bor. Bár az innivaló minőségét igazolandó tündérlegenda nyilvánvalóan a romantika korából származik, Csokonai Vitéz Mihály rokokó játékosággal, népies vaskossággal megénekelhette, Kazinczy Ferenc akkurátusan, többször átdolgozva fölgüyíthette volna a tündérpárok füstölgő, pöfögő vulkánokon való hancúrozását, ám ez a mese maga fészületlenségében maradt reánk. Miképpen a tündérlány a mérges gázoktól kráterbe ájult párját sehol nem lelő, könnyeivel hullatta teli az egész hegyoldalt, s a gyökök által fölszippantott tündéri eredetű cseppektől vált aranylávává a tokaji nedű. Az aranycsepp és az aranyvessző legendáját tudós ember, maga Paracelsus is megerősítette, ekképpen: „Én saját szememmel láttam, amikor bejártam Felső-Magyarországot, és útba ejtettem Tokajt, továbbá a környékét, Mádot, Tarcalt, Tállyát, ahol a házigazda kettévágott szőlővesszőt mutatott, amelynek hosszában könnyű aranyszálak voltak, mint amilyenekkel fonni szoktak.”

A költészet nélkülözhetetlen, ám a történelem tényei „visszabeszélnék”. A fenyegető, de a későbbi végvári vonaltól ekkor még messze eső Tokaj-Hegyalja a Szerémség török megszállásakor válik nélkülözhetetlen bortermő vidékké, tehát a hiány emelte föl és tette előbb országos, majd a korabeli viszonyok között hosszabb távon is nemzetközi hírűvé a tokajit. Manapság már a város szerkezetének alakulását, gazdálkodását, építészeti képét is ez határozza meg, tehát kénytelenek vagyunk legalább a tájékozódás szintjén a magunk ismeretterjesztő módján „borászzkodni”.

A hegyek vulkanikus talaja mellett a kőzetek sajátos összetétele, ezen anyagok hőtároló képessége s az adott helyi időjárási viszonyok sajátossága az egyik titok. A hosszú ősz, amely általában a csapadékos és a száraz időszakok váltakozásával éppen az érés időszakában teszi lehetővé a kései, elhúzódó, ekképpen több hullámban, jelentős kézi munkával végezhető szüretelést. Eddig a szőlő, innentől már a must és a bor kezelése a különlegesség. A világ nagy desszertborai között is egyedülálló íz- és illatanyag mellett az utánozhatatlanul gazdag beltartalom és az erősen (önkéntesen, metszéssel) korlátozott mennyiség emelte világszínvonalra a tokaji borászatot, tette nevezetessé Tokaj városát. És ismét egy legenda a török hódoltság idejéből. Az egyik esztendőben az itt élők elmenekültek a portyázó hadak elől, s csak október végén tértek vissza lakóhelyükre. Ekkorra már a tőkén maradt szőlőszemek alaposan megföppedtek, s rajtuk megtelepedett az a nemes penész is, amitől cukortartalmuk

jelentősen megnőtt, így aszúsodásnak indultak. Abban az évben a bor soha nem tapasztalt minőséget ért el. A hagyományok szerint azóta Simon-Júda napján, október 28-án kezdődik a szüret Hegyalján. És valóban így kezdődik a két legjelentősebb fajtabor születése: a Tokaji Furmint és a Tokaji Hárslevelű, amelyek karakteres fehérborok, valamint a Sárgamuskotály, amely a jellegzetes muskotályaromát utánozhatatlanul elegáns savakkal párosítja. A legendás kései szüretelésű borokhoz a túlérlett, alkalomadtán botritiszes szőlőt viszont még Simon-Júda napjánál is később, november végén szedik le, ezért ezeknek a boroknak a cukorfoka meglehetősen magas, miközben kellemesen gyümölcsössé válik az illatuk. A hagyományok szerint Szepsi Laczkó Máté nem Tokajban, hanem a hegyaljai Erdőbényén készítette el az első aszúbort, mégpedig Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony számára. Annyi tény, hogy a 16. század derekán említik először az írott forrásokban a tokaji aszút, amely nevét az elsősorban erre a tájra jellemző aszúsodás folyamatáról kapta. Ez a különleges minőséget adó túlérési folyamat csak hosszú és meleg őszykőn várható, tehát Tokaj borkínálata nemcsak a kezelési formák által, a gazdák és a pincék jellegzetes szokásai okán gazdagodik, de évjáratonként is változik. Az esőktől felrepedt, sérült bogyókat gyorsan megtalálja a minden szőlőskertben honos Botrytis Cinerea, a szürkepenész. Ha az idő szárazra fordul, a kezdődő szürkerothadás úgynevezett nemes rothadásba megy át az ép vastagabb héjú szőlőszemekben is. Az ilyen sajátos módon töppedt bogyó cukortartalma még jelentősebb. A szüretelés során az aszúszemeket aprólékos kézi munkával, többszöri hegyjárással külön szedik és válogatják. Az aszúszemekből annyi puttonnyal vesznek, ahány puttonyos bort szeretnének készíteni, amihez egy gönci, tehát 136 literes hordó bort vagy mustot öntenek. Az így összeöntött aszúszemes lét 12–48 óráig áztatják, keverik. Ha letelt az áztatásra szánt idő, a bor felületére emelkedett aszú szőlő- „kalapot” eltávolítják. A hagyomány szerint az aszút annyi évig érlelik, ahány puttonyos, ám a mai előírások szerint már minimum három év érlelés után is lehet palackozni.

Lengyelek nélkül nincs Tokaj-Hegyalja. Még az első világégés után is újjáéledt a különleges kapcsolat. Az akkor meghúzott új határok miatt a hagyományos szekerkezés után először rakták vasútra a hordókat, hogy északnak utazzanak Lippoóczy Norbert és családja jóvoltából a Tarnow városában lévő telephelyre. Innen a helyi szállítással még ekkor is a lengyel templomok legelterjedtebb misebora és a különlegességet kedvelők keresett itala a tokaji. Így nem véletlen, hogy az aszú mellett a borvidék másik jellegzetes borkülönlegessége, a szamorodni neve lengyel eredetű. Jelentése: ahogy termett. Ez részben aszúsodott fürtökből készül, az aszúszemek kiválogatása nélkül. Tovább gazdagítja a bor kezeléséről kialakított képünket a tokaji Fordítás, amely úgy alakul, hogy az egyszer már megáztatott és kipréselt aszúszemekre új alapbort öntenek, hogy a még benne lévő cukrot és aromaanyagokat is hasznosítsák. A nehéz, édes desszertborok mellett a másolás olyan tokaji száraz bor, amit az aszúborok seprőjére újból mustot öntve készítenek, borra erjesztve azt. Kétségtelen, hogy az eszencia a borvidék leghíresebb, legkülönlegesebb terméke. Ez az aszúszemek saját súlya alatt lecsöpögő, mézédessé nektár a világon egyedülálló ritkaság. Az eszencia rendkívüli töménysége miatt évek alatt is csak néhány alkoholfokot érhet el.

A fekete nemespenésszel fedett falú pincékben érik a tokaji, amit valóban XIV. Lajos nevezett a királyok borának, a borok királyának. Vinum regum, rex vinorum. A legértékesebb pincetípus az évszázadok során az egymás közelében lévő lyukpincék összenyitásából kialakított pincelabirintus. Ilyen a sárospataki Rákóczi pince, ez Tokaj-Hegyalja legnagyobb pincéje, amelynek járatai egy kilométert is kitesznek. Ennek azonos nevű „kistésvére” a Tokaj főteréről nyúló, a francia tőkéből létrehozott Hétszőlő birtok kezelésében, ahol minden esztendőben az immár 37. alkalommal

megrendezett Tokaji Írótabor hagyományos nyitó kóstolását is szervezik a vendéglátók. A kisváros borászatban betöltött fontosságát az is mutatja, hogy a legtöbb történelmi pince ma is a borvidék névadó településén, Tokaj belvárosában található.

Tokaj sajátos perifériára sodródása már a trianoni traumával elkezdődött, de onnan még a bor iránti hagyományos érdeklődés egy részének újraszervezésével volt valamilyen felállás. A közlekedési útvonalak, az átkelőhely, a híd jelentősége ennek ellenére radikálisan csökkent, a hagyományos kereskedelem elvesztette közvetlen elérhető piacainak jó részét. Az új csehszlovák állam, az első köztársaság, amely a birtokába került magyar vidékeken erőteljes szlovák lakosságú telepítési és birtokhoz juttatási politikába kezdett, nem volt érdekelt a határán megjelenő borvidékkel való legegyszerűbb kapcsolattartásban sem. Ezzel egy időben erőteljes népességösszetétel-változás is kezdetét vette. A török hódoltság idején honosodott görög kereskedők lassan elmagyarosodtak, elszéledtek, kihaltak, az elsősorban Galícia felől érkező és itt megtelepülő zsidóságot a háború alatt elhurcolják, s aki vissza is tér a haláltáborokból, inkább Palesztinában vagy a tengerentúlon keres új hazát. A templomok közül a görög katolikus elnéptelenedett, a zsinagóga gazdálanná vált, pusztult. A társadalmi mobilitás felhajtó ereje, a kereskedelem hanyatlik, a polgárosodás keretei és esélyei ekkor még csak szerényen megrogynak. Az egész települést évtizedekre visszavetítő lassú romlás, enyészet, pusztulás mégis az államszocializmus éveiben vált szinte jóvátehetetlenné. Az iparosítás bármi módon való kényszerű térnyerése a kőbányák és a kőfeldolgozás különböző formáit erősítette, nem a különleges szaktudást és egyéni hozzáértést kívánó szőlészetet, borászatot.

Aki az ötvenes évektől a rendszerváltásig járt ezen a tájon, a végletekig poros, elhanyagolt pusztuló kisvárosban aligha ismert az egykori klasszikus bortermő vidék egyik központját. A főutcán jobbra zúzott követ szállító teherautók dübörögtek, az egykori üzletek bedeszkázva, a közintézmények közül nem egy a valamikori paloták lepusztult termeiben lötyögött, a vendéglátás kimerült a borkóstolásban, a turizmus a tájat éppen csak megtekintő átutazásban. Ekkoriban vitték a szőlőtermesztést a hegyoldaltól a laposabb szoknyaterületekre, s táblásították, kordonozták a szőlőültetvényeket, a termelést az akkori kelet-európai színvonalon gépesítették, a nagyüzemi gazdálkodásnál csak a mennyiség számított. Ezt a jelenséget egy nagy port felverő, országos közéleti polémiaivá növekvő vitává érlelte a már akkor is a nyár néhány napján itt vitázó Tokaji Írótabor.

A mai borászok közül országos, sőt nemzetközi ismertséggel bíró Szepsy István szerint (akinek édesapja is errefelé szőlészkedett-borászkodott egy szakszövetkezetet vezetve) egyetlen ember sem akadt az országban, a mezőgazdasági minisztertől a hegyaljai gazdaság vezetését vállalókig, aki be merte volna vallani a szovjet elvtársaknak, hogy annyi bor, amennyit ők tokajiként megvesznek, soha nem termett és nem is fog teremni ezen a tájon. Az Alföldről ideszállított szőlők, a felhasznált repacukor, a karamellizálás trükkjei szó szerint egy évszázados kultúrát tettek tönkre. Ráadásul az Európában nagy hagyományú történelmi területek s a tengerentúlon létrejövő hatalmas új ültetvények termesztési és borászati technológiájától is jócskán lemaradtunk, évtizedeket késelt a hagyományos hordós érlelés mellett megjelenő fémtartályos, levegőtől elzárt, reduktív bort eredményező módszer kipróbálása is, a piaci jelenlét szakszerű gondozásáról, az áru népszerűsítéséről már nem is beszélve.

A folyó és a hegy közé szorult Tokaj városa, s csak az óvároson túli, Bodrog-parti keleti területeken, illetve a Tarcál, Miskolc felől érkező nyomvonal mentén tudott egy kissé szétterülni a kertváros. Szorult helyzetét még csak súlyosbította, hogy a hegyoldalon megszűnt teraszos szőlőművelés eltűnésével erőteljesen megnőtt a csapadékerőzió, egy-egy kiadós eső után hatalmas kő- és iszaptenger borította el a belvárost. A Tisza és Bodrog pedig immár nemcsak évenkénti árvizeivel, de a már em-

legetett tiszalöki vízerőmű visszaduzzasztásának három-négy méteres vízoszlopával is gyökeresen megváltoztatta a település vízháztartását. Ebből a szempontból különös szerencse, hogy az akkoriban politikai értelemben is jelentéktelen nagyközségnek tartott Tokaj élére – még a tanácsi rendszer idején – egy fiatal, tehetséges vízűgyes mérnököt, Májer Jánost választatták meg elnöknek. Ő az ország talán leg-hosszabb ideje folyamatosan dolgozó és egészen bizonyosan egyik legsikeresebb polgármestere immár. A városi rang visszaszerzése mellett volt mersze a föld alatti, leg-kevésbé látványos munkával kezdeni a megújulást. Kiépült a korszerű ivóvíz- és csa-tornahálózat a városban, de messzebbre látva, jól átgondolt módon vállalta a telepü-lés egy hatalmas, többmilliárdos korszerű szennyvízfeldolgozó üzem építését, amely által Tokaj immár ismét regionális központtá lehetett. Ekkor vált elengedhetetlenné a történelmi belváros közlekedési tehermentesítése egy kétágú elkerülő úttal, a híd-tól a Bodrog-part, Bodrogkeresztúr felé, amely lehetővé tette a teljes történelmi bel-város megújulását, a főutca sétálóutcává szervezését. A neves építész Bodoni Csaba úgy lett Tokaj város főépítésze, hogy nemcsak saját keze nyomát hagyta a városon, hanem legtehetségesebb nemzedéktársai vagy fiatalabb pályatársai is lehetőséget kaptak a városi arculat és a tágabb környezet alakításában. A korszerű ökológiai ok-tatásra szakosodott Tokaji Ferenc gimnázium is az ő munkája. A középiskola szinte a hegy lábához húzódva, félig a föld alatt, a legmarkánsabb példája annak, hogy ho-gyan simulhat maradéktalanul és harmonikusan természeti környezetébe egy épület. Főhomlokzata arra példa, hogy a táj jellemző építőanyaga, a sárga, fehér-okker szí-nű, jól vágható mészkő hogyan válik az egész környék borászat- és pinceépítészeté-nek is meghatározó elemévé és teheti egyedivé az itteni építészeti elgondolásokat. A gimnáziumhoz kollégium, valamint sport- és közösségi létesítmények is tartoznak, de a települési könyvtár is új helyet kapott, a kereskedelmi szakképzés új intézeté-nek megépítése sem váratozt sokáig magára, az új szállodák és vendéglátóhelyek nyi-tásáról sem megfeledkezve. A cél a turisztikai szezon minél hosszabb időre, a tava-szi/őszi, illetve a téli időszakra való elnyújtása.

Az igazi kitarítás azonban a város közművelődési intézményeinek újjáteremtésé-hez kellett. A művelődési központ egy egykori kétszintes polgárház teljesen alkal-matlan és lepusztult helyiségeiben szorongott, hangverseny- és rendezvényterem hí-ján a város inkább az iskola közösségi tereiben találkozhatott önmagával. Az évtize-dek óta romos, egykor bútorraktárként működő, födémét vesztett, majd leégett zsi-nagógának már csak a falai álltak. Farkas Pál nagyvonalú terveihez azonban évtize-dekig nem sikerült központi forrást találni, a város pedig képtelen volt a felújításra. Pedig az elképzelés nagyvonalú volt. A szakrális szerepét elvesztő, ám kitűnő akusz-tikájú zsinagóga hangversenyteremmé válna (mögötte a kiszolgáló- és szociális he-lyiségekkel), mintegy művelődési intézménnyé alakítva az arra alkalmas tereket. Ám önnön elképzeléseit írta felül a városvezetés, amikor a teljes szépségében megújult zsinagóga mögött elkezdtek alapozni a hagyományos művelődési intézmény kerete-it jóval meghaladó, ma már működő, elsősorban befogadó jellegű Paulay Ede Szín-házat. A kétségek a mai napig nem múltak el, de a másfél évad már a várost igazol-ta. Kassától Miskolcig, Nyíregyházáig, Szatmárnémetitől Beregszászig szívesen jön-nek ide a társulatok és a szimfonikus vagy dzsessz zenekarok fellépni.

A magára találó város energiáit a rendszerváltástól egyszerre kívülről és belülről is mozgatta a hagyományos szőlészeti területek birtokviszonyainak változása, az új borászatok piaci térnyerése és – ne tagadjuk – a külföldi tőke erőteljes megtelepedé-se. A korábban romos, vaságyas kollégiumként működő Rákóczi-Dessewffy-kastély is annak parkja a város legszebb pontján a francia érdekltségű Hétszőlő szőlőbirtok európai színvonalú barokk központja. De itt vannak a németek, a spanyolok, s bár a helyi kistermelőknek váltig ígérték, hogy a magánosítás során fönntartanak nekik

egy méltányos területet, az ideérkezők érdekérvényesítő ereje erősebbnek bizonyult az itt élők hagyományainál, tapasztalatainál, tekintélyénél. Azt azonban ma már nem vitatja senki, hogy az a pénz, ami idejött – a szőlészet és borászat hosszú lejáratú befektetési kultúrája nyomán –, nem akar és nem is tud elmenni, az évtizedekre, évszázadokra való berendezkedésben érdekelt. És az ötven-nyolcvan hektáros nagyk mellett egyre több jó nevű családi birtok is működik a környéken, Tokaj hírnevét és vonzerejét is gazdagítva. A Hudácskó pincészet Bodrogkisfaludban, a Götz pincészet Herceghúton azt mutatja, hogy nagy hozzáértéssel és türelemmel egy tíztizenöt hektáros területen is föltámasztható egy évszázados kultúra, és nem utolsósorban megtalálható a méltó megélhetés.

MARK GOTTDIENER

DISNEYLAND

Az utópikus városi tér

Üdvözlét mindazoknak, akik erre a boldog helyre látogatnak. Disneyland a ti országotok. Az öregkor újra átélheti itt a múlt kedves emlékeit... és a jövő kihívásait és ígéretét ízlelheti meg az ifjúság.
AVATÁSI DÍSZTÁBLA, 1955. JÚLIUS 17.

Disneyland mint sajátos hely és mint témapark újabban prototípusos posztmodern környezetként került a figyelem középpontjába.¹ Baudrillard például nem lát különbséget Disneyland és Los Angeles között, mely körülveszi, mivel az egyesült államokbeli épített környezet szerinte, úgy, ahogy van, szimuláció: „Már nem is a valóság hamis ábrázolásáról van szó, hanem annak palástolásáról, hogy a valóság nem valós, nincs többé... Disneylandet képzeletbelinek tüntetik fel, hogy elhitessek velünk: a többi valóságos; holott az egész Los Angeles és körülötte Amerika sem valódi többé, hanem a hiperreális és a szimuláció rendjéhez tartozik.”² Más megfigyelők, ha Baudrillard szélsőséges redukcionizmusát elutasítják is, bizonyos posztmodern jellegzetességet tulajdonítanak Disneylandnek. Tudják, hogy az ötvenes években épült, mindamellett jellemzőnek tekintik a fantázia alapú, képek által fűtött „posztmodern” kultúrára – innen a népszerűsége.³ Ez az elemzőmód nem mint anyagi kulturális alakzatot tárgyalja Disneylandet, hanem a posztmodern ideológiáját firtatja. Az elemzés tárgya nem Disneyland, hanem a posztmodern, és célja nem Disneyland tapasztalatának megvilágítása, hanem hogy posztmodern

„...a várostervezés
eddig legnagyobb
megvalósítása az
Egyesült Államokban
Disneyland...”

vonásokat tulajdonítson ennek az épített térnek. Egyszóval az ilyenfajta írás ideologikus, amennyiben az elemző kognitív kategóriáit részesíti előnyben, és figyelmen kívül hagyja mind az épített környezet anyagságát, mind a környezet használóinak mindennapi tapasztalatával való összefüggéseit. Azt, amit a posztmodern elemzők figyelmen kívül hagynak, a társadalomszemiotika vonja vizsgálat alá.

Disneyland már nem sokkal megépítését követően, az ötvenes években az Egyesült Államok legvonzóbb látványossága lett. Mára mind az eredeti témapark, mind a Florida állambeli orlandói Disneyworld a világ legnépszerűbb látványossága. A témapark Walt Disney által kidolgozott ötletét számtalan más, szintén sikeresnek bizonyult formában utánozták, például a kaliforniai Knott's Berry Farm és a tennessee-i Dollyland esetében, Disneylandet magát pedig olyan helyeken építették újra, mint Japán vagy Franciaország.⁴ Valami univerzális, sokkal inkább, mintsem posztmodern az, ami éveken át hozzájárult ennek az épített környezetnek és az általa nyújtott tapasztalatnak a sikeréhez.

Nem a posztmodern elemzők voltak az elsők, akik figyelmet szenteltek Disneylandnek. Michael Real például egyfajta marxista fenomenológiai megközelítésben tárgyalja.⁵ Ő a kapitalizmus fogyasztóközpontú kultúrája és a „tömegmedialitás” kiterjesztésének tekinti a parkot. Utóbbin azt érti, hogy kultúránk olyan szakaszához ért, amelyben minden szimbolikus tevékenységet a tömegmédia mindenütt előforduló hatásai közvetítenek. Disneyland az ötvenes évek Disney-rajzfilmjeivel és -tévéműsoraival fennálló szoros kapcsolatánál fogva működik, hasonlóan ahhoz, ahogyan a pláza a tömegmédia és a reklám konzumerizmusával ápoltt összefüggései alapján.

A témapark első szemiotikai elemzése a hetvenes években jelent meg.⁶ Louis Marin francia szemiotikus greimasi fogantatású elemzést szentelt Disneylandnek. Marin a parkot szövegnek tekintette, és a témáit boncolta. Ezeket Greimas nyomán a bennük foglalt ellentétpárok (pl. természet/gépezet, múlt/jövő, valóság/képzelt) szerint osztályozta. Inkább a szemiotikai, mintsem a társadalomszemiotikai módszerrel összhangban Marin ellentétpárjai textuális megkülönböztetések, melyeket a jelölők független elemzésével kivonatolt. Az eredmény Disneyland mint ideológia mérvadó *leírása*, mely azonban nem szolgálhat *magyarázattal* sem a park létrejöttére, sem töretlen népszerűségére.

A társadalomszemiotika előfeltevése ezzel szemben az, hogy bármely kulturális objektum egyszerre használati tárgy valamely társadalmi rendszeren belül a maga generatív történetével és társadalmi kontextusával, valamint egy a használói által értelmezhető jelentésrendszer összetevője. A társadalomszemiotika ezt az ideológia és a kifejező jelként működő épített, anyagi formák közötti összefüggést vizsgálja. A poliszémiánál fogva ennek a megközelítésnek bármely kulturális objektum kapcsán számos különféle jelrendszer és használói „olvasat” kereszteződésére kell tekintettel lennie. Ez sok esetben az illető objektumról vagy tapasztalatról szóló interjúk, nyomtatott dokumentumok, írott diskurzusok és történelmi emléktárgyak vizsgálatát követeli meg. A társadalomszemiotika éppen ezen a módon haladja meg a statikus, szinkronikus strukturalizmust, mely az értelmező független elemzését részesíti előnyben a közönséges kultúrkritika terén.

Bármely épített környezet esetében, mint amilyen egy pláza vagy egy témapark, melynek összetételébe tudatosan szimbólumokat kódoltak, két jelentésszintet kell megkülönböztetnünk: a tér *termelését* és a tér *fogyasztását*. Mindkét tevékenység egyrészt térbeli formákat, másrészt szimbolikus *koncepciókat* foglal magában. A poliszémia következtében a termelt tér és a fogyasztott tér koncepciója vagy kognitív felfogása gyakran eltér. Így nem mondhatjuk azt, hogy valamely tervezett tér mint nyelv éppen a tervezője által előírányozott szimbolikus tartalmakat közvetíti majd a

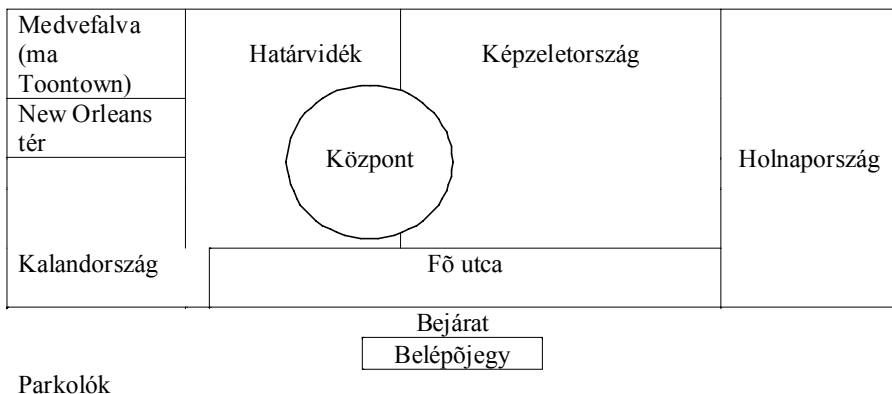
használó elméjének. Ilyesmit állítani nyelvi szofizma volna. A „termelés” a jelentésnek az épített környezet általi termelését jelenti, beleértve egy olyan tér vagy épített formák közti viszonyok kiépítését, melyek kapcsán a feladó szerepét játszó egyénnek vagy csoportnak nem feltétlen szándéka valamilyen üzenetet továbbítani. A „fogyasztás” a tér „olvasatára” vagy az épített környezet „imidzsére” vonatkozik, és esetében a címzett valamely egyén vagy egy „szinkronikus vagy diakronikus kollektív alany, mely a feladó számára ismert vagy ismeretlen”.⁷ Ezt az olvasatot temporalitás jellemzi, ugyanis a címzett az épített környezet használata során szembesül tapasztalatilag a térbeli üzenettel.

Összefoglalva: a jelentés termelése minőségileg különbözik a jelentés fogyasztásától, bár lehetséges, hogy mindkét funkciót egyazon egyén gyakorolja egyazon időben; vagyis a termelés és a fogyasztás viszonya nem valódi dichotómia, se nem ellentétes folyamatokról van szó, ha értelemmel és jelentéssel van dolgunk. Sokkal inkább egy egységes egész két részét jelentik: az épített környezet mint *jelentéses tér* tapasztalatát. Ennek a megkülönböztetésnek a jelentőségét azzal a felismeréssel támaszthatjuk alá, mely szerint a településterről, építészetről vagy épített környezetről szóló írások java része kizárólag a tér mint szöveg valamely „olvasatával” foglalkozik (vagyis csak a jelentés fogyasztását vonja magával). Ez az írásmód csupán a fele igazságot tartalmazza az anyagi kultúráról.

Disneyland társadalomszemiotikája

A hely

■ Disneyland Los Angeles külvárosi terjeszkedésével jött létre, egy Anaheim város melletti százhatvan holdas narancsliget Walt Disney általi felvásárlásával. A dél-kaliforniai látogatói által „a világ legboldogabb helyeként” és „D-landként” is emlegetett „elvárázsolt királyság” „klasszikus” formával bír, amely négy különböző tartományt foglal magában (a Határvidéket, Kalandországot, Képzeltországot és Holnapországot) és három önálló „kisvárost” (a Fő utcát, a New Orleans teret és az újonnan hozzáadott Toontownt, amely méreténél fogva akár újabb tartománynak is tekinthető). Az anaheimi helyszínen Toontown a Határvidék mellett fekszik, az egykori Medvefalva helyén, mely a régi falusi életnek a használók körében nem eléggé népszerű nosztalgikus fantáziaképe volt.

Mindegyik tartomány valamely egységesítő központi téma köré épül, mely a látogatók rendelkezésére álló szórakozási lehetőségek sokaságában nyilvánul meg. Az épített környezet szerkezetét a fenti ábra szemlélteti. A park látogatói elhagyják autóikat (melyek a külvárosban gyakorlatilag az egyetlen közlekedési lehetőséget nyújtják), és gyalogosokká vedlenek át a szórakozási térben; mintegy visszatérnek a városba vagy legalábbis egy városi típusú tapasztalathoz azáltal, hogy a gyalogos státusát vállalják a „mások” tömegében. Gyalogszerrel közlekednek tehát a témaparkban – egyesek jól meghatározott úticéllal, mások csak úgy sétálva a kvázi-nyilvános térben.

Disneyland azonban nem valódi város, nem nyújtja a városok hiteles tapasztalatát, hanem szimulált városi tér, melyet egy nagyvállalat működtet fennakadás nélkül, és amely mentesül a létező városok számos betegségétől. Emellett a tömegkultúra igen kifinomult szimulációja is, amelyet fejlett képfeldolgozási technológiák, számítógépes igazgatás és high-tech emberterelő eszközök tesznek lehetővé. A legtöbb várostervező és politikus csupán álmodik arról, hogy ilyen technológiát alkalmazzon. Amint egy alkalmazottaknak szóló ismertető füzet rámutat, „saját postájával, teljes körű szolgáltatást nyújtó bankjával, biztonsági osztályával és tűzoltóságával Disneyland majdnem önálló város. Mint a neves főépítész, James Rouse egy Harvard egyetemi várostervezési konferencia vitaindító előadásában megfogalmazta: »Egy ennyire tapasztalt közönség számára botrányosan hangozhat, de a várostervezés eddigi legnagyobb megvalósítása az Egyesült Államokban Disneyland... Több tanulságot látok az itt felállított mércékben és megvalósított célkitűzésekben, mint az ország bármely más városfejlesztési megvalósításában.«”⁸

Szintagmatikus elemzés

■ Disneyland a témaparkot övező szélesebb társadalmi kontextus által létrehozott multivalens kódok metszéspontjában helyezkedik el. Legalább kilenc efféle jelentésrend fut össze ebben a városi térben, amelyek értelmezhetővé teszik Disneyland tapasztalatát. Ez rámutat a jelen elemzés nyitottságára is: az emberi település számos más kódot is aktualizál. Kilencnél állapotodtam meg, ugyanis a társadalmi kontextus ezen aspektusait tartom leginkább relevánsnak a Disneyland és Los Angeles környező tere közötti különbségek által generált szintagmatikus jelentések létrejöttének megértésében. Ezek az önálló kóddal bíró jelentésrendszerek a következők: közlekedés, élelem, öltözködés, építészet, szórakozás, társadalmi ellenőrzés, gazdaság, politika, család.

Disneylandnek a kontiguitás síkján, vagyis a szintagmatikus tengelyen való értelmezése feltételezi, hogy a dél-kaliforniai régió maradék részét létrehozó társadalomalakulat önálló produktumának tekintsük. A témaparkot így összevethetjük azzal, amit látogatói maguk mögött hagynak – Los Angeles városi, illetve külvárosi terével –, ami a park tapasztalatának jelentésforrását képező metonimikus kontrasztot vagy különbséget hoz létre. Disneyland szintagmatikus jelentése a mindennapival, Los Angeles lakosainak hétköznapi életével szemben kialakított ellentéteiben nyilvánul meg. Ezek az ellentétek a kilenc kód vagy jelentésrendszer mindegyikében érvényesülnek: közlekedés: gyalogos/járműves; élelem: ünnep/létfenntartás; öltözködés: turista/állandó lakos; építészet: képzelet/rendeltetés; szórakozás: fesztivál/látványosság; társadalmi ellenőrzés: közösség/kényszer; gazdaság: piactér/kapitalizmus; politika: közvetlen demokrácia/képviselői demokrácia; család: gyermekközpontú/felnőttközpontú. A felsorolt ellentétek jellemzését az alábbi táblázat foglalja össze vázlatosan.

Társadalmi térbeli kódok és ellentétek táblázata

Jelrendszer	Disneyland	Los Angeles
Közlekedés	<i>Gyalogos:</i> Csoportos séta. Térkép nélküli turista. Szórakoztató céllal, újabb attrakcióként, létezik egy igen hatékony tömegközlekedési rendszer is.	<i>Járműves:</i> A személygépkocsi létszükséglet. Rossz tömegközlekedés. A személygépkocsi költséges és veszélyes. Biztosítást, engedélyt, fenntartást igényel.
Élelem	<i>Ünnep:</i> Bárhol, bármikor megvásárolható ünnepi fogások, nassolnivaló, vásári ételek.	<i>Létfenntartás:</i> A táplálkozás mint létfenntartás, beosztott étkezések, különleges vásárlási kiruccanások hét közben.
Öltözködés	<i>Turista:</i> A játék szabadidő-egyenruhája, gyakori Disney-jelvényekkel (pl. egérfül).	<i>Állandó lakos:</i> A mindennapi élet és a munka egyenruhája, karrierorientált, divathóbortok szerint változik.
Építészet	<i>Képzelet:</i> Az építészet mint szórakoztatás. Szimbolikus és/vagy ikonikus.	<i>Rendeltetés:</i> A lakás mint magántér, státuszszimbólum, menedék. Dizájnja funkcionális és konformista.
Szórakozás	<i>Fesztivál:</i> A klasszikus városok játékos szerkezete. A városi tér mint szórakozóhely. Tevékenységek sokaságában való közös részvétel. A felfedezés öröme, szabadság.	<i>Látványosság:</i> „Az elidegenedés és az ábrázolás hétköznapi megszervezése.” Passzív, elüzletesített, kevés választási lehetőséggel. A kultúra mint áru.
Társadalmi ellenőrzés	<i>Közösség:</i> A tömeg által diktált illemszabályok a viselkedés egyedüli megszorításai. Az alkalmazottak csak a „közönség” részeként, illetve a „Disneyland” színpadi előadás résztvevőiként határozzák meg és korlátozzák az egyént.	<i>Kényszer:</i> A bérmunkapiac, az állam és az állami ellenőrző hivatalok kényszere, melyet egyéni alapon érvényesítenek; a szocializáció, valamint a csoport zsarnoksága.
Gazdaság	<i>Piacér:</i> A belépti díj kifizetése után a pénzt jegyekre váltják át. A választási lehetőségek piactéri találása és a bőség illúziója.	<i>Kapitalizmus:</i> Haszonért folytatott termelés, a pénz szükségéből való hajszolása, a büdzsé zsarnoksága.
Politika	<i>Közvetlen demokrácia:</i> A résztvevők hozzák meg a döntéseket. Az egyén közvetlenül hat környezetére.	<i>Képviselési demokrácia:</i> Az egyéneket érintő döntéseket képviselők hozzák meg a kormányzás titokzatos gyakorlata során.
Család	<i>Gyermekközpontú:</i> A gyermekek határozzák meg a programot.	<i>Felnőttközpontú:</i> A családi élet hierarchiája.

A Los Angeles-i mindennapi élet feltételezi a gépkocsi használatát, az étkezések ésszerű beütemezését és a külvárosi bevásárlóközpontokba tett kirándulásokat, a lakást mint ingatlanértéket vagy kölcsönt, a karrierimidsznek megfelelő öltözködést, a versenyben való kénytelen részvételt és a társadalmi döntéshozatal eszközeihez való hozzáférés korlátozottságát a képviselési demokrácia feltételei közepette. Továbbá Los Angeles tipikusan expanzív városi tér, ahol mérföldek választják el egymástól az egyéneket és a mindennapi élet közönséges tevékenységi formáit, például a vásárlást és a szórakozást. Guy Debord szerint az efféle dekoncentráció a városi élet végét jelenti. Nem kimondottan Los Angeles kapcsán jegyzi meg: „Elérkezett az idő, amikor a városi környezet önmagát számolja fel. A városok közvetlenül a fogyasztás imperatívuszainak engedelmességre kényszerítik, borítják el a »városi sít formátlan tömegeivel« (Lewis Mumford) a vidéket. Az árúbirodalom első szakaszának bevezető terméke, a személyautó diktatúrájának nyomait ott találjuk a tájon uralkodó autópályák képében, amelyek széthasítják a hagyományos városközpontokat, és tovább fokozzák a szétszóródást. Eközben a semmiből teremtetett, autóparkolóval övezett *super-*

marketek – »elosztóüzemek« – efemer rácsa szervezi részlegesen újjá a városi szövetet; de a gátja vesztett fogyasztás templomai maguk is a centrifugális erő játékszerei: amint agglomerációs övezetből előlépnek agyonadózott másodlagos központokká, a sorsuk az enyészet lesz.”⁹

A Los Angeles-i régióval szemben Disneyland utópikus városi teret képvisel. Az előbbi sokközpontúsága pontosan megfelel Debord leírásának a városi élet valami mással történő helyettesítéséről, amit a konsumerizmus kényszerei hajtanak a maga táguló, sokközpontú környezetében.¹⁰ Ehhez képest Disneyland a klasszikus városi polgár alapállapotát, a gyalogos sétálói létformát idézi meg. Szórakoztató céllal kialakított épített környezet, társadalmunk változatos anyagi formákban megnyilvánuló, fokozatosan mindent átható szórakoztató kultúrájának része.¹¹

Szintagmatikus elemzésünk legváratlanabb eredménye, hogy a feje tetejére állítja Disneyland eddigi kritikáit, amennyiben Los Angeles mindennapi világával szemben sokkal inkább érvényesíthető térbeni-társadalmi szerkezeti bírálat. Sőt a Disney vállalat, valamint James Rouse és más építészek feltétel nélkül pozitív hozzáállása a parkhoz mint településhez ebből a szempontból teljesen igazoltnak látszik. Disneyland–Los Angeles összevetésem így az utóbbi bírálatának tekinthető előbbi javára. Az alábbiakban azonban részletesen kitérek Disneyland saját árnyoldalaira is. Jóllehet utópikus városi teret színel, a témapark egyszersmind a profit maximalizálására szolgáló gépezet, mely a fogyasztói fantáziák és egy jóságosan szórakoztató tér iránti vágyaink manipulálásával működik.

A táblázatba foglalt összehasonlítást kifejtve:

Élelem

■ Disneylandben az étel része az ünnepnek. Bármikor elérhető, valahányszor a látogató megéhezik gyaloglás közben. Vásári falatok, partikaja és nassolnivaló, amely szinte bárhol, bármikor megvásárolható. Los Angeles ehelyett az étel mint létszükséglet terepe. Tervszerű étkezések, háztartási büdzsék és „a sietős fogyasztás templomaihoz” tett autós bevásárlóutak hétköznapi világa. Az étel a háziasszony terhe és a férj végzetes betegsége.

Öltözködés

■ A kötelező viselet Disneylandben a játék turistalétet igazoló egyenruhája. Habár a disneylandi hatóságok ténylegesen szabályozzák a viseletet, amennyiben ragaszkodnak a középosztálybeli szabadidőruhához, mégiscsak megvalósul egyfajta minőségi eltávolodás a mindennapi élet munkaegyenruháitól. (Legutóbb néhány rövid frizurás „punk rockernek” tiltották meg a belépést. A hatvanas években a hosszú hajú ifjakat zárták ki. Az idők változnak, de a szabályozás kényszere marad.) A látogatókat gyakran látni hawaii mintás trikókban, egérfülekkel és más Disney-ereklyékkel felszerelve. Viseletük a szabadidőben lévő munkás státusát jelöli – a kizárólag fogyasztói céllal történő közlekedés időtartamát. Los Angelesben a munkaerő részeként tekintett egyének karrierorientált viseletet hordanak szerepeik szerint; „a ruha teszi őket”, vagyis kollégáik megjelenésükkel kapcsolatos elvárásaihoz idomulnak. Ezeket az öltözködési stílusokat a divatipar „logotechnikái” és az osztálykülönbségek uralják.

Szórakozás

■ A disneylandi szórakozás csoportorientált, és a koncertektől a jelmezes utcaszínházon át a vidámparki tematikus eszközök használatáig igen változatos. Sőt ez a bizonyos tér egészében véve a szórakoztatás formáját képezi, hiszen ahhoz a szórakoztatóiparhoz kapcsolódó motívumként is olvasható, melynek a Disney vállalat fontos

része. A disneylandi szórakoztatás a középkori városok résztvevő jellegű, játékos ünnepein való részvétel érzését kelti. Mint egy ismertető füzet kijelenti, „a közönségnek a szórakoztatásban való részvétele idáig szinte semmis volt. Az előszínház, a mozifilm és a televízió esetében a közönség mindig elkülönül az előadás voltaképeni közegétől... Walt Disney volt az, aki a totális, tematikus és szabályozott szórakozási tapasztalat érdekében kiragadta ülőhelyükről és a cselekmény kellős közepébe állította a nézőket.”

Ebben a térben a véletlen felfedezés¹² városi kulturális eleme uralkodik: az élőszereplős cselekmény majdnem bármely sarkon rátörhet a járóelőre. Ez a középkori város önkéntelenül ingerlő jellegét idézi fel, amennyiben a játékot a függetlenséggel, a szabadság hangulatával elegyíti.

Los Angelesben a véletlen felfedezés eleme patológikus formában, a vaktában gyakorolt utcai erőszakban és az ország egyik legmagasabb bűnözési arányában jelentkezik. Habár néhány munkás életét veszítette itt előzőleg, néhány éve elkövették Disneyland első erőszakos bűncselekményét is. Egy kamaszt leszúrtak, és végül elvérzett. Híradói tudósítások szerint a park vezetősége ragaszkodott hozzá, hogy a halálos sebesültet kórházba szállítsák helyszíni kezelés helyett – így útközben halt meg. Túlnyomórészt a látogatók mégiscsak ideiglenes felmentésre számítanak az emberi erőszak alól, és ritkán csalódnak. Disneyland tapasztalata így részben a városi élet paranoiájától és patológiájától való megkönnyebbülésben nyilvánul meg.

Los Angeles kultúráját a disneylandi ünneppel szemben a látványosság mint „az elidegenedés és az ábrázolás hétköznapi megszervezése”¹³ uralja. A látványosság részvétel helyett csupán a tétlenül szemlélést teszi lehetővé. A szórakozás nagyvállalkozások által forgalmazott áru, mely a szemlélő alanyt tétlen leselkedőként, egy közönség tagjaként tételezi, mozgásban lévő résztvevő helyett. Los Angeles e tekintetben a látványosság – a tömegmédia által közvetített fogyasztói fantáziák és szimulákrumok – kulturális termelésének fővárosa.

Társadalmi ellenőrzés

■ Disneylandben a társadalmi ellenőrzés művésziileg kifinomult formában, a tömeg kényszer helyett belső indítékok általi mozgatásában érvényesül. D-land ezt a művészetet ideális fokon gyakorolja. Az alárendelődés tökélye: az áldozatok saját képzeletük sírgödreit ássák. Los Angeles eközben a bér munka, az ideológia és az államhatalom kényszermechanizmusainak terepe, mely térbeliségében az egyének kölcsönös elszigetelése által is ellenőrzést gyakorol. Mint Debord kifejti, „az osztályuralom védelmét biztosítandó, az urbanizmus korszerűen látja el örök feladatát: fenntartja a városiasult termelés adta feltételek következtében veszedelmes *tömeggé összeállt* munkásság atomizáltságát. A szakadatlan küzdelem, hogy a munkásság találkozásának mindennemű lehetőségét kiküszöböljék, az urbanizmusban találja meg kedvenc terepét.”¹⁴

Gazdaság

■ Disneyland a bőség országának illúzióját kelti. Miután belépti díj fejében bizonyos összeget kifizettek, a látogatók az élvezeti források kifogyhatatlan sokaságát élvezik. A nyolcvanas évek előtt a vidámparki eszközöket külön árak szerint osztályozták, és egyesek közülük eléggé drágák voltak. 1981 júliusa óta a fejenként húsz dollár körüli belépti díj korlátlan hozzáférést biztosít a bőség szarujához azok számára, akik ezt megengedik maguknak.

A témapark terében az osztálykülönbségek elsikkadnak, hiszen a szegényeket a belépti díj eleve kiszűri. E birodalomban a vállalati kontroll jámbor, atyai. A szórakoztató eszköz használatát valaki „rendelkezésre bocsátja”, „támogatta” vagy „felki-

nálja” – mintha ajándékot adna. A törzsi társadalom ökonómiájának felidézése rava-szul azt sugallja, hogy az efféle figyelmességek kölcsönösek kell legyenek.¹⁵ Los Angelesben ezzel szemben a kései kapitalizmust találjuk, fokozódó osztálykülönbségekkel, egyenetlen fejlesztéssel, a haszonért folytatott termeléssel és a felhalmozás időszaki válságaival. Jelen van azonban a „szimbolikus csere” és a képiség egy olyasfajta kultúrája is, amelyen belül az ajándék csupán tudatküszöb alatti, „holt jel”.¹⁶

A Los Angeles-i környezetben mindennek ára van, mely a stagfláció következtében folyamatosan nő. A parkon kívül nincs alku, csak a büdzsé zsarnoksága. A vállalati hatalom ragadozó, nem atyai.

Építészet

■ Disneylandben az épített környezet szórakoztató. Minden épületnek szimbolikus értéke van (lásd a paradigmatisztikus elemzést), meglehetősen hasonlóan ahhoz, ahogyan az ókori és a középkori városokban. Mint legsikeresebb témapark, Disneyland nagyban hozzájárult a posztmodern szórakoztató kultúra bevezetéséhez.¹⁷ D-land a *par excellence* játékos város. Los Angeles épített környezete vele ellentétben csupán behatárolt jelentéssel bír. Françoise Choay kifejezésével élve „hipojelentéssel”:¹⁸ általában az instrumentális funkció jelölésére szorítkozik. A Los Angeles-i lakás a magántőke vagy a társadalmi helyzet jelölési közege, melyet a haszonért építenek meg. A tervezés konformista, az övezeti besoroláshoz és az építési szabályzathoz alkalmazkodik. Az üzleti és a kereskedelmi létesítmények funkcionálisan tervezett központokban helyezkednek el, amelyek egyetlen szemiotikai értékkel bírnak (monozémikusak): mindössze a termelés és a fogyasztás szokványos tevékenységeit jelölik.

Politika

■ Disneyland működteti a csoportos döntéshozatal gyakorlatát is. A társadalmi ellenőrzés tétje a helyváltoztatás. A tömegek állandó mozgása közepette nemigen számít, hogy az egyének szabadon dönthetnek. Továbbá az egyes vidámparki eszközök mellől a látogatókat olyan gyorsan tessékélik el, hogy nem marad idő megfontolni, vajon attrakciót cseréljenek-e, vagy a meglévőt igazítsák saját ízlésükhöz. Ez a társadalmi változás nélküli részvétel valamely nagy hatalmú vallási, avagy politikai vezető, mondjuk egy tekintélyes elnök által irányított közösség állapotára vagy a szülői „jutalom” gyermeki tapasztalatára emlékeztet. A látogató abban a megtiszteltetésben részesül, hogy valamilyen különleges alkalmat élhet meg, amelynél nem számít, mennyire elégti ki, mert a jutalom önmaga viszonzása. Disneyland így igen találó módon kínálja fel a „legnagyobb” amerikai elnök meglátogatásának lehetőségét is, akit az audio-animatronika hidraulikus műanyagtechnológiájával klónoztak elevenné.

Végül pedig Disneyland feje tetejére állítja a családi hatalom szerkezetét. Míg a legtöbb család, társadalmi osztálytól függetlenül, szülőileg irányított, még ha gyermekközpontú is,¹⁹ a d-landi látogatás kimondottan a gyermekeknek való (valamint azoknak a turista látogatóknak, akiknek ezzel összhangban a gyermek státusát tulajdonítják). Itt a gyermeké lesz a sor, hogy a szülőt irányítsa, és törvényszerűen ő választja ki az attrakciókat, és szabja meg az étrendet, a programot. Csemetéik szemében a szülők gardedámmá vagy másodkézi élményhajhászokká vedlenek át. Los Angeles hétköznapi világában aztán az apa visszatér az „úr” szerepkörébe,²⁰ illetve mindkét szülő a „gyermeknevelésben” szokásos munkamegosztáshoz.

Mindent összevéve: Disneyland városi környezete a mindennapok válságától és a méltánytalan osztálytársadalom által generált patológikus városi tapasztalatoktól (a nyomornegyedek, a gettók és a bűnözés hatásaitól) mentes teret kínál; egy összes dimenziójában biztonságos teret – mindazokkal az óvintézkedésekkel szemben, melyeket az átlagpolgárnak még saját otthonában is foganatosítania kell. D-land a pater-

nális vállalati rend ölébe fogja a látogatókat. Szórakoztatja és személyes fantáziaviláguk kiélésére sarkallja őket. A látogatók a sétáló gyalogos státusát sajátítják el újra, és az öncélú szórakozás ünnepén vesznek részt. Különösen igaz ez a gyermekek esetében, akik talán először ízeleik meg ezt a szabadságot. Los Angeleszel szemben és saját instrumentális céljai, valamint a látogatók felett gyakorolt haszonérdekű ellenőrzés ellenére Disneyland a játékos, utópikus városi teret testesíti meg. A jelképes és a képzeletbeli által benépesített tér „megvilágító erejét” birtokolja,²¹ ahol bármikor történhet és rendszerint történik is valami rendkívüli.

Paradigmatikus elemzés

■ Mint jeleztem, Disneyland négy tartományra oszlik. Mindegyik egy-egy önálló téma köré épül, mely a park átfogó motívumából ered, egyébként a pláza térképzéséhez igen hasonlóan. Ezekben a tartományokon belül az épített környezet elemeit a mindenkori téma alátámasztására való tekintettel társították egymással. Így az egészében vett témapark szintjéről, melyen az önmagában véve jelet képez, azon alegységekként felfogható tartományok szintjére ereszkedünk le, melyek szintén átfogó jelek, majd az illető tartományok önálló elemeinek szintjére, amelyek újabb, összefüggő jelek. Ez a teljes építészeti együttes a témaparktól az alegységekig társítások alapján rendeződik. Ily módon a metonimikus és a szintagmatikus viszonyok mellett a park jelentésének kialakításához az intertextualitás, valamint a metaforikus, avagy paradigmikus viszonyok is hozzájárulnak. Ezek a társítások igen sokrétűek, és különbségeik által is hatnak.

A brosúra szerint „Disneyland volt az első a vizuálisan összeférő elemek tematikus használatában, mely elkerüli a világkiállítások és a vidámparkok ellentmondásos összevisszaságát”.

Ez a többi parkot illető megjegyzés alkalmazható a modern városra is, melyet az építészeti stílusok hasonló anarchiája jellemez abból kifolyólag, hogy az épületek az építészeti divatoknál tovább tartanak. Disneyland minden egyes térbeli alegységét olyan asszociatív témák tartják össze, melyek a „Disney” szemantikai mező átfogó kódjából nőnek ki. Kalandország például harmadik világbeli kirándulást jelenít meg, és a Disney stúdió egzotikus helyszínekről szóló filmjeit idézi. Itt található a népszerű Dzsungelsafari nevű látványosság – mintha csak Afrikában volna, az elmaradhatatlan fekete „bennszülöttekkel” együtt (talán a legnépesebb kisebbségi csoport az egész parkban), és A svéd Robinson, a gyarmatosítás kalandja a maga legrusztikusabb formájában. A Határvidéken fekszik Tom Sawyer szigete, vízibiciklivel le a Mississippin Amerika (főleg „vadnyugati”) múltjába. Képzletország az elvarázsolt tartományok központja, legfőbb attrakciója Csipkerózsika mesebeli kastélya. Holnapország a tudomány és a technológia világának leglátványosabb változata, ahol a sarki jégtakaró alá lehet kiruccanni a Disney-flotta „atómmeghajtású” tengeralattjáróján, valamint az „űrbe”, hullámvasúton.

A disneylandi városkörzetek szintén egyes témák köré szerveződő látványosságokat kínálnak. A New Orleans tér a járda menti kávézók szabadtéri birodalma. Ez a tér ad otthont a közkedvelt Karib-tengeri kalóztutazásnak is a kincses szigetre. A Fő utcán lovas fogaton lehet elhaladni a kis utcai boltok mellett, továbbá Walt Disney személyes lakosztályának ablaka alatt, ahol egykor a késő délutáni órákban üldögélt, és az országába látogató tömeget figyelte. Végezetül Toontown a rajzfilmhősök világát képviseli a *Roger nyúl a pácban* című film ábrázolásmódjához hasonló formában. Ez kifejezetten a médiafantáziák és a rajzfilmek által uralt tér.

A külső megjelenés ilyesfajta feltételei mellett Disneyland paradigmikus olvasatának megkerülhetetlen kérdése, hogy beszélhetünk-e valamilyen alapul szolgáló

szemantikai mezőről, melyen az önálló tartományokat strukturáló asszociatív témák nyugszanak, és amely szerkezetileg egyesíti különböző üzeneteiket. Társadalomszemiotikai szaknyelven kifejezve azonosítanunk kell a „tartalmi formát”, vagyis azt a kódolt ideológiát, mely a park épített környezetéhez mint „kifejezésszubsztanciához” illeszkedik.

A kérdés társadalomszemiotikai tárgyalásának egyik módja a témapark építését – úgymond a terének „termelését” – ahhoz a szélesebb társadalmi közegehez viszonyítani, melynek része. Adott lévén a kései kapitalista Amerika háttere, a különálló Disney-birodalmak a tőke különféle állapotainak feleltethetők meg; vagy másképpen fogalmazva a tőke „színeváltozásait” tükrözik egyesült államokbeli történelmi alakulása folyamán. Ez az összefüggés a jelölésben elengedhetetlen konnotatív szinten helyezkedik el: a szóban forgó terek nem a funkciójuk, hanem megjelenésük révén konnotálják a kérdéses jelentéseket, azaz metaforákká lényegülnek át. Röviden szólva egy kódolt ideológia arculatai; azé a „tartalmi formáé”, amely Disneyland képzettársításos tartományait ihleti.

A „Határvidék”, „Kalandország”, „Holnapország”, „New Orleans tér” és „Fő utca” jelölők „a kapitalizmus arcai” jelölőkhöz társíthatók a következőképpen:

- Határvidék – rablókapitalizmus;
- Kalandország – kolonializmus/imperializmus;
- Holnapország – államkapitalizmus;
- New Orleans – kockázati tőke;
- Fő utca – családi és versenykapitalizmus.

A néhai Medvefalva „a falu” vagy „a vidéki élet egyszerűsége” jelölőjének tűnik. Képzletország pedig a polgári ideológia mitikus formáját jelöli.

Ebben az asszociatív olvasatban Disneyland a polgári ideológia ábrándvilága, egyfajta kapitalista családi album, mely a Disney Corporation fantáziái számára témákat szolgáltató tőke élettörténeti fordulatait dokumentálja. A témapark terét ezek szerint az illető ideológia formális ábrázolásának az egyesült államokbeli városfejllesztéssel és ingatlanberuházásokkal való összekapcsolódása hozta létre.

Mindez azonban nem ad választ egy újabb kérdésre. Disneyland egykor az Egyesült Államok legkeresettebb látványossága volt – mára a tízszeres méretű floridai Disneyworld, a világ legnépszerűbb turisztikai látványossága megelőzte; évente több látogató kereste fel, mint a főváros történelmi emlékműveit.²² A polgári ideológia számos más szórakoztató reprezentációja ismeretes azonban, mely „fantasztikus” látványosságokat kínál hasonló léptékben. Mi több, a két legnagyobb ilyen hely az Egyesült Államokban – a Knott’s Berry Farm és a Magic Mountain – éppen a Los Angeles-i régióban található.

Rá kell kérdeznünk tehát, miért éppen Disneyland ennyivel népszerűbb az összes többi nyilvános szórakozóhelynél, melyek szintén a polgári ideológia reprezentációiként értelmezhetők. Tézisem szerint Disneyland több a kapitalista képzetek pusztá kirakatánál. Társadalomszemiotikai szemszögünkön az egyedi irányában szűkítve ezt a bizonyos teret megalkotója, Walt Disney személyiségének kontextusával – élettörténetével és szándékaival – kell összefüggésbe hoznunk. A hivatalos tájékoztató füzet szerint „Disneyland mint álom Walt Disney alkotókész elméjében már jóval 1955 előtt megfogalmazódott. A filmipar egyik úttörőjeként Walt különleges ráérzést fejlesztett ki az iránt, hogy mi az, ami egyetemesen szórakoztató. Mikor a lányai kicsik voltak, »igen kiábrándítóknak« minősített kirándulásokra vitte őket a helyi vidámparkokba. Úgy gondolta, kellene lennie egy helynek, ahol a szülők és a gyermekek együtt mulathatnak. Olyan helynek szánta Disneylandet, ahol »az emberek átélhetik az élet néhány csodáját és kalandját, és jobban érezhetik ettől magukat«.”

Mindezek nyilván egy reklámszövegben fogalmazódnak meg, de azért részei annak a beszédmódnak, mely a témapark által forgalmazott jelölők személyes felértékelésének kodifikálását övezi. Az általunk javasolt diskurzív kutatás, mely a Disney élettörténeti kontextusával és a témapark térképzéséről alkotott felfogásával kapcsolatos reklámszövegekből indul ki, az eszméiről szóló részletesebb beszámolók vizsgálatával folytatódhat. Így elkerülhető egyes független elemzők parkról alkotott „olvasatainak” egyéni benyomásokon alapuló jellege, túlzott szubjektivitása.

Disney élettörténeti kontextusának ismerete²³ a témapark alapkódjának egy másik olvasatát is lehetővé teszi a fenti mellett, mely a kapitalista ideológiával azonosította. A róla írt biográfiák arra engednek következtetni, hogy Disneyland saját alkotója elveszett ifjúságának fantasztikus reprezentációjaként is értelmezhető. Ez a kapcsolat, mely egy otthonosan leegyszerűsített kisvárosi környezet Disney-féle elgondolásához fűzi, legalább részben magyarázattal szolgálhat a park népszerűségére. D-land tehát két, egymást átfedő és némileg ellentmondásban is álló szemantikai mező metszetében helyezkedik el, melyek közül az egyik a kapitalizmus arcainak ideologikus reprezentációja, míg a másik az alkotó személyes önkifejezése. A témapark egy más vállalatokkal versengő vállalat terméke, ám egyszersmind egy kivételes tehetség művészi alkotása is, aki milliókat képes szórakoztatni állandó jelleggel ama képessége folytán, hogy kipuhatolja a közönség vágyait, miközben személyes témáival játszik.

Tézisem az, hogy Disneyland térképének egyes felületei egy közép-nyugat-amerikai kisvárosi fiú gyermekkori világképének felelnek meg. A metaforák a következők:

- Kalandország – gyermekjátékok, a képregények szuperhősei, játék a házudvaron;
- Határvidék – nyári vakáció, cserkészlet;
- Holnapország – tudományos/mérnöki karrierálmok;
- Képzletország – éjszakai álmok, az esti mesék világa.

Ebben a sémában, mely eltér a kapitalizmus kódjain alapuló értelmezéstől, Kalandország a ház udvarán zajló játékokat, avagy a hétköznapi gyermekjátékok üres terepét jelöli. Ez az olyasfajta csoportjátékok színre vitelének nyílt tere, mint az indiánosdi vagy a tarzanos és más dzsungelkalandok. Határvidék ehhez képest vadabb tájakra való elkalandozást konnotál, a nyári sátorozást, illetve a történelmi helyszínekre és a koloniális múlt nemzeti emlékműveihez tett családi kirándulásokat. Képzletország az éjszakai álmok és mesék világa, azoké a Disney által filmre vitt klasszikus meséké (*Hófehérke*, *A három kismalac*, *Hamupipőke*), melyek társadalmunkban a gyermekeknek átadott szóbeli hagyományhoz tartoznak. Ezek azok az esti mesék, amelyeket Disney olyan kiválóan ismert, és amelyek animátori vagyonát megalapozták. Nem is csoda, hogy éppen Csipkerózsika elvarázsolt kastélya lett a park központja. Végül Holnapország a munka és az ipar világának azt a változatát jelöli, melyben a gyermekeknek szokták bemutatni – és nem a felnőttek által ténylegesen tapasztalt –, például az évente megrendezett kisvárosi „tudomány vásárain”. Ez az ipari társadalom felmagasztalt formában, az ötvenes évek ragyogó mázával, amely még a harcászatot is vonzóan tünteti fel az atomenergia és az űrhajózás terén befutott, látványos műszaki karrierrek ígéretével.

Disneyland emellett három „valódi” kisváros látogatását is felkínálja. A témapark bejárata a Fő utcára nyílik. Maga az ideál, a Disney által fetisizált kisváros önreferenciális másolata ez, „apó-anyó” tulajdonban lévő boltokkal, lovas fogatokkal és sarki rendőrökkel. Azé a közép-nyugat-amerikai településé, mely a park többi részét benépesítő utópikus fantáziák materiális alapvetését jeleníti meg, amennyiben Disney ifjúságának városi terét jelöli. Tömören kifejezve a Fő utca a park egyéb tartományai és vidékei által szimulált fantáziák szimuláltan valóságos

alapja. Ez az a szimulált kisváros, ahol egy amerikai fiú Disneyland álmvilágát felnőttként megálmodta.

A New Orleans tér ugyanezt a várost ünnepi alakjában jelöli. Ez a kisváros olyan lakott központ, amely felszabadult az ünnep ciklikus idejének uralma alól, és most nyílt téri kávézó és masszírozó dixieland-zenekarai folyamatosan ünnepelnek. Végül a (mára megszűnt) Medvefalva, a felmérések szerint a témapark legkevésbé népszerű része,²⁴ azokhoz a vidéki rokonokhoz, avagy „falusi fajankókhoz” tett családi látogatást jelölte, akiknek Fő utcai rokonaikkal szemben sohasem sikerült a városi kispolgári életmódba felemelkedniük. Ezek a jelentések a következőképpen írhatók körül:

– Fő utca – az ideális kisváros (mint valódi megalapozás, melyhez képest a többi tartomány fantáziavilágnak minősül);

– New Orleans tér – a kisváros mint örök fesztivál;

– Medvefalva – lumpenproletár rokonok.

Következtetések

■ Disneylandet az eddigi kultúrkritika felváltva nevezte már illuzionáltnak, ideologikusnak, kapitalistának, fantasztának, sőt utópikusnak. A vonalasabb elemzések figyelmet szenteltek annak is, ahogyan a közép-amerikai kisvárosi élet középosztálybeli erőit megidézi, sőt kitértek ennek kapcsán Walt Disney személyes erkölcsére és értékrendjére.²⁵ Mennyiben vittük hát tovább ezeket a megfigyeléseket holmi fáradságos szemiotikai elemzésnek téve ki Disney témaparkját (és az olvasót)? Alighanem mélyebb belátást nyertünk abból, hogy ez a termelt tér két külön szemantikai mező – a személyes és a kései kapitalizmus társadalmi rendjére általánosan jellemző – metszete, melyek a témapark épített terében aktualizálódnak. Az így létrejött szerkezet *mitikus* konstrukció²⁶ vagy hiposztázáció, amennyiben a kapitalizmus által meghatározott térre rávetül egy idealizált gyermekkor személyes jelölete felől értelmezett tér is. Az asszociációs tengely így összetetté válik; vagyis jelentését tekintve Disneyland túldeterminált, formájában pedig mitikus. Emiatt egyetlen egységes értelmezés sem képes maradéktalanul megragadni a témapark szimbolikus tapasztalatát.

Disneyland az amerikai kisváros mítoszát jeleníti meg – azt, amilyen a kisváros akkor lehetne, ha a fejlett ipari társadalom anélkül illeszkedett volna bele ebbe a településfajtába, hogy osztály- és faji különbségeinek kiegyenlítésén kívül másként is megváltoztassa. Mint témapark azonban nem csupán a kapitalista ideológia térbeli reprezentációja, ahogyan eddigi értelmezői hitték, hanem egy olyan alkotó álma is, aki legalább annyira fetisizálta a rendszer jóindulatát, mint amennyire vágyakozott egy idealizált gyermekkor iránt. E térnek tehát kettős kontextusa van, a társadalmi és a személyes. Ami a szélesebb társadalmi összefüggéseket és különösen Los Angeleszt illeti, a hatalmas külvárosi térségek eredetileg a kisvárosból nőttek ki. Ám a légitársaságok, a tömegmédia, a különféle globális érdekeltségek és a technológia itt hamarosan el is törölték ezt a településformát annak társadalmi rendjével együtt. Los Angeles esete mutatja a kisvárosok Amerikája előtt álló valódi jövőt. Ezzel a látvánnyal szembesülve pedig meg kell állnunk egy pillanatra rákérdezni, hogy mennyiben is szolgált rá Disneyland a kritikára, ha egyszer környezete a várostervezés ezen elismert kudarcának eredménye.

A témapark mint alkotója megvalósult álma nemcsak az ő személyes kódját tükrözi, hanem egy nagyvállalat jelölőit is. Ebből a szempontból a tömegeknek szóló populista szórakoztató művészet tökéletes, háromdimenziós alkotása. Disneyland a kisvárosi élet szerkezetét idézi, ahol az Amerika jótkony erkölcsi rendjébe való beilleszkedés egyetlen ára valaha az egyéniség feladása és a szigorú társadalmi alkal-

mazkodás volt. Itt van „a világ legboldogabb helye”, mert számos, különösen kaliforniai látogatója ugyanazokat az értékeket vallja, mint Walt Disney, és hozzá hasonló élettörténeti háttérrel rendelkezik. Mindezt azonban a kései kapitalizmus városfejlesztési mintái sokkal inkább figyelmen kívül hagyták, mint amennyire a rendszer ideológiai termékei gyártásában magáévá tette. A témapark tehát egyszerre mutat rá a kisvárosi élet elfojtására, és magasztalja a rendszert, mely állandósította annak elfojtását. Ez az az ellentmondás, amelyen Disney azzal a társadalommal, melyben élt, osztozik.

R. L. fordítása

■ JEGYZETEK

1. Jean Baudrillard: *America*. Trans. C. Turner. Verso, New York, 1988; Sharon Zukin: *Postmodern Urban Landscapes*. In: *Modernity and identity*. Eds. S. Lash – J. Friedman. Blackwell Publishers, Oxford, 1992. 221–247. Lásd még Miriam Hansen: *Of Mice and Ducks: Benjamin and Adorno on Disney*. *The South Atlantic Quarterly* 1993. 1. 27–61.
2. Jean Baudrillard: *Simulations*. Semiotext(e), New York, 1983. 23.
3. Lásd főként Sharon Zukin: *Landscapes of Power*. University of California Press, Berkeley, 1991; valamint uő: *Postmodern Urban Landscapes*.
4. A Disney vállalat 1993-as bejelentése szerint a francia témapark annyira veszteséges volt, hogy a bezárását fontolgatták.
5. M. Real: *Mass Mediated Culture*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1977.
6. Louis Marin: *Utopics. The Semiological Play of Textual Spaces*. Humanities Press, Atlantic Highlands, N. J., 1984. 239–259.
7. Alexandros Lagopoulos: *Semiotic Urban Models and Modes of Production*. In: *The City and the Sign: Introduction to Urban Semiotics*. Eds. M. Gottdiener – A. Lagopoulos. Columbia University Press, New York, 1986. 176–201.
8. Walt Disney Productions, é. n. 12.
9. Guy Debord: *A spektakulum társadalma*. Ford. Erhardt Miklós. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp., 2006. 112.
10. Robert Kling – Spencer Olin – Mark Poster: *Postsuburban California*. University of California Press, Berkeley, 1991. Lásd még M. Gottdiener: *The New Urban Sociology*. McGraw-Hill, New York, 1994.
11. Lauren Langman: *Neon Cages: Shopping for Subjectivity*. In: *Lifestyle Shopping: The Subject of Consumption*. Ed. R. Shields. Routledge, New York, 1992. 40–82.
12. Henri Lefebvre: *The Production of Space*. Trans. D. Nicholson-Smith. Blackwell Publishers, Oxford, 1991.
13. Uő: *Everyday Life in the Modern World*. Trans. Sacha Rabinovitch. Harper and Row, New York, 1971; lásd még Debord: i. m.
14. Debord: i. m. 110.
15. Marcel Mauss: *The Gift*. Norton Publishers, New York, 1967; lásd még Baudrillard: *Symbolic Exchange and Death*. Sage, London, 1993.
16. Uo.; Arthur Kroker – David Cook: *The Postmodern Scene*. St. Martins Press, New York, 1986.
17. Langman: i. m.
18. Françoise Choay: *Urbanism and Semiology*. In: *The City and the Sign*. 160–175.
19. Herbert J. Gans: *The Levittowners*. Vintage Books, New York, 1967.
20. Wilhelm Reich: *The Sexual Revolution*. Farrar, Strauss and Giroux, New York, 1974.
21. Lefebvre: *Everyday Life in the Modern World*.
22. Real: i. m.
23. L. Gartley – E. Lebron: *Walt Disney: A Guide to References and Resources*. G. K. Hall Publishers, Boston, 1979; R. Shickel: *The Disney Version*. Simon and Schuster, New York, 1968; B. Thomas: *The Walt Disney Biography*. Simon and Schuster, New York, 1977.
24. Real: i. m.
25. Uo.
26. Roland Barthes: *Mythologies*. Trans. A. Lavers. Hill and Wang, New York, 1972.

ZALÁN TIBOR

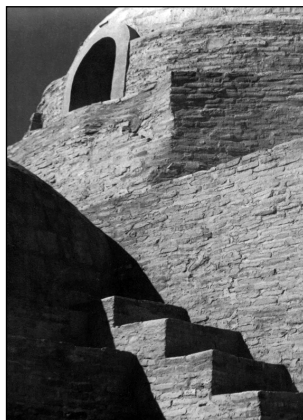
DRÁMA ÉS KÖLTÉSZET

Kérdezett Farkas Jenő

Zalán Tibor Katonák, katonák című darabját 2009 végén mutatta be a Piatra Neamț-i Tineretului Színház. A beszélgetés ebből az alkalomból készült.

■ – Egyik írása arról szól, hogy az irodalom társadalmi hatóereje kisebb, a versé szinte megszűnt. A nyugati irodalmakban negyven éve ez a helyzet. Miért lenne ez meglepő?

– A kérdés megválaszolásához két dolgot kell főlemlíteni. Egyik, hogy eddigi életem nagyobbik felét olyan társadalomban éltem, éltük le, ahol – legendyhebb kifejezéssel élve – kultúrdictatórikus viszonyok voltak. Pártállami művészet- és irodalomirányítás, a kimondás és kimondhatóság korlátozása, az irányított kimondás és kimondhatóság díjazása, premizálása. Ebben a helyzetben a művészetek, de elsősorban a verbalításra építő megnyilvánulások megkülönböztetett helyet kaptak a befogadói szférában, illetve irodalmon kívüli elvárások tapadtak hozzájuk. Amit nem lehetett kimondani az utcán, a médiában, el lehetett mondani, kellően metaforizált formában, egy versben, egy novellában, körül lehetett írni egy regényben, meg lehetett üzenni egy színdarabban. A kimondásnak ez a formája meglehetősen széles befogadói réteget eredményezett, elsősorban természetesen az értelmiség köréből, az irodalmi folyóiratokat ebben az időben nem csak azok olvasták, akik szerették az irodalmat, még az is lehet, hogy nem is elsősorban azok. A rendszerváltozás ezt a várokozásrendszert bontotta le – szerencsére –, ami természetesen azzal járt, hogy az esztétikai-filozófiai-etikai kérdések, illetve formációk iránt érdeklődők száma ugrásszerűen csökkent. Ezt akkor is nehéz mind a mai napig megszokni, ha már jó elő-

Átengedtem magamon a háborút, elképzelttem, hogyan viselkednék én akkor, ha egy napon ajtómon kopogna a háború, az asztalomhoz ülne, a családomat akarná szétroncsolni...

re prognosztizáltuk magunkban a bekövetkeztét. Az író magának ír, de nem magának olvas – természetes, hogy vágyik az érdeklődésre, a sikerre, az olvasóra, a visszajelző befogadásra. Az már más kérdés, hogy akkor is írni fog, ha a kutya se olvassa, mert ilyen rossz, elkorcsosodott emberfajta az író.

A másik főlemlítendő, hogy ne felejtjük el, eléggé be voltunk mi ide zárva, ki-ki a maga kis kelet-európai országocskájaiba, és rendesen elzárták előlünk a nyugati irodalmat. Volt egy-egy fordítás-lap nálunk, a *Nagyvilág*, ahol erős szelektálással olvasni lehetett kiválasztott darabokat a nyugati világ termékeiből is, de ezenfelül igen keveset tudtunk, tudhattunk az ottani irodalmi szokásokról, elrendeződésről. A kimondás és kimondhatóság tekintetében most mintha kicsit előreszaladtunk volna a szabadság nagy (látszat)tágasságában, így erős hangsúlytévésztesek mutatkoznak a társadalmi érdeklődésben, értékképviselésekben. Úgy gondolom, az arányok nálunk is ki fognak alakulni, ezt elsősorban egy erősödő középosztály megjelenésétől teszem függővé. Némiképp elkeserítő, hogy ennek a kulturális mecénatúrát is jelentő rétegnek egyelőre nyoma sincs a társadalmunkban, de ne legyünk türelmetlenek, egyelőre a vadkapitalizmus korát éljük, az ügyeskedők és alkalmazkodni képtelenek, a legalizált fosztogatók és szőnyeg alá söpört kifosztottak világát, amit lehet ugyan ábrázolni, de nem nagyon van kinek ábrázolni.

– *Viszont ennek ellentmond az, hogy folyamatosan ír, tanít, járja az országot. Életműve: közel harminc kötet vers, próza, gyermekvers, több mint ötven színmű, számos esszé, CD-lemez és két monográfia az életműről. Mivel magyarázható ez a rendkívüli sokszínűség?*

– Ne felejtse el, hogy műveim nagyobbik része az úgynevezett rendszerváltozás előtt született, amikor még másfajta, a mostaninál erősebb publikálási-megjelenési elvárások érkeztek számomra is az olvasók felől. Arra viszont nagyon pontosan rátapint, hogy a látszólagos vagy létező termékenységnak, szinte túlermelésnek egyik magyarázata, ha nem az oka, hogy gyakorlatilag valamennyi műnemben alkotok, így egy időben többféle megkezdett munkán is dolgozom. Ahogy mondani szoktam, ha a kis teraszom, ahol most ülünk, háromszor ekkora volna, egyszerre több számítógép lenne több asztalon – mind más munkánál – bekapcsolva, és hol egyiknél állnék meg egy időre, hol a másiknál; egyiken verset írnék, a másikon prózát, a harmadikon a megkezdett drámámat folytatnám, ha meg egyik se menne, üldögnék lábamat lógatva, és whiskyt szűrcsölgetnék vörösborral. Az ön által említett sokszínűség valójában abból eredeztethető, hogy soha nem voltam hajlandó az elvárásoknak megfelelni. Sem az olvasói elvárásoknak, sem a műtípuskéinak. Amikor népies szürrealistának minősítettek és ismertek el díjakkal, akkor avantgárd korszakot nyitottam. Amikor az avantgárdok befogadtak, és egyfajta vezérürünek néztek, akkor romantikus elégiákat kezdtem el írni. Amikor a hagyományos versköltészet hívei és teoretikusai rábólintottak arra, amit csináltam, akkor a tárgyias formák közé menekítettem szabadságkényszeremet. Persze mindenhol kitagadtak, kiátkoztak, árulót kiáltottak, én meg csak vihogtam, mi mást tehettem volna. Így vagyok a műnemekkel is. Par excellence költőként indultam, azután esszéket és kritikákat kezdtem el írni, innen csak egy lépés volt a próza, és két évtizede színházakban és színházaknak dolgozom, drámákat írok, jelentetek meg, dramaturgiát, színház- és drámaelméletet, illetve -történetet tanítok. Mind megfér bennem, bár a dráma, illetve színház mostanában erősen rám telepszik. Ez ugyanis a rendelések terrénuma, és – most dicsekszem vagy panaszkodom – nagyon sok a megrendelésem. Ebben az évadban nyolc bemutatóm lesz itthon és határon túl is, ha minden igaz; ebből négy már folyamatban...

– *Ez a sorozatos „hűtlenkedés” azért eredményesnek tűnik. A hozadék: másfél tucat kitiintetés!*

– Érzem a jogosnak is vélt élt a kérdésben. Valóban úgy tűnhet, hogy elismerés és kitüntetés okozati-következmény viszonyban van egymással. Ebben én csak részben hiszek. A díjakba, kitüntetésekbe általában beleöregszik az ember, és istenigazából nem is szabad ezeket komolyan venni. Azt szoktam mondani, a díj vagy kitüntetés csak addig érdekes, amíg meg nem kapta az ember. Ha még nincs, nyilvánvalóan hiányzik az elmaradása, ha az ember vár rá, fájdalmat és elégedetlenséget tud okozni a várakoztatás. De ha megvan, azonnal el kell felejteni. Kötelező! Úgy hiszem, semmilyen díj nem jelent mentelmi jogot az esztétikai elvárások szintjén, az alkotót sohasem a kapott vagy adott díjak és kitüntetések minősítik, csakis a művek, esetleg, az irodalmi életben betöltött hasznosság, szervezési munka. A hűtlenkedés hozadéka tehát nem a díjak és kitüntetések megléte, noha azok is jelenthetnek valamit az általánosabb megítélés során, sokkal inkább a tapasztalatok sokasága. Amit kikísérleteztem a prózában, itt elsősorban nyelvi kalandozásaimra gondolok, azzal termékenyebbé tudom tenni a lírámat és a drámámat, amit a drámaírástól eltanultam, azt a lírámban és prózámban kamatoztatom, és így tovább. Legalábbis így kellene lenni, különben miért volt az egész?

– *1977-ben jelent meg egy folyóiratban Ének a napon felejtett Hintalóért híressé vált versfolyama, amelyet sokan és sokféleképpen elemeztek. Az avantgárd hatás tagadhatatlan. Ennek a versnek milyen szubjektív indíttatása volt?*

– A Hintaló valóban robbant. Elsősorban azért, mert az avantgárd abban a korban nem volt sem támogatott, sem (talán épp ezért) népszerű, avagy divatos megszólalási forma. Kavics volt a megjelenése a feszítetten tartott víztükörbe bele, sokféle fölháborodást és sokféle rajongást és heurisztikus élményt váltott ki. Valaki azt írta az akkori pártlapként is definiálható *Kritika* című lapban, hogy ennek a versnek a megjelenésével valami új kezdődött a magyar költészetben, nem lehet tovább ugyanúgy verset írni, mint előtte. Persze lehet, és az idő ezt be is bizonyította. Azért jólesett olvasni. A szubjektív indíttatás? Moszkvában töltöttem négy hónapot, ami számomra a zavarodottság és az elmezavar felé tartó létezés időszaka volt. Az idehaza kommunikált magasabb rendű szovjet lét és az ott megtapasztalt mocskok és barbárság, a nyomor és a fizikai félelem, a testemen élősködő emberpoloskák és az ajtóra fröcskölt vér, a levágott emberi fül a küszöböm előtt, és sorolhatnám az „élményeket”, valamit visszavonhatatlanul fölszakított bennem. Minden előzetes készület vagy elhatározás nélkül hozzákezdtam egy nagy lélekutaztató vershez, amelyben benne volt az ottani vándorlásom és szenvedésem története, a hazafelé fordulás pillanatáig. Később, amikor lehiggadtam, illetve amikor a kritikák kezdték feldolgozni a verset, magam is megláttam a párhuzamokat Kassák Lajos múlt század eleji nagy versével, *A ló meghal, a madarak kirepülnek* cíművel. Ha vállalnom kell a rokonságot, büszkén vállalom, szeretem az ilyen jó rokonokat!

– *Ebben a versben, legalábbis én úgy látom, számos dramaturgiai elem érzékelhető. Hiszen minden jel a későbbi színpadi író felé mutat. A vers és a dráma között létezhet ilyen szoros kapcsolat?*

– A vers és a dráma közötti kapcsolat mindig is létezett, csak időnként ezt a szimbiózist felmondják egyes színpadi berendezkedések. Emlékezzünk, az antik görög drámák meghatározott időmértékekkel haladtak tragikus végük felé, Shakespeare is *blank verse*-ekben szaporította a szót, Racine alexandrinusokban görgette Phaidrát a végzete felé, de Eliot is verses drámában képzelte el a színpad megújítását, gondolkodjunk csak a *Gyilkosság a székesegyházban*ra. A magam gyakorlatában az utóbbi időben szaporodtak meg a verses darabok, mármint a versben írt dialógusok darabjai, ami azt jelenti, hogy a jelenkori színházak, rendezők is éreznek egyfajta visszatérési kényszert a verses formák felé – színpadon. Ez számomra annyiban természetes, hogy soha nem tartottam magam költőként drámaírónak, sokkal inkább vagyok az a

költő, aki drámát is ír, illetve, az a költő, aki prózát, regényt is kiad. Ami annyit jelent, hogy alapvetően költői a hozzáállásom a színházhoz is. Magyarán, bár ismerem és tanítom a dramaturgiát, a magam gyakorlatában nem tekintem kötelezőnek a szabályai betartását. Különben is csak az szakadhat el a szabályoktól, aki ismeri azokat, illetve aki a szabályok szerint (is) tud érvényesen megszólalni. A *Hintaló* annyiban drámai, hogy meghatározhatatlan térben meghatározatlan szereplő cselekszik pontosan körül nem írható dolgokat. Ez a színpadi metafora fogalmával fedhető le, és akár Beckett abszurd dramaturgiájával is rokonítható. Annyiban mindenképpen, hogy a Beckett-drámák minden pontjukon érintkeznek a költészettel, jóllehet ez csak mikrofilológiai vizsgálatokkal mutatható ki, illetve határesetetikus megközelítésekkel. Egyébként a *Hintalónak* több monodrámászerű előadása volt, élő repetitív minimálzenével, illetve egy fotóművész performance-ra hajazó közreműködésével, és nagyon izgalmas színpadi működést eredményezett maga a szöveg.

– *Később eltávolodik az avantgárd hagyományoktól. Miért és hogyan történt ez a folyamat?*

– Hűtlen alkot vagyok, ezt az előbb egy fölsorolásban említettem. Nem vagyok képes arra, hogy sokáig ugyanazt csináljam. Elunom a formát, a megszólalási módokat, a társaságot, amelyik óhatatlanul körém formálódik. Megengedem magamnak, hogy mindig azt csináljam, amit akarok, ami jólesik, amihez kedvem támad. Engem ne skatulyázzanak be semmilyen művészeti irányzatba, ne kérjenek rajtam számon semmilyen esztétikai közmegegyezést, ne akarják, hogy vezessenek, és nem tűröm, hogy (meg)vezessenek! A magam útját járom, és akartam akkor is járni, amikor eltávolodtam az avantgárdtól. Az avantgárd: mozgalom, törvényekkel és kemény (ön)szabályozókkal, aki abban részt vesz, hasonlít a földalatti mozgalmak partizánjaihoz, támad, robbantgat, konspirál, és engedelmeskedik. És nem hagyhatja el a közös óvó-bújóhelyet senki, aki oda tartozik, az árulás gyanúja nélkül. Nekem szűk lyuk volt egy idő után – művészi attitűdnek – az avantgárd költő póza. Természetesen amit akkor elsajátítottam, illetve magamnak kikísérleteztem – a kísérletezést tartottam a legfontosabb alkotói módszernek abban az időben... ha emlékszik, egyik avantgárd könyvemnek az volt a mottója, a kommunista kiáltványt kissé elferdítve: kísérlet járja be Európát // én már csak ágyban, bálnák közt halni meg... –, máig beépítem a munkáimba, csak nem programszerűen teszem ezt, és ez lényeges különbség, és fontos eltartás az akkori művészettelfogásomhoz képest.

– *1986-ban jelent meg és néhány akvarell című verseskötete, majd három nyelven, legutóbb románul și câteva acuarele George Volceanov fordításában. „bogár mászik hideg arcon ez egy személytelen vers / lesz minden szem éjtelen benne” – valóban személytelen a vers?*

– A *néhány akvarell* kötet a maga idejében hallatlanul népszerű volt, Graves- és kiadói díjat is kaptam érte, ami nagy dolog volt egy avantgárdnak kikiáltott költő esetében – akkor még éppen az is voltam, az *akvarell*-lel váltam le az avantgárdokról. Szabadformákra támaszkodó közelmúltam természetszerűleg akadályozott meg abban, hogy teljesen belemerüljek a romantika vagy fogalmazunk pontosabban, új érzékenység költészetébe. A munkákban igyekeztem eltartani magamtól az érzelmességet, helyette érzékenységet próbáltam artikulálni, a versek képi világát pedig bizonyos fokig a szabad asszociációs technikára bíztam. Természetes volt tehát, hogy a saját személyiségem jelenlétét igyekeztem visszaszorítani a versben, helyébe egy nálamnál objektívebb szemlélt állítva. Így természetes feszültség keletkezett a megszólalási mód és a megszólalási technika között, új hangot tapasztaltak meg az olvasók és a kritikusok, és úgy tűnik azóta is, hogy ez mindenkinek tetszett. Persze én már akkor gyanút fogtam, és gyorsan váltottam – tehát a munkáért járó elismerések fogadásakor már messze jártam attól, amiért éppen megdicsértek.

– 2002-ben részt vett Mangalián a *Days and Nights of Literature* című, a Román Írószövetség által rendezett találkozón. Több versében szerepel ez a találkozás. Az Anzix címűben ezt írja: „Nem mentség a golyó / a kivégzőfal előtt ahogy / nem ment föl a bronzszobor / sem a tér közepén állva / Gyakran egybeesik a / diktátorok ideje a / költőkével Ilyenkor / hősök lesznek – és halottak.” Erről a versről a román író, Dumitru Țepeneag a következőt mondotta: „Végül is egy diktátornak nincs egyéb hivatása, mint hogy megihlesse a költőt és hőst faragjon belőle – ez valóban paradox és hiteles gondolat.”

– Țepeneagot kiváló írónak tartom, és nem lepődöm meg azon, hogy ez az ítélete is igaz – pontosan fogalmazó, érzékeny művész. Constantin, épp ön mellett állva az Ovidius-szobor előtt, mikor is elmagyarázta nekem a posztamensen álló emberről a konkrét, Tomihoz tartozó tudnivalókat, valami felgomolygott bennem, és mélyen megrendített; ugyanakkor felismerésekre is késztetett. A költői kiszolgáltatottságról és nyilvánvalóan a művészi/művészeti ellenállás lényegéről van szó. Örök ellentmondás van ugyanis a művész törekény léte és a között az idők próbáját kiálló monumentum között, amelyet élete során – vagy árán – létrehoz. Az uralkodók jönnek-mennek, de az általuk képviselt és jelképezett hatalom állandó. A költők jönnek-mennek, de az általuk megteremtett esztétikai értékrend (permanens változásában is) állandó. A két állandó találkozása egyik oldalról kegygyakorláshoz és „alkotói támogatáshoz”, avagy büntetéshez, üldözéshez és megsemmisítéshez vezethet, a másik oldalról a biztonság és a tényérben tartogatottság melegvizeszerű érzetét biztosítja, avagy megnyomorodáshoz – önkéntes vagy kikényszerített formájú –, száműzéshez, illetve pusztuláshoz vezethet. Egy diktátorral lehet szövetséget kötni, de nem érdemes. A nem szövetséget kötő művész azonban a teljes létbizonytalanságba dobja magát döntésével. Ez a léthez való elbizonytalanodott viszony olyan érzékenységeket szabadít fel a tehetséges alkotóban, melyek teljesítménye végső határáig pörgezik fel őt. Minél hevesebb a diktátor tehetetlen haragja a művésszel – annak megtartott autonómiájával, szabadságával – szemben, annál jelentősebb hangsúlyokat mozdit meg a műben a fenyegetés, illetve maga a fenyegetettség. A nagy kérdés már csak az, amire Țepeneag is nyilvánvalóan utal, hogy a hősfaragottság valóban része kell-e legyen a költői létnek, illetve hogy a diktátori ihletés nem jár-e a veszéllyel, hogy a létből nyilván kirothadó despotát is az öröklét szférájába vonja alkotásaival (de nem alkotásaiban) a költő. (Költőn, természetesen, a művészt értem, általánosságban.) Megmosolyogtató, de a rendszerváltozás után nagyon sok írónak, művésznek jelent komoly és feloldhatatlan dilemmát a hatalomhoz való viszony megszűnése, mármint a konkrétan körülírható, érzékelhető és megjeleníthető, az egyéni létezésbe nap mint nap konkrétan beleszólni tudó hatalomé mint témáé, mint a műalkotás tartalmát megképező létező, viszonykényszeré.

– *Dramaturgiát, drámaelméletet, színház- és drámatörténetet tanít több egyetemen. A gyakorló drámaírónak mit jelent az oktatás? Egyáltalán lehet oktatni a dramaturgiát?*

– A tanítás számomra mindig fontos volt, fontos ma is. Nem tudom, miért ilyen erős bennem ez a perverzió, amit azért tartok annak, mert ebben az országban a tanárok – a legmagasabb szinten címkézettek leszámítva – megalázóan alacsonyan dotáltak. Csakis elmebetegek és minden másra alkalmatlan lusták és középszerűek tanítanak nálunk. Szóval a tanítás szenvedély, úri passzió nálam, s elmebetegség. Jó a kérdése, és nem is tudom megválaszolni, mert soha nem gondolkodtam rajta. Tanítom a dramaturgiát, és ezáltal érzem, hogy létjogosultsága van a tanításának. Mivel művésztanárként vagyok és voltam jelen minden intézményben, bizonyos, persze nem kismértékű szabadsággal kezelhetem a tárgyaimat, amelyeket leadok, ez a kivételezett helyzet lehetőséget ad arra, hogy ne külön-külön tanítsam az ön által

fölsorolt területek ismereteit, hanem együtt és egymástól elválaszthatatlan szimbiózisban. Mert hogyan is lehetne oktatni dramaturgiát drámák ismerete nélkül, hogyan a színház ismerete nélkül, hogyan működne a dramaturgia a drámák és a színház fejlődéstörténetének ismerete nélkül, hogyan lehet gyakorlati dramaturgiát művelni dráma- és színházelmélet, illetve a dramaturgia elméleti ismeretei nélkül? Talán lehet, de nem érdemes. Mivel évtizedek óta évi több drámát kell írnom, folyamatosan a drámában benne levés állapotában leledzem. Hallgatóimat ezért gyakorta vonom be a napi drámaírói, dramaturgi munka gyakorlati kérdéseibe, jeleneteket írnak, szövegeket húznak meg általam megadott szempontok szerint. Ahol tehetem, ott *creative writing*ot is tanítok a színházi tárgyak mellett a diákoknak, hiszen a szépírás alapelemeinek ismerete (az írást is meg lehet tanítani, mármint szakmai szinten), az alapkészségek kialakítása nagyon meg tudja könnyíteni az elméleti tárgyakba való behelyezkedésüket.

– 2000 táján valahol úgy nyilatkozott, hogy: „nem lehet a társadalmi feladatokat áttolni az irodalomra, mert az egy virtuális világteremtés minden szinten, és nem közvetlen valóság-áttevés vagy befolyásolás.” Ma is így gondolja?

– Ez a meggyőződése az idők során csak megerősödött. Ma valóban az írásra kell koncentrálnia az írónak, mert ma már lehet csak az írásra koncentrálnia. A többi a politikusok és társadalomtudósok és a dobogók önjelöltjeinek a dolga.

– A dráma maga is cselekvés a szó legszorosabb értelmében, mely cselekvés gyakran szembekerül a hatalommal és képviselőivel. Nagyon sok drámájának ez a mozgatórugója, legyen az történelmi dráma vagy aktuális témára írt darab. Létezik-e sajátos Zalán Tibor drámaírói világ?

– Általában arról írok, ami érdekel, tehát nincs kimondott tematikám, felépített dráma-világom. Ebbe nyilván belejátszik az is, hogy nagyon sokszor felkérésre írok darabot, adaptálok, ilyenkor óhatatlanul egy általánosabb sémarendszerbe léptetem be (dráma)írói tapasztalataimat, az anyag mentén kialakítható invencióimat. A cselekvés mint olyan a legkevésbé sem érdekel a drámában, ilyen értelemben igen távol kerültem Arisztoteléstől, aki azt mondja, vagy valami ilyesmit, ugye, hogy cselekmény nélkül nincs dráma, jellem nélkül viszont igen. A hatalom és ember viszonya, utóbbi mint cselekvő, cselekedtethető lény, általában érdekel, konkrétan elég ritkán. Az én drámáim mozgatórugója épp a cselekvés értelmetlenségének a fölismerése, az élet élhetésének a lehetetlensége vagy éppen fölöslegessége, a beszéd mint cselekvési forma elkorcsosulása, illetve elidegenedése a beszélőtől – s az ebből következő „cselekvésképtelenség”. Az én világképem középpontjában a kipusztuló ember áll, a nembeliségtől elváló kreatúra, aki így vagy úgy, de mégiscsak mi, a huszonegyedik század elejének emberei vagyunk. Cselekvéseink egyre inkább pszeudocselekvések, az internet korában a kommunikációnk is pseudoformákat vesz fel, amennyiben egy gép- vagy világhálórendszerrel beszélgetünk, azon keresztül, de jóformán annak közvetítjük a legintimebb gondolatainkat, életérzéseinket. Közvetítő. Lassan közvetítő formák nélkül nem tudunk megnyilvánulni sem – ilyen értelemben kezdjük elveszíteni eddigi készségünket a kommunikációs önállóságra. Ahogy a vízből kilépve elveszítjük az uszonyainkat, vagy a vízbe visszakerülve újranovesztjük őket, mind fölöslegesebbé válik a kommunikációs rendszerben a vevő mint olyan, s mi mind jelentéktelenebbé válunk adókként. Győzedelmeskedik fölöttünk a csatorna, ami a cyber-világ uralmát fogja jelenteni, de erről, szerencsére, még – vagy már – nem nekem kell drámát írnom.

Ha a most bemutatandó *Katonák, katonák* című darabomat szembeesítem a kérdésével, azt kell mondanom, itt sem cselekszenek a hőseim, hanem cselekvéskényszerbe kerülnek, ahol nem tudnak helytállni. A hatalmi gépezet, amit vizsgálók, nem ismer humán szempontokat, erkölcsi aggályai nincsenek, működése könyörtelen és ci-

nikus. Az embert a cselekvésképtelenség, illetve a cselekvéstől való riadalom, visszahúzódás jellemzi mostanában. Legalábbis az én generációmát, illetve az enyémet megelőzőeket. Lüzernemzedékek vagyunk, kibrusztoltuk a demokráciát – másoknak. Ahhoz szoktunk, hogy gondoskodjanak rólunk, és ne mi gondoskodjunk magunkról. A cselekvést tehát, a génjeinkbe kódoltan, eleve más, mások lehetőségének, mi több, kötelességének tartjuk. Ez, természetesen, egy modernkori tragédia keretét teremti meg, ami nem tragédia, ahogy a *Babaház* sem az, vagy a *Cseresznyéskert* sem az – komédia, keserű, tele komikus és ironikus elemmel. (Ezen az sem segít, ha azt mondjuk, ahogy Ibsen tette annak idején, hogy jelenkorunk tragédiáját szándékozunk megírni. Csak duma marad...)

– Az új darabjáról azt írja: „Befejeztem egy drámát a napokban. Az a címe, hogy *Katonák, katonák. Feltétlenül ajánlom mindenki figyelmébe, ha valamelyik színház egyszer, valaha a műsorára tűzi. Mert ebben én nagyon sok fontos dolgot szándékoztam elmondani a háborúról. Az is lehet, sok fontos dolgot le is írtam benne a háborúról. Megérzékítettem, talán. Vagy legalábbis azt hiszem, arról írok, olyasmiről, amit lehet háborúnak is nevezni. Mert nem tudom, mi a háború. Pedig arról írok, minden idegszámmal érzem, hogy arról, hogy nem másról, hogy pontosan róla. Meg szól még a darab a békéről is. A béke persze csak a háborúval definiálható fogalom. Béke az, amikor nincs háború. Amikor valami olyasmi történik, amit mi most, itt, átélünk, mai magyarok. Meg a civilekről is szól ez a darab. A civilek nyilván azok, akik nem katonák. Megint egy negatív definíció. Lehet, attól van ez, hogy elsősorban a háborúra akarunk koncentrálni. És ha arra, akkor a megaláztatásról, a megaláztatásunkról is szólni fog a beszédünk. Mert egy civilnek a háború nem lehet más, mint erőszak a természete ellen, a civilsége ellen, a kívülvilágossága, kívül lehetősége ellen.” Most így gondolja, miután látta a darabot?*

– Feltétlenül. A darabot akkor írtam, amikor a délvidéki háború még javában zajlott. Ahhoz a nemzedékhez tartozom, amelyik nem élte meg a világháborút, ötvenhatban karon ülő kiskölyök volt. Amit a háborúról tudtunk, filmekből, könyvekből szedtük össze. És akkor, váratlanul, pár (száz) kilométerre tőlünk, elkezdődik egy igazi háború, ahol igazi emberek ölnek meg igazi embereket. Vér folyik, és nem festék, nők, gyerekek, ártatlanok halnak meg a piacokon orvlövészek becsapódó gránátjaitól, egész falvak lakosságát irtják ki, Duna-hidakat lőnek az áradó vízbe... Mindez hihetetlen és értelmezhetetlen volt számomra. A fizikai félelem a háborútól akkor jelent meg bennem, amikor arról értesültem, hogy egy-egy lövedék a magyar határon innen hullott le. Felriadtam báb-állapotomból: a háború bennünket is elérhet, bár mikor átsaphat hozzánk – ezt a feltételezést csak erősítette az az instabil viszonyrendszer, amely a kelet-közép-európai államok között van meg lassan egy évszázada... Átengedtem magamon a háborút, elképzeltem, hogyan viselkednék én akkor, ha egy napon ajtómon kopogna a háború, az asztalomhoz ülne, a családomat akarná szétroncsolni az erőszakával. Avagy az én fizikai létemre törne. Könnyű mindaddig hősnek lenni, amíg nem merednek rád igazi puskacsövek, könnyű addig meghozni az etikus döntéseket, amíg nem kerülsz olyan egérfogóba, amikor az etikus döntésed emberi életeket olthat ki. A háború nem ismeri a civil lét logikáját, nem ismeri a civilizáció viselkedéskultúráját, viszonyrendszerét. A háborúnak sajátos törvényei vannak, amelyek nincsenek köszönő viszonyban a békeidőével. Könnyű lenne a barbárság eluralkodásaként definiálni a háborút, de ez feltehetően még csak eufemisztikus megfogalmazása lenne az iszonyatnak. Mert a háború nem csak katonák ügye katonákkal. A háború elfoglalt területeket jelent, meggyalázott civileket, megerőszkolt nőket, meggyilkolt embereket és megsemmisített kultúrákat. Zsigeri élmény volt ezek felismerése és végiggondolása – talán sikerült ebből valamennyit visszaadnom a darabban. A Székelyudvarhelyi Színház egyik magyarországi vendég szereplésén

felállt egy néző, és félbeszakította a játékot, azzal a felkiáltással, hogy nem bírom, ez sok nekem, azonnal hagyják abba, szörnyű, amit át kell élnem. A baj ezzel csak az, hogy egy éles háborús helyzetben nem állhat fel ugyanez az ember, és nem állíthatja meg a borzalmat kézfeltartással. A háborúnak nincs erkölce, így nem lehetnek morális fenntartásai sem. Már ennek a felismeréséért is érdemes volt megírni ezt a munkámat.

– *Kíváncsi-e a darab román visszhangjára? Miért?*

– Nagyon kíváncsi vagyok, erős bennem a várakozás. Elsőként nyilván az izgat, hogy egy más nyelvi közegben hogyan működik a drámám – hiszen, a dráma elsődlegesen nyelvi megjelenés. A fordító, George Volceanov, régi barátom, kiváló Shakespeare-fordító és -értő, jobb fordítóról tehát álmodni sem tudtam, így a várakozás izgalma nem a fordítás minőségére vonatkozik. Kíváncsi vagyok azért is, hogy a nagyon erős román színjátszás milyen új lehetőségeit emeli értékké a darabomnak, illetve, milyen értelmezési másságokkal találkozom majd a bemutatón, ha eljutok oda. Más nyelvi közegben, másként alakult elvárásrendszerek közé kerülve kicsit mindig lutri a darab fogadtatása, működőképessége.

Szabó K. István, az előadás kiváló fiatal rendezője, régóta tervezi színre vinni ezt a darabomat, roppantul izgat, milyen új értelmezést kapnak a benne fölhalált helyzetek.

Kíváncsivá tesz az is, hogy a háborút követő másfél évtized mennyire tompítja le az aktualitását a műnek, ha letompítja. Egy tanácskozáson tézisdrámaként elemezték a művet, ami örök modellek működését vizsgálja, tehát bizodalمام lehet abban, hogy ha a konkrét félelem a háborútól el is halványult a romániai befogadókban, az örök félelem és iszonyat az ő zsigereikben is munkál afelé.

Végül kíváncsivá tesz, hogy a drámaíróéval hasonló földrajzi környezetben élő, hasonló társadalmi dilemmák között őrlődő romániai színházlátogatók mennyire érzik majd magukénak, amit a színpadon nekik szánok. Bizakodom, másként nem tehetek.

LÁNG ORSOLYA

A VÁLTOZÓ ÉG ALATT

■ Albert egy áruszállító kocsin érkezett a kisváros virágágyas főterére, a két szobor közé, amelyet a tanárnő férje tájékoztató pontként jelölt meg számára.

– A két hazafi közti letérőn kell átmenned a sínek fölött, innen a harmadik egy alacsony, szürke, poros kerítésű ház, abban lakik Edit. A kapu általában zárva, de ha felállsz a kerítésre, bekiálthatsz, s a kutya majd jelzi, hogy vendég érkezett.

Albert korán reggel indult a faluból, ahol kiszálláson volt. A falut dombok párnázták körül, a buszjáratok éppen szüneteltek, útjavítás volt folyamatban. Az út mentén kanalas kotrógépek és hernyótalpas traktorok rostokoltak, s piszkos arcú munkások uzsonnáztak a felsebzett gyökerű, megnyízott törzsű almafák alatt. Albert este hallotta meg az üzletben, hogy a tulajdonos másnap áruért megy a városba, s nyomban meg is kérdezte, meg vinné be őt is egyúttal, egy régi ismerőst látogatná meg egy ügyben.

– Szerelmi vagy üzleti? – kérdezte a boltos.

– Határeset.

– Háromnegyed hétkor legyen a kimérés előtt. Hétkor indulunk.

A boltos szabaddá tette maga mellett az anyósülést, Albertnek csak egy kartondobozt kellett az ölébe vennie.

– Tartsa ezt, legyen szíves. Még melegíteni is fogja a combját. Selyemhernyógubók vannak benne.

Egy selyemsál megelőlegezett melege a harmatlepte tájban.

A szomszéd faluban, úgy tűnt, nem is idegenek laknak, a homlokokra felugró szemöldökök és a levegőbe lendülő karok legalábbis az utazók felismerésére utaltak. Albert nem ismerte az idegen faluval határos falvakat sem. Nem volt dolga erre. Előrehajolt, és kézfejjével letörölt egy gombafelhő alakjához hasonlító párafoltot, ami a boltos arcának melegétől csapódott le a szélvédőre.

– Úgy látszik, itt jól ismerik magát – mondta Albert.

– Az öcsém ide nősült. Náluk megállunk.

Albertnek meg kellett válni a doboztól s várakoznia a boltosra, aki eltűnt egy gazdagon díszített kapu mögött. Kiszállt a kocsiból, mert ültében remegni kezdtek a lábai, s bemelegítő térdemelgetéssel ment el a sarokig. Elolvasta a kézzel írt hirdetéseket egy vendéglő ajtaja előtti fehér rács mögött. A marhavásár már nem időszerű, az eladó olcsó krumpli még érvényes. A „vállalok terítő és szemfedő kézimunkát” határidőt nem jelöl meg.

A boltos öccsének faluja bányászoknak és munkásoknak épült a kommunizmus éveitől. Maga a boltos is a vasgyárban ismerte meg a feleségét, aki akkoriban ott lakott valamelyik szürke, háromszintes betonépületben, és egy kis rezsó mellett főzött magának és a boltosnak, aki egyre nagyobb gyakorisággal ugrott fel hozzá, akkor még a vasgyár bemutatkozóüzletének ifjú alkalmazottjaként, egy kis lecsóra, kolbászos krumplítórányra.

– Azt szerettem, hogy az otthon melege áradt belőle ebben a rohadt betonsivatagban.

– A lakásból vagy a feleségéből?

– Aki akkor még nem volt a feleségem.

A falut elhagyva elhaladtak a kohó épülete mellett, amelynek négy hatalmas kéménye úgy meredt az ég felé, mint egy megfagyott állat négy lába. Ablakai maguktól betörték, vagy a madarak kezdték ki a legvékonyabb felületet, amelyen át beköltözhetek a kihűlt kemencék barlangjaiba.

Amikor a boltos kitette Albertet a városka központjában, jó szerencsét kívánt neki.

– Majd nézzen be újra, ha visszatért hozzánk – mondta –, szívesen elhozom más-kor is.

Albert integetett utána, mint aki vendéget kísért ki, s miután látta eltűnni a láthatáron, visszatér otthonába, és folytatja, amibe belekezdett. Olyan sokszor és régóta képzelte el ezt a találkozást, hogy most észre sem vette a valóságra utaló szembeötlő jeleket. Elindult az úton, amelyet a tanárnő férje olyan részletesen írt le neki. Nem is nézett szét, mielőtt átlépett a síneken, mintha a vonatok menetrendje már beleszokolódott volna a tudatába, a mindennapos ismétlődés miatt. A ház, amelyet a tanárnő férje alacsonynak és szürkének írt le, első látásra pontosan megfelelt a képzeletében felépült háznak, éppen ezért meglepődött, amikor a kaput valóban zárva találva felkapaszkodott a kerítésre, és meglátta az udvarra kiugró tornác lefelé karcsúsuló oszlopait, amelyekről nyomban egy napszitta, számfűrés képeslap jutott eszébe, a knósszoszi palota képével. Kiáltására előbb a kutya válaszolt, majd kisvártatva kicsapódott a keretre rajszögezett szúnyogháló.

– Nahát, maga az! – kiáltotta a tanárnő. – Azt hittem, már sosem jön el.

– De hát nem is csodálkozik!

– Jöjjön, éppen reggeliznénk, de nincs kit elküldeni kenyérért. Nem menne el? Nekem be kell fejeznem a mosást. Látja, ha nem jelenti be magát!

– Persze, hogy elmegyek – mondta Albert. – Nem szeretem magam bejelenteni.

– Ne haragudjon. Annyiszor elképzeltem már azt, hogy maga egy szép napon egyszer csak beállít hozzám, hogy minden egyes nap, amikor nem jön, meglepetés.

– Így szereztem magának tudtomon kívül egy csomót.

– Várjon, hozom a konyhapénzt. Vigyázzon, a kutya harap. De rövid a lánc.

Albert körülnézett az udvaron. Egy elkerített részen tyúkok csipegettek, a kerítésen kívül egy kosár állt tele növényi hulladékkal. Odébb kerek kút, tövében lavór. A víz színén egy bogár körözött az örvényben, amit maga körül kavart kapálózásával, a hátán fekve, mintha a levegőben trappolna. A tál körül gyér, sárgás fű, rászáradva mosószippan habja. Albert kissé összerezzent, amikor a tanárnő megszólalt mögötte:

– Na, mit lát? Igen, épp mostam. Tudja, mire az udvarunkba ér a nap, jó lesz kite-regetni. Nézze a tyúkokat. Terápiázni kell velük, hogy tojjanak.

– A maga terápiájával még a kő is megtojna.

– Nem viccelek. Mióta beszéltem a fejükkel, mindennap eggyel több tojást hozok elő. Az anyám nem győz csodálkozni.

– Én is komolyan mondtam. Szóval merre van a bolt?

– A sarkon letér jobbra, onnan egyből látni fogja. Nem lehet eltéveszteni. Kettes, ez a neve. De maga már úgyis járt erre, minek kérdezi.

Mire Albert visszatért a káposztáskenyérrel, az asztalon három teríték fehérlett, középpütt egy műanyag tál paprikával, paradicsommal, uborkával teli.

– Az anyám elrendelte, hogy a magnak való tövekről szakítsak a vendégnek. Ezek a legszebbek.

A tanárnő anyja az asztalfőn ült, és mosolyogva nyújtotta a kezét Albert felé. Albertnek eszébe sem jutott, hogy meg kellene csókolnia, amikor a hatalmas kézben szinte eltűnt a saját keze. A húsos ujjak csukló nélküli párnás kézfejbe torkolltak,

amely vastag karban és nagy, egységes felsőtestben folytatódott, a melleken szétnyílt pongyola, és a toka aláfoló tömege maga alá temette Albert tekintetét.

– Örvendek, hogy eljött hozzánk – mondta, hangja mélyről jött, és küszködve törte át magát a lélegzet megbicsakló ritmusán. – Sokat hallottam már magáról.

– Ezt kételkedve hallom. Már megbocsásson, nem a maga szavában... Elképzelni sem tudom, milyen madarak csicseregtek rólam.

– Á, hagyjuk – mondta a tanárnő, és enyhe fintorral félbevágott egy paprikát. – Tudja, az anyám egy úrinő.

Reggeli közben az idei termést dicsérték, aztán Albert mesélt a munkájáról, hogy ne maradjon tere fürkésző hallgatásnak. A tanárnő már felállt, s az asztalnak hátat fordított. Albert kitakart mozdulatait is maga előtt látta, hogyan rak csúcsos kis kupacot a kávéból a kotyogó aljában, majd szinte a váll szintjéig emelt könyökkel szorítja rá a csőben végződő tetőt, hogy majd az ő segítségét kérje a lecsavarásában, mert a tanárnő mozdulatai egy hüvelykkel mindig túllőnek a célon, mintha ekrazit volna a szavai mögött is. Albert elképzelte, hogy ha a bőrét egyszer széttárná magán, mint egy balonkabátot, fonákján ott lapulnának az önkioldóval ellátott dobozkák és hengerek.

– Tudja, én rosszul leszek, ha eszembe jut, hogy mindjárt vége a nyárnak. Amíg itt voltam anyámmal, volt időm a belső szabadság problematikáján gondolkodni. A házimunka elszívja az ember erejét, de a lelkét legalább meghagyja épen – mondta, és meggyújtott egy gyufát, úgy, hogy Albert azon csodálkozott, hogy nem tört ketté.

– Azt hittem, szereti az őszt.

– Még ez a szerencsém, látja. Az ember az elveszett kényelem fölötti kesergésében hajlandó még a szerencséjéről is megfélekedezni.

A kávézás gyorsan történt. Albert nem kért kávé. Beszélgetés közben a tanárnő csészéje mellől elragadott kiskanalat forgatta ujjai között. Tövéből a végéig húzta mutató- és hüvelykujjának ujjbegyét, majd az asztalon megtámasztva átfordította a kanalat, s ugyanezt a mozdulatot megismételte a végétől a tövéig. A halk koppanások és a tanárnő felszabadult, olykor váratlan felnevetése körvonalazta azt az örömmel vegyes nyugtalanságot, amely önmagát felszámoló erővel halad valamerre, mint egy dombtetőről elindult hógolyó. Albert érezni vélte, hogy ez a golyó feléje tart, s őt fogja eltávolítani innen, kérlelhetetlenül, bár mi tagadás, nem saját erejének indokolt voltára irányuló kétségek nélkül; igen hamar, még mielőtt visszakozásra lenne idő.

Albert a homályos nappaliban ült, egy repedezett bőrű kemény fotelben, és a vele szemközt álló szekrény félrehúzható üvege mögé nézett. Egy foghíjas teáskészlet arany szegélycsíkkal meg néhány könyv állt ott, a fókára állítva. Albert egyetlen kibetűzhető feliratot tudott ültéből elolvasni: Balzac Elveszett. Fejtámlára döntött fejjel hallgatta a belső szobából kihallatszó ruhasuhogást, a sarok tompa ütődését a hajópadlón, amint a harisnyába bújtatott lábat leengedték, a parfümösüveg szórófejeének rövid pissenését.

– Anyukám, nemsokára jövök! – kiáltották. – Csak kikísérem a vendéget az állomásra.

– Máris megy? – kérdezték nyomban, és a hang forrása hallhatóan elmozdult a konyhából a belső szoba felé. Léptek szelték át az előszobát. – Miért küldöd el?

– Nem küldöm el, elmegy.

– Nem kellene elküldened. Csak úgy kitessékelned, ha már eljött.

– De hát elmegy. Vissza kell mennie. Meglátogatott, a kétórással pedig visszamegy.

– Hiszen addig még van egy kicsi.

– Kis kerülőt teszünk.

A városka végén a házak akár egy falu szélén is állhattak volna. Homlokzatuk jobbra alacsony, akár a vidéki emberek homloka, ablakaikon zsalu, rácsuk között por.

Némelyiknek tapasztott vályogfala szép szabálytalansággal idézi az építő tenyerének hullámvölgyeit. Ezek között az útról is elfogyott az aszfalt.

– A kökénybokrokat akarom megmutatni magának, mielőtt elmegy – mondta a tanárnő.

– Ezek szerint itt az ősz.

– Milyen figyelmes. Fantasztikus színek vannak odafent! Elejét vette az elmúlás.

Albert maga elé engedte a tanárnőt a domboldalban kitaposott szűk ösvényen. Fekük fölött egy éles károgás hallatszott, s ahogy a tanárnő az égre kapta tekintetét, haja Albert felé suhintotta a nyakára fonódott illatfelhőt.

– Minden akkor a legerősebb, mielőtt vége van – mondta Albert.

Lassan, de látványosan nyomult előre a sötétkék sáv a felhőtlen égen északkelet felől a szerelvény nyomában. A városka sínek után kiterjedő részén, egy alacsony, szürke házon észrevétlenül megremegtek a vékony ablaküvegek, amikor a vonat kátogva elhaladt a leengedett sorompó mögött. Hamarosan apró bombatámadások érték a mozgó célpontot, s a széles ablaktáblán elrobbanó és lecsorgó cseppek csíkokat vontak az üvegre rakódott porba. Albert eljátszott a gondolattal, hogy egy rabszállító kocsis rácsai mögött ül.

Estére a faluban volt. Ott, ahonnan reggel elindult. A vonatutat autóstoppal kellett meghosszabbítani, s az idő, amíg valakit talált, aki felvette, valóban megnyúlt, mert az eső zárkózottá és gyanakvóná tette a sofőröket, Albertet pedig kiszolgáltatottá és komorrá. Végül egy fiatal házaspár engedte be a hátsó ülésre. Keresztelőre mentek, Albertet figyelmeztették, hogy vigyázzon, össze ne törje a süteményeket. Albert nem ismerte a keresztfiukat, és ők másról nem is akartak beszélgetni. Albertet a kapujáig vitték volna, de ő azt kérte, hogy a bolt előtt kiszállhasson.

– A főnökét itt találom, kisasszony? – kérdezte a lánytól, aki a pultra könyökölt, és nagy műgonddal számokat írt egymás alá egy vonalas füzetbe.

– Még nem érkezett meg, úton kell lennie.

– Használhatom a telefont esetleg?

– Igen. Magáncélra tarifás, üzleti ügyben ingyenes.

– Magáncélra lesz. Távolsági.

– A végén fizet. Tessék, ott hátul.

Albert bement a pult mögé, és szétnyitotta a rikítóan tarka szalagfüggönyt. A telefon ott állt egy asztalkán, mindjárt az ajtó mögött. A színes csíkokon át kinézett a lányra, aki újra a számsor fölé hajolt. Ha lett volna ajtó köztük, becsukja.

– Zuhanyozott? – kérdezte rögtön, az egyszeriben lényegtelenné vált bemutatkozás helyett, ahogy a tárcsázott szám kicsengett, és felkészülése ellenére a tanárnő hangja ütötte meg a fülét.

– Nem, a tornácon álltam. És arra gondoltam, hátha visszajön.

– Hallom a hangján, hogy víz közelében járt. A férje adta meg a számot. Már régebben. Ha segítségre lenne szükségem.

– Remélem, nincs bajban.

– Nem, szerencsésen hazaértem. Haza... Csak meg akarom köszönni a vendéglátást.

– Ne legyen kegyetlen. Bár jól áll magának. De sokba fog kerülni ez a hívás.

– Ha nem hívom, az még többbe kerül.

– Velem folyton csak ráfizet. Megéri ez magának?

– Vannak olyan üzletek, amelyeket nem a bevételük miatt kötünk meg.

– Akkor miért nem integetett a vonatból? Vártam, hogy kinézzen. A peronon álltam végig.

– Mert nem akartam magát zsugorodni látni, tanárnő.

SZÁNTÓ T. GÁBOR

Poggyász

Rosszul kezdődött minden.
 Mit keres Rómában a zsidó?
 Járt már ott, akkor is büntudattal
 kevert kíváncsisággal nézve a Colosseumot,
 mihez őseinek ősei hordták a köveket,
 hogy őrijöngő népek élvezetére
 falják fel később őket az oroszlánok,
 vagy ha szerencsájük volt, gladiátorként
 egymással küzdhettek, egy-egy héttel,
 olykor akár hónapokkal
 hosszabbítva meg rabszolgaéletük.
 S feltámadt benne is a kéjes kívánczóság,
 látni a hajóhadat s a csatát, mikor
 az arénát elárasztva zajlott az összezapás,
 s a vízbe zuhantak alá a harcosok.
 Mit keres Rómában a zsidó?

Újra elmegy, hátha könnyebb,
 hátha lehullik róla a páncél,
 oldódik a zubbony,
 s nem kell folyton arra gondolnia:
 mit keres Rómában a zsidó?
 Pogányok és keresztények között
 keresi helyét, nyugalmát,
 történelem elől hétköznapiakba bújva
 keres szerelmet, otthont,
 családot, mint más, de hiába, számára
 nincs jelen, kikapcsolódás, könnyű élet,
 utazás, bazár, csak vándorlás.
 Holtak emléke elől nincs menekülés
 még régebbi holtakéba,
 örökre múltba zárva vár.
 Mit keres Rómában a zsidó?

Kedvese kedvét, oldódó magányt,
 letéve teletömött poggyászt,
 hogy tudna lenni csak, keresi önmagát,
 lenni a jelenben, életében is jelen,
 nem keresve létére szüntelen önigazolást,
 szendvicset majszol a Circus Maximus

lelátója helyén, sétál a Palatinus
narancsfái közt, akár más turista,
a vár mellvértjén kihajol,
végighordozva tekintetét a Forum Romanumon,
elméláz a Teatro Marcello romjain,
ki-be járkálván az egykori gettó kapuján,
elégedetten fedezve fel kóser gyorsbüfét, trattoriát.

Mit keres Rómában a zsidó,
ki nem lehet jelen a pillanatban?
Két világ lakója, szüntelen hasadt lélekkel
két világ közti szakadék peremén.
Délután a Piazza Navonán az áradó tömegben
csodálja Bernini szökőkútját, kétkedve,
vajon nem tiltottak-e számára a faragott alakok,
előre aggódva, mit érez majd
a Vatikán kitárt oszlopsorán
s a sixtusi kápolna freskóit látva,
vagy éjjel a Campo di Fiorin,
a kávéház teraszán, gázlángok alatt
szopogat pálinkát, ropogtat pisztáciát,
mustrálva római lányok arcívét, göndör haját,
belélegezve a virágpiac
s a mediterrán éjszaka píneailatát,
hol eszébe jut a Títus diadalívén
hajszolt rabszolgák sora,
vállukon a lerombolt Szentély hétágú menórája.

Perspektíva

A Kolozsvári Magyar Színház művészeinek

Ahogy kibontódik az esély,
habár sorsa kalitkája zárva,
a törzs árnyékából kilép a személy,
fénypászma zuhan a kordinára.

Tekintetében megvillan egy állat
kétségbeesett, néma pillantása,
nem törzs, nem személy, a faj
ítéltetett benne kihalásra.

Erős várad a nyelv mit ér,
ha semmi nincs, mi mondható?
Akolmelegben is vacog, ki él.
A semmi van. Ez a való.

VÁROS A VÉGEKEN

■ Ha Kézdivásárhelyről és a hozzá tartozó kistérségről esik szó, szinte kihagyhatatlan Petőfi megjegyzése, miszerint „Kézdivásárhelynek gyönyörű vidéke van”. A költő Csikszeredából a Kászon völgyében vezető úton érkezett ide 1849. július 24-én, s a következő napon, Bereckben találkozván Bem tábornokkal, Sepsiszentgyörgy irányába távozott innen, egy éjszakát töltve a városban.

A hely jellegére és fekvésére figyelt ekkor Petőfi a feleségéhez írt utolsó levele tanúsága szerint, elérhetőségéről nem tett említést. Hogy iszonyúnak nevezte a Kézdivásárhelyről Sepsiszentgyörgyön át Marosvásárhelyig megtett visszautat, annak összetett indítékai voltak, legkevésbé a napló- vagy útleíróé érvényesült. De mégsem lehet eltekinteni magának a helynek a nehézkes megközelíthetőségétől. Jó kapcsolatok, könnyű elérhetőségek nélkül elszigeteltségre van ítélve bármely táj és lakója. Az ugyancsak Petőfi által megfogalmazott „száz vasutat, ezeret” általános igénye a 19. század közepén igen-igen indokolt volt tehát.

Hogy milyennek látta költőnk Kézdivásárhely központját alig másfél évtizeddel az itt pusztító tűzvész után és háborús viszonyok között, a cári csapatok betörését közvetlen követő napokban, nem tudhatjuk meg már soha. Az innen írt egyetlen levele nem maradt fenn. A főteret, tulajdonképpen a piacteret övező, többségében egyemeletes polgári lakások a kiegyezést követően, mondhatni a vasútépítés virágkorában épültek. Mihelyt Bécs és Pestet Brassóval összeköttették, nemsokára Kézdivásárhely irányába is „kinyúlt” egy szárnyvasút, s 1891-ben befutott az első gőzös a néhány ezres lakosú kisvárosba.

Ma is szinte kivétel nélkül az egykori, száz-százharminc évvel ezelőtt emelt lakások néznek a főterre, amely különben több mint fél évszázada már nem piactér, s a földszinti üzlethelyiségek sem a helybeli kézműves- és kereskedőcsaládok neveit hirdetik, mint például a 20. század első két évtizedében (Vargha Vilmos, Gyárfás Károly, Tóth István, Császár Lukács, Szócs Mózes, Szócs János, Dávid Antal, Bartha Gyula, Jancsó F. Lajos, Wertán István, ifj. Dávid István, Kovács Ferenc, Wertán testvérek, K. Csiszár József, Séra Imre, Rácz András, Zalavári Béla, Dobál Lajos, ifj. Bándi István, Turóczi István, Fejér Lukács fiai, Kovács Kelemen, Kádár Zoltán és mások), sőt alig találni üzletet, szállodát, cukrászdát meg kávéházat, helyüket ugyanis országos és nemzetközi érdekeltségű bankok kirendeltségei, fiókjai foglalták el az utóbbi tíz-tizenöt évben (OTP Bank, Postabank, CEC Bank, Raiffeisen Bank, Román Kereskedelmi Bank, Uni Credit Țiriac Bank, Román Fejlesztési Bank, Volksbank). A bevásárlás nem kis hányadát a városszéli, mezőben épült bevásárlóközpontokban bonyolítja le a kisvárosi lakó is. A főtér eleven életét már-már nem is a járókelő gyalogosok, a helybeli, szót és eszméket váltó polgárok s az idegenforgalom résztvevői, hanem a személygépkocsik „tolongása” jelzi. (A legelső automobil különben 1908-ban robogott be a főterre.) Keveset kínál sajátos termékeiből, ötletességéből, épített örökségéből, mindenekelőtt udvartereinek régi életviteléből, továbbá szellemi-kulturális értékeiből. Majdnem kizárólag a Céhtörténeti Múzeum és a Vigadó Művelődési Ház kínálja hely- és művelődéstörténeti, valamint kulturális „csomagjait”.

Mindeközben sokan nagy várakozással követik az erdélyi autópálya építésének fejleményeit, milyen nyomvonalon halad majd, eléri-e s mikor Brassót, hogy mind Bukarest, mind Budapest könnyen elérhető közelségbe kerüljön a Kárpát-medence keleti végeihez. Hiszen olyan léptű fejlődés lenne ez, mint amit a százhusz évvel korábbi vasútvonal megnyitása jelentett az itt élők számára. Hasonlóan az autópályához,

elérhető közelbe kerül majd a tervezett brassói-vidombáki légi kikötő is, amely nemcsak az országgal, de a nagyvilággal is szorosabbá fűzheti a végek kapcsolatait. Óceánba kerülhetnek az Ér habjai.

És van befogadó s partneri készség a nagyvilág irányába, a természeti adottságok és az épített környezet otthonosságot kelthet a vendégben, igaz, a szegény rokon röstelkedése mindig elfogja a vendéglátót. A keresztény közép- és újkorban itt nem katedrálisok, hanem szerény templomok épültek, viszont az iskolák sokak számára biztosították a nyugat-európai kultúrkörbe való bekapcsolódást, amint a mesterlegények java is Nyugaton tette próbára magát, s hazatérve lett megbecsült mestere egy-egy szakmának.

A városka egyedi építészeti jellege, udvarterei s lakóinak mentalitása mondatta Földi Istvánnal, aki a magyar szociológiai irodalom késői művében örökítette meg a 20. század eleji Kézdivásárhelyt (*Századelő az udvartereken*, 1967), hogy „gyöngyszem volt ez a kicsike város még akkor is, ha nem mérnöki tervek szerint épült [...], gyöngyszem volt, mert azzá tették azok, akik benne laktak”.

Ma is gyöngyszem lehet, ha vigyáz, hogy az erkölcsi fedezeten ne essen csorba, ha a közjóra való hajlam elég erős, és a szellemi értékeivel, illetve kapacitásaival sikerül jól sáfárkodnia. De mindezek fölött és előtt talán megszállottságra van szükség, mivel hogy – a Tűz csiholójáról író Adyval szólva – „csak akkor születtek nagy dolgok, ha bátrak voltak, akik mertek”.

Borcsa János

BALATON PETRA

A SZÉKELY TÁRSADALOM ÖNSZERVEZŐDÉSE: A SZÉKELY TÁRSASÁGOK (II.)

Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a 20. század elején

A vidéki székely társaságok megalakulása és tevékenységük

■ A marosvásárhelyi anyatársaság 1901 augusztusa és 1902 ősze között mintegy félszáz székely társaságot alakított öt szervező körútja során.⁴⁵ Nem mindenhol ment könnyen a társaságok megszervezése, mert „mi alapon akarják őket hazafiságra oktatni”, vetették a szervezők szemére a háromszékiek.⁴⁶ A lelkesedés a Királyhágón túl is csatlakozást váltott ki: az Aradon, Debrecenben és Karcagon élő székely származásúak és szimpatizánsok székely társaságokat alakítottak, Szegeden és Hódmezővásárhelyen pedig László Gyula és Szentgyörgyi Dénes végzett szervezőmunkát.⁴⁷ Budapesten is több, egymással szoros kapcsolatban álló társaság szerveződött:⁴⁸ az egyetemisták a Székely Ifjúsági Egyesületet, a munkások, iparosok a Budapesti Székely Társaságot, a hivatalnokok a Budapesti Székely Kört alakították meg. A Főiskolai Székely Kör bizonyult közülük a legéletképesebbnek, amely a Budapesten tanuló székely ifjak támogatását vállalta.⁴⁹ Sok kritika érte az 1901-ben megalakult Székely Országgyűlési Képviselők Társaságát (elnök Bedő Albert ny. államtitkár, titkár Gaál Mózes tanár), amely minden választás alkalmával csak ankétezett, elhatározásokat gyártott és időről időre újjáalakult.⁵⁰

1903-ra a jelentősebb székelyföldi helységekben és azokban a városokban, ahol nagyobb lélekszámú székelység élt, működtek székely társaságok. A kisebb településeken a református és katolikus papok társadalmi mozgalomba történő bevonására történtek kezdeményezések.⁵¹ A helyi sajtó napihírként közölte a társaságok alapítását és a szervezés folyamatát, illetve többen közölték a működő társaságok listáját is.⁵² A vezető tisztviselők zömükben értelmiségiek voltak: tanítók, tanárok, ügyvédek, jegyzők, bírók, birtokosok, lelkészek, esetleg újságírók. A tagok azonban valamennyi társadalmi rétegből verbuválódtak.

A Marosvásárhelyi Székely Társaság vállalta az összekötő szerepet, így annak alapszabályát fogadták el és a helyi viszonyok szükségletei szerint módosították. A székely társaságok nem voltak egyesületek, részletesen előírt programjuk sem volt; tevékenységük alapvetően az erdélyrészi magyarság megmentésére, a székelység erkölcsi, anyagi, szellemi életének fejlesztésére, a kivándorlás megakadályozására, a kirendeltség és az iparkamarák munkájának támogatására terjedt ki. A társaságok megalakításához minimum 5 magyar tag volt szükséges, a tagsági díj önkéntes volt, a havi minimum egyszeri összejevetel kötelező megtartásával.⁵³

A Székely Társaságok Szövetsége

■ A tusnádi kongresszus augusztus 29-i ülésén felmerült, hogy az egymástól földrajzilag távol élő, eltérő problémákkal küzdő vidékek székely társaságainak életben tartására és összefogására szövetséget hozzanak létre.⁵⁴ A rövid életű Székely Szövetségi Iroda a budapesti Székely Egyesület javaslatára és Sebess Dénes országgyűlési képviselő közbenjárására jött létre 1903. január 3-án Marosvásárhelyen, a Székely Egyesület és a Marosvásárhelyi Székely Társaság 10 tagú bizottságából a miniszteri kirendeltség anyagi hozzájárulásával. Az iroda tevékenysége 7 turistakirándulás szervezése után megakadt. Az Egyesület Marosvásárhely központtal ügynökséget is felállított, amely figyelemmel kísérte a nemzetiségi bankok tevékenységét, és az eladásra kerülő birtokokra az állam segítségét kérte.⁵⁵

A Székely Társaságok Szövetségének megalakulására 1904. június 2-án került sor Marosvásárhelyen.⁵⁶ A szövetség ügyeit az 1905-ben megválasztott elnökség intézte (elnök Deák Lajos kir. tanár, tanfelügyelő), de kényes kérdésekben tanácsadó szerepet töltött be a központi vezetőség, amelybe minden tagtársaság 3 tagot delegált. A Szövetség nehéz anyagi helyzetben volt: a tagsági díjak (évi 10 K) nehezen folytak be, a tagok alig egyharmada fizette. 1907-ig az EMKE és a Székely Egyesület támogatta a szövetséget, emellett némi állami segítyből (Földmívelésügyi Minisztérium évi 2000 K), rendszertelen adományokból és segélyekből (pl. miniszteri kirendeltség) éltek. Sok esetben a tagok saját vagyonukat áldozták fel. A szövetség pénzét portómentesség hiányában a levelezés emésztette fel.⁵⁷ Többször történt kísérlet a szövetség anyagi fedezetének előteremtésére: 1908-ban a Miskolci Székely Társaság vetette fel a székely nemzeti alap gyűjtésének tervét,⁵⁸ 1911-ben pedig a Kassai Székely Társaság javasolta egy pénzügyi intézet létesítését.⁵⁹

A szövetség tevékenysége a székely közgyűlések és az ahhoz kapcsolódó helyi gazdasági kiállítások megszervezésé-

re, az állami székely akció támogatására, a székely társaságok alakítására, az egyesületek szövetségbe vonására terjedt ki. Felterjesztésekkel és határozatokkal Székelyföld gazdasági és kulturális fejlesztéséhez kívántak hozzájárulni, 1907-től pedig a nemzetiségi vidékek magyarságát szervezte és erejéhez mérten anyagiilag támogatta.⁶⁰

A sajtóhírek és a székely közgyűlések titkári beszámolóí a Székely Szövetség tagjairól és azok működéséről tájékoztattak.⁶¹ Tanácskozási és szavazati jogot a székely közigazgatás vezetői, a székely országgyűlési képviselők és a csatlakozó egyesületek, társaságok kaptak. Alapító egyesületek mint örökös tagok voltak a tusnádi kongresszuson részt vevő és saját autonóm hatáskörükben tevékenykedő EMKE, OMGE, székely kamara, Székely Egyesület, Marosvásárhelyi Székely Társaság, EKE, EGE, Nemzeti Szövetség, illetve később az Országos Közművelődési Tanács. Végül a legnagyobb csoportot a szövetséghez csatlakozó székely társaságok és egyéb egyesületek, szervezetek jelentették.

A Székely Szövetség a magyar kormányok nemzetiségi politikájával elégedetlen, főleg függetlenségi érzelmű, középosztálybeli értelmiségiekre támaszkodó erdélyi magyar mozgalom gyűjtőtáborának tekinthető. A magyar városok közül is a konzervatív gazdaságpolitikát valló városok csatlakoztak hozzá.

A szövetség megalakulásakor 20 tagot számlált.⁶² 1905 februárjában több mint 500 felhívást tettek közzé, hogy a székely kaszinók, a polgári egyletek, a szövetkezetek, a gazdakörök, a nagyobb ipari és kereskedelmi érdekeltségek csatlakozzanak.⁶³ A székely társadalom közömbössége, az egyesületek széthúzása, a helyi társulatok erőtlensége és a szövetkezetek elzárkózása miatt kevesen válaszoltak a megkeresésre. A közigazgatási hatóságok és az országgyűlési képviselők kevés kivételtől eltekintve nem is reagáltak a felhívásokra.⁶⁴ Bár 1905 végére 41-re nőtt a taglétszám,⁶⁵ nagy gondot jelentett a székely társaságok életben tartása, nagy ré-

szűk csak vegetált, több a tagok közönye miatt feloszlott.

A szövetség több kísérletet tett a társadalmi mozgalom felélesztésére, az újjászervezés első hullámaképpen 1905–1906 folyamán több társaság újjalakult (Gyulafehérvári Székely Társaság) vagy éppen ekkor jött létre (budapesti Székelyek Segélyező és Önképző Egylete,⁶⁶ Háromszék Megyei Általános Tanító Testület, „Erdővidék” lap, valamint Harasztkerék és Szentgerice községek székely társaságai).⁶⁷

1907-re a társadalmi mozgalom újabb mélypontra jutott: 19 székely társaság nem működött,⁶⁸ esetenként a többszöri újjalakítási kísérletek is meghiúsultak (Kolozsvári Székely Társaság).⁶⁹ A szövetség vezetőségének azzal kellett szembe-sülnie, hogy a társadalmi élet a székelykérdésben leginkább érdekelt Székelyföldön hanyatlik, különösen a leghátrányosabb helyzetű, erdőpanamáktól hangos Csík és Udvarhely megyékben. Ugyanakkor az erdélyi tagtársaságok aktivitása miatt a szövetség az 1907. évi szamosújvári kongresszuson a nemzetiségi vidékek magyarságának megszervezését és támogatását is felvállalta.⁷⁰ A következő évben az is felmerült, hogy a Székely Társaság elnevezést Székely-Magyar Társaságra változtassák, és a szervezést az erdélyi és tiszántúli megyékre is kiterjesszék.⁷¹

1907 tavaszától több társaság újjalakult,⁷² novemberben 10 Mezőség széli község alakította meg a Póka és Vidéke Székely Társaságot, 1908 januárjában pedig Berecken jött létre társaság.⁷³ 1907 őszén a Budapesti Székely Asztaltársaság összejöveteléről számolt be a sajtó, a tagok műegyetemi hallgatók voltak.⁷⁴ 1908-ban lett a szövetség tagja az újonnan alakult Székely Népmívelési, Közgazdasági és Jótékonyági Egyesület (Kolozsvár). 1909 decemberében a Kassai Székely Társaság jött létre, amely a Miskolci Székely Társasággal a szövetség kötelékébe belépett.⁷⁵

A szövetségnek 1910-ben 68 egyesület, 21 képviselő és 14 közigazgatási tiszttel (a székely megyék fő- és alispánjai

és polgármesterei) volt a tagja. Az 1910-es évek elején a társadalmi mozgalom vegetált Udvarhely megyében, Csíkbán a helyzet Gyergyó vidékén javult, Háromszék megyében pedig csak a nagyobb településeken folyt egyesületi élet. A fővárosban a Budapesti Főiskolai Székely Kör és az Országos Közművelődési Tanács, Kolozsváron az EKE Székely Társasága és a Pénzügyi Országos Egyesületének Erdélyi Szövetsége tartott fenn kapcsolatot a szövetséggel. 1913-ban újjáéledőben volt az Erzsébetvárosi Székely Társaság, Gyulafehérváron, Szamosújváron, Bethlenben és Tordán működtek, de Nagyenyeden, Déván, Piskin, Petrozsényban, Désen, Magyarfrátán és Szászvárosban megszűntek a helyi székely társaságok, Szegeden, Karcagon és Aradon személyi változások miatt vegetáltak, Debrecenben viszont aktív élet folyt.

A folyamatosan működő, jelentősebb társaságok nem Székelyföldön, hanem a szórványvidéken és az Alföldön tevékenykedtek. Többségük felolvasások, előadások, hazafias ünnepségek és kirándulások szervezésével foglalkozott. Feltejesztéseik a település, illetve a régió fejlesztését szolgálták, természeti kár esetén pedig segélyezési mozgalmat indítottak. Besztercén, Bethlenben, Aradon, Nagyszebenben és Brassóban iparoktatással, tanonc- és cselédoktatással, elhelyezéssel, előadások szervezésével foglalkoztak. Debrecenben és Szegeden pedig a székely háziipari termékek forgalmazását, az árványvíz és a fürdők propagálását helyezték előtérbe.

Sajátosan alakult az 1902. június 1-jétől fennálló marosvásárhelyi miniszteri kirendeltség és a székely társaságok kapcsolata. A székely akció vezetősége az első években hangsúlyozta az állami és társadalmi akciók együttműködésének fontosságát. A hivatal elsősorban tanácsadó feladatot szánt a társadalmi egyesületeknek.⁷⁶ Ugyanígy a kereskedelmi minisztérium az 1905. évi székely ipari akció programja kapcsán is kikérte a társaságok véleményét és javaslatait.⁷⁷ Az együttműködés azonban 1906 után meg-

szakadt, amihez hozzájárulhatott a köztudatban elterjedt azon vélemény is, hogy a társaságok „már megtették kötelességüket, felébredtették a közérdeklődést a Székelyföld iránt, valami sikert is értek el, tehát már nincs több létjogosultságuk”.⁷⁸ László Gyula már 1905-ben figyelmeztette a kirendeltséget, hibát követ el, hogy nem számol a társadalmi kezdeményezésekkel: „megindult a maga lábán és szuverén hatalommal kezelte a kérdést. És engedte azt a téves elképzelést, hogy a székely társaságok befejezték működésüket.” László szerint a székely akció iránti közöny is erre vezethető vissza. Heylesen rámutatott arra, hogy „a székely néppel tudni kell bánni”.⁷⁹

1907-re a kapcsolat kifejezetten ellenségessé vált: Koós Mihály, a kirendeltség vezetője a helyi sajtóban támadta a székely társaságokat, különösen az anyatársaságot: „Vajon csak a társaság vezetésének volt betudható, hogy a székely társaságok emez anya-intézete komoly címét nem töltötte be komoly tartalommal? [...] Már a társaságok alakulásában nem a komoly munka, hanem a szereplési vágy lép előtérbe s ezt ápolja, ezt neveli a társaságok további működése...”⁸⁰ A „székelymentés” jelszava alatt Koós tevékenységüket összejövetelekre, díszgyűléseken való részvételre szűkítette le, minősítve ezzel a székely közgyűlések szerepét is.

Székely közgyűlések

■ A Székely Társaságok Szövetségének közgyűlései korántsem kaptak annyi figyelmet, mint a tusházi kongresszus; történeti feldolgozásuk sem történt meg ez idáig.

A kedvezőtlen belpolitikai viszonyok miatt hiúsult meg az 1906. július 5–6-ra tervezett brassói székely közgyűlés és az ahhoz kapcsolódó hosszúfalui csángó háziipari kiállítás.⁸¹ Szintén nem rendezték meg – a kirobbanó világháború miatt – az 1914 nyarára tervezett, a Székely Szövetség fennállásának 10 éves évfordulóját ünneplő marosvásárhelyi kongresszust sem.⁸² Minden más évben megtartották a Székely Szövetség közgyűléseit (1905:

Sepsiszentgyörgy, 1907: Szamosújvár, 1908: Székelyudvarhely, 1909: Debrecen, 1910: Gyergyószentmiklós, 1911: Torda, 1912: Csíkszereda, 1913: Előpaták).⁸³ Évről évre mintegy 130–500 résztvevő vitatta meg a térség gazdasági, kulturális helyzetét, tartotta ébren a közvéleményt, a közigazgatás és a szakminisztériumok figyelmét. A nemzetiségi összejöveteleket, demonstrációkat korábban a Székely Társaságok Szövetségének nagygyűlései elsősorban a székelység együtvé tartozásának nemzeti megnyilvánulásai voltak.

Az összejöveteleket résztvevői között elsősorban a székely társaságok képviselői foglaltak helyet, a miniszteri kirendeltség – amely a Földművelésügyi Minisztériumot képviselte –, a székely kamara és a változó létszámban megjelenő székelyföldi országgyűlési képviselők mellett. A minisztériumok közül a földművelésügyi, a kereskedelemügyi és a vallás- és közoktatásügyi tárcák 1907-től küldték el rendszeresen képviselőiket. A nagy múltú egyesületek közül az EMKE, a Székely Egyesület és az EKE szinte valamennyi rendezvényen megjelent, az OMGE részéről a *Köztelek* folyóirat 1909-től vett részt az összejöveteleken. A bukaresti magyarság minden közgyűlésre nagyszámú képviselőt delegált.

A sajtó csak röviden számolt be a gyűlésekről; évről évre kritikus hangvételű cikkek vonták kétségbe a szövetség és közgyűlések létjogosultságát. A szövetség hibát követett el, hogy nem épített ki megfelelő kapcsolatot a sajtóval, és saját sajtóorgánuma sem volt. Ezért értékelődik fel az 1905–1907 között megjelenő Székely Világ című társadalmi és szépirodalmi hetilap.⁸⁴ A szövetség a helyzet javítása érdekében 1907-ben sajtóirodát szervezett, ennek köszönhetően a székelyudvarhelyi közgyűlésen már 24 hírlapíró vett részt.⁸⁵ Az iroda azonban az 1910-es évekre megszűnt.

A kongresszusok között az 1907. évi szamosújvári közgyűlés volt kiemelkedő, amelyet a marosvásárhelyi lapok egyenesen a tusházi határozatokkal állítottak párhuzamba. Gr. Bethlen István *A Mező-*

ség és az erdélyi magyarság című, nagyhatalású előadásában nyíltan beszélt az erdélyi magyarságot és birtokos osztályt fenyegető nemzetiségi veszélyekről. Hatására a szövetség a nemzetiségi vidékek magyarságának szervezését és támogatását határozta el, Bethlent pedig a Székely Szövetség egyik szellemi vezetőjének és tiszteletbeli elnökének választották.⁸⁶ Bethlen figyelme azonban, különösen 1909 után az erdélyi kérdés felé irányult; írásaiban a szórványmagyarság helyzetével, a románység térnyerésével és a magyar középbirtokok apadásával foglalkozott.⁸⁷

Szinte valamennyi közgyűlésen elhangzott a kongresszusnak helyet adó településsel és megyével foglalkozó előadás. Több hozzászólás érintette, illetve elemezte a kirendeltség tevékenységét, és a hivatal vezetője, Koós Mihály maga is ismertette annak munkáját.⁸⁸ A központi iroda minden évben beszámolt a szövetség és az egyes székely társaságok éves működéséről. Gazdasági kiállítások⁸⁹ és a környék megismerését szolgáló kirándulások tovább színesítették a rendezvényeket.⁹⁰

A közgyűléseken hangsúlyosan szerepeltek a nemzetiségi és a gazdasági kérdések. Visszatérő követelés volt az erdélyi vasúthálózat bővítése, elsősorban Borszéký Soma transzverzális vasútvonal-tervezetének (Székelyföld közepén a konstancai kikötőbe haladó Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy–Magyarbodza határállomás közötti „székely vasút”) megvalósítása a kormány „székely körvasút” koncepciójával szemben, valamint a vasúti díjszabás mérséklése.⁹¹ A székelyföldi ipar fejlesztése, az ipari szakoktatás és az iparos-képzés mellett 1905 után az ipari akció megvalósítását és egy ipari kirendeltség létesítését sürgették. A fürdőügy terén a fürdőtörvény megalkotását, a székely fürdők anyagi támogatását, a budapesti és kolozsvári egyetemeken fürdőügyi tanszékek felállítását vagy legalább a tárgy kötelező tanítását, az orvosi vizsgákra a hazai fürdők és ásványvizek beható ismeretének kötelező tanítását ké-

relmezték, de rámutattak az országos reklám szükségességére is. Többször megfogalmazott feladat volt a kivándorlás csökkentése, a romániai magyarok helyzetének javítása és a visszavándorlás, hazatelepítés állami támogatása.⁹² 1909 után a telepítési politika került a szövetség érdeklődésének középpontjába, de a birtokrendezési és erdőrendezési törvények revízióját is hangsúlyozták.⁹³ Az oktatás terén az állami iskolák számának növelését, az elemi iskolák államosítását és egyes oktatási intézmények fejlesztését kérték. A szórványmagyarság helyzetének javítását elsősorban az oktatásügy fejlesztése révén képzelték el, ezért 1911-ben a nemzetiségi vidékeken élő magyar gyermekek nyilvántartására, védelmére és oktatására a székely társaságokat kérték fel. A szövetséget 1912–1914 között Hermann Antal kolozsvári egyetemi tanár, az EKE múzeumigazgatója javaslatának megvalósítása foglalkoztatta, amely a székely néprajz megírását és a teljes néprajzi gyűjtemény létrehozását célozta.⁹⁴ 1912-től a nemzetiségi bankok erdélyi birtokvásárlása, a magyar közép- és nagybirtok apadása is a szövetség érdeklődési körébe tartozott. Kezdettől fogva sürgették egy székely pénzügyintézet létrehozását; 1913-ban Zakariás János országgyűlési képviselő, tagtárs javaslatára újabb emlékiratot nyújtottak be a hazai pénzügyintézetekhez és kormánykörökhöz egy záloglevelek kibocsátására jogosult pénzügyintézet alakításáról.⁹⁵

A szövetség célkitűzései azonban nem valósultak meg. A központi vezetőség évről évre megállapította, hogy a politikai viharok és a rendelkezésre álló anyagi eszközök elégtelensége miatt nem érték el a kívánt eredményt. Sok kritika érte a szövetséget, hogy úgy vállalt fel feladatokat, hogy azok megvalósításának lehetőségeivel és az azzal járó anyagi fedezettel nem törődött. A szövetség nagy múltú egyesületekkel is konfliktusba került: többször a szemére vetették, hogy az EMKE, az idegenforgalom és turizmus fejlesztése terén pedig az EKE konkuren-

se kíván lenni. A szövetség maga is elismerte, hogy túlzott idealizmus jellemezte működését, és több esetben csak a bajok feltárásáig jutnak el.⁹⁶

A politikai vezetőrétegeknek, a korszak vezető vállalkozóknak a székelykérés iránti érdektelensége, a tőkebefektetések hiánya, a székely falusi társadalom közönye, a sajtó hallgatása közepette nagyobb támogatottságot és megbecsültséget érdemeltek volna a székely társaságok. A

programok egyeztetésével, összehangolásával sikeresebben bontakozhatott volna ki a térség fejlesztési programja. Elhibáztaknak tekinthető, hogy az állami fejlesztési program nem számolt eléggé a társadalmi kezdeményezésekkel, nem használt ki a társaságokban szunnyadó erőket, annak ellenére, hogy a székely ügy megoldását, az akció eredményességét „a székely társadalom minden tényezőjének”⁹⁷ részvételével látták megoldandónak.

■ JEGYZETEK

45. 1901 nyarán alakult Székely Társaságok (~; az alapítás időpontjával): Toplicai ~ (aug. 1.); Borszéki ~ (aug. 3.); Gyergyótölgyesi ~ (aug. 4.); Gyergyóditrói ~ (aug. 5.); Gyergyószentmiklósi ~ (aug. 6.); Gyergyóalfalusi ~ (aug. 7.); Parajdi ~ (aug. 8.); Székelyudvarhelyi ~ (aug. 24.); Székelykeresztúri ~ (aug. 25.); Brassói ~ (aug. 26.); Hétfalusi ~ (aug. 27.); Kézdivásárhelyi ~ (aug. 28.); Kovásznai ~ (aug. 29.); Sepsiszentgyörgyi ~ (júl. 17.); Csíkszeredai ~ (aug. 29.); Csíkszentmártoni ~ (szept. 1.); Baróti ~ (szept. 2.); Nagybaconi ~ (szept. 3.). Ősszel a Kolozsvári ~ (okt. 23.); (később az EKE Székely Osztálya nevet vette fel), majd a Régenvidéki (Szászrégeni) ~. Az 1902. tavaszi körút folyamán alakult Székely Társaságok (~; az alapítás időpontjával): Mezőbándi ~ (máj. 4.); Nagyenyei ~ (máj. 17.); Marosludasi ~ (máj. 17.); Segesvári ~ (máj. 18.); Besztercei ~ (máj. 18.); Erzsébetvárosi ~ (máj. 19.); Vajdahunyadi ~ (máj. 19.); Dési ~ (máj. 12.); Medgyesi ~ (máj. 19.); Nagyszebeni ~ (máj. 20.); Petrozsényi ~ (máj. 20.); Bethleni ~ (máj. 20.); Szamosújvári ~ (máj. 20.); Szászvárosi ~ (máj. 21.); Tordai ~ (máj. 21.); Csíkkarcfalvi ~ (jún. 15.) és ősszel a Gyergyószárhelyi ~ (jún. 15.). 1902 telén alakult a Barátosi ~ (febr. 23.).
46. Máthé József 1901b; László Gyula 1901; Jegyzőkönyv SZTSZ 1910. 24. Máthé József visszaemlékezése alapján.
47. A magyarországi társaságok (megalakulásának időpontja): a Debreceni ~ (jún. 15.); a Szegedi ~ (okt. 8.) és a Hódmezővásárhelyi ~ (okt. 9.).
48. A budapesti társaságok alakulásának időpontjai és székhelyei: Székely Ifjúsági Egyesület (dec. 17., székhelye: IV. ker. Zöldfa u. 18. I/2.); Budapesti Székely Kör (székhelye: V. ker. Szabadság tér 6.); Budapesti Székely Társaság (ápr. 16., székhelye: Dálnok u. 27. I/28.).
49. Székely Világ 1905. 18. 206. (jún. 11.); Székely Világ 1906. 5(50). 73–74. (jan. 28.)
50. Székely Ellenének 1901. 3. 1; Máthé József 1901. 20.
51. Székely Lapok 1903. 108. 1. (máj. 12.); Székely Lapok 1903. 114. 1. (máj. 19.)
52. Sebess Dénes a székely társaságok alakulásának időpontját, a vezető tisztviselők nevét és foglalkozását jegyezte le: Sebess Dénes 1902. 89–92; László Gyula a működő, a megszűnt és az újjáalakulóban levő társaságok listáját rögzítette. László Gyula 1907.
53. László Gyula 1907. 4–5.
54. Név szerint is említett társaságok: marosvásárhelyi, gyergyószentmiklósi, toplicai, székelykeresztúri, nagyenyei, régenvidéki, baróti, borszéki, parajdi, hétfalusi, debreceni, gyergyóalfalusi és medgyesi székely társaságok, valamint a Bukaresti Szent István Egyesület és a Bukaresti Magyar Társulat. Évkönyv MSZT 100. 53.
55. Évkönyv MSZT 100. 56–63; Székely Lapok 1903. 3. 3. (jan. 4.) és Maros-Torda 1903. 1. 4. (jan. 8.); Székelyföld 1903. 6. 1–2. (jan. 18.); Székely Lapok 1903. 16. 1–2. (jan. 21.) A kirándulásokat a Székely Egyesület és a miniszteri kirendeltség támogatásával, a Kereskedelemügyi Minisztérium utazási kedvezményeinek segítségével rendezték.
56. Az alakuló közgyűlést eredetileg 1904. május 8-ra tervezték, majd egy hónappal későbbre halasztották el. A Székely Társaságok Szövetségének megalakulását az 1904. július 5-i 65 581. sz. belügyminisztériumi jóváhagyás szentesítette. Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1905. aug. 22-én Sepsiszentgyörgyön tartott első rendes közgyűléséről. Mvhely, 1905. 13., 49. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1905)
57. Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1907. aug. 6-án Szamosújváron tartott második rendes közgyűléséről. Mvhely, 1907. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1907) 16.
58. Jegyzőkönyv SZTSZ 1907. 59; Jegyzőkönyv SZTSZ 1913. 51.
59. Jegyzőkönyv SZTSZ 1911. 67–68.
60. A közgyűlések jegyzőkönyvei és a Marosvásárhelyi Székely Társaság évkönyvei számtalan szövetségi javaslatról számoltak be. Ezek részletes ismertetésétől – megvalósulás hiányában – eltekintek.
61. A vezetőség nehezen tudta szemmel tartani a tagtársaságok tevékenységét, ezért 1905 tavaszán, majd 1907 februárjában minden tagtársaságot felszólítottak, hogy működési jelentésüket az évi közgyűlés előtt készítsék el, amelyet a szövetség titkára a közgyűlés előtt összefoglalva ismertetett. Székely Világ 1907. 7(102). 102. (febr. 17.)
62. Tagok: Arad, Beszterce, Bethlen, Brassó, Debrecen, Gyergyóditró, Gyulafehérvár, Kézdivásárhely, Marosludas, Marosvásárhely, Nagyenyed, Parajd, Nagyszeben, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szászrégen, Szeged, Torda, valamint a Székely Egyesület és a Székely Ifjúsági Egyesület. Maros-Torda 1904. 15. 3. (ápr. 14.); 18:4. (máj. 5.); 23:2. (jún. 9.)

63. Székelyföld 1905. 18. 1. (márc. 2.); Székely Világ 1905. 3. 25. (febr. 26.)
64. Jegyzőkönyv SZTSZ 1905. 15–16.
65. Csatkoztak a hosszúfalusi és a mezősegi székely társaságok, a Székely Ifjúsági Egyesület, a Nagykun-sági Székely Segítő Egyesület, a bögözi, köpecmiklósvári, nyárádszeredai, marosszentkirályi és peteki szövetségek, a MGVSZ székelyföldi fiókja, a Gyergyóditrói Mezőgazdasági Előlegegylet, a Erdővidéki Bányaeget Rt., a Borszéki és Előpatoki Fürdővállalat Rt., a Málnási Siculia Rt., a Maros-Torda és Brásó Megyei Tanteztületek, a Sepsiszentgyörgyi és Kézdivásárhelyi Kaszinók, a Marosvásárhelyi Önkéntes Tűzoltóegylet, a Sepsiszentgyörgyi Székely Szövőgyár és Házipari Vállalat. Romániában a Bukaresti Magyar Társulat, a Szent István Király Egyesület, a Bukaresti Magyar Egyesület és a Bukaresti Magyar Dal- és Műkedvelő Kör voltak a szövetség tagjai. Februárban alakult meg a Mezősegi Székely Társaság Mezőcsáváson. Az alapító gyulafehérvári, szászrégeni és tordai székely társaságok meglétére nincsen adat, valószínűleg felbomlottak. Székely Világ 1905. 2. 17. (febr. 19.); Jegyzőkönyv SZTSZ 1905. 15.
66. Székely Világ 1905. 33. 397. (okt. 8.); Székely Világ 1906. 19(64). 297. (máj. 13.) Az egylet 1906 tavaszán a székelyek segélyezését vállaló Attila Népszövetséget alakította meg.
67. Székely Világ 1906. 1(46). 8. (jan. 7.); Székely Világ 1906. 40(94). 665. (dec. 23.)
68. A csíkszentmártoni, csíkkarcfalvi, dési, dévai, gyergyóditrói, erzsébetvárosi, gyergyószárhegyi, gyergyótölgyesi, hódmezővásárhelyi, kolozsvári, maroshévízi, marosludasi, marosújhelyi, megyesi, nagyenyedi, petrozsényi, segesvári, szászvárosi, szászrégeni társaság szűnt meg. László Gyula 1907; Szabadság 1907. 230. 2. (okt. 3.)
69. Székely Világ 1907. 7(102). 103. (febr. 17.); Székely Világ 1906. 44(89). 162. (nov. 4.)
70. Udvarhelyi Híradó 1907. 38. 4. (szept. 22.)
71. Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1908. aug. 24-én Székelyudvarhelyen tartott harmadik rendes közgyűléséről. Mvhely, 1908. 81. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv SZTSZ 1908)
72. Újjalakultak Magyarfrátán, Barót, Hosszúfalun, Kézdivásárhelyen, Kovásznán, Csíkszeredában, Csíkszentdomokoson, Gyergyószentmiklóson, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron a helyi székely társaságok. Székely Világ 1907. 12(107). 162. (márc. 24.); Jegyzőkönyv SZTSZ 1907. 18.
73. Székely Világ 1907. 40(166). 665. (okt. 6.); 48(174). 756. (nov. 31.); Székely Világ 1908. 3(183). 41. (jan. 19.)
74. Szabadság, 1907. 221. 5. (szept. 25.)
75. Maros-Torda, 1909. 37. 3. (dec. 2.); Jegyzőkönyv SZTSZ 1910. 32.
76. Székely Világ 1905. 13. 147. (máj. 7.)
77. Székely Világ 1906. 28(72). 421. (júl. 8.)
78. Évkönyv MSZT 10 3.
79. Székely Világ 1905. 11. 124. (ápr. 23.)
80. Székely Világ 1907. 56(176). 783. (dec. 15.)
81. Székely Világ 1906. 16(61). 245. (ápr. 22.)
82. Erdélyi Gazda 1914. 165
83. Vö. (a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban:) Jegyzőkönyv SZTSZ 1905; Jegyzőkönyv SZTSZ 1907; Jegyzőkönyv SZTSZ 1908; Jegyzőkönyv SZTSZ 1910; Jegyzőkönyv SZTSZ 1911; Jegyzőkönyv SZTSZ 1913. Két közgyűlésnek, az 1909-ben tartott debreceninek és az 1912-ben rendezett csíkszeredainak nem talál-tam meg a jegyzőkönyvét. A debreceni gyűlés egy előadását lásd Brázay Zoltán: A Székelyföld kereskedelmi és ipari viszonyairól. Bp., 1909. Nem tartozott ugyan a székely kongresszusok közé, de a szövetség támogatja az Aradi Székely Ottó által 1907. október 5–6-ára szervezett aradi országos (generális) székely gyűlést, amelynek célja az Arad, Békés, Csanád, Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékben elsősor-tan élő magyar ifjúság továbbtanulásának támogatására szolgáló nemzeti pénzalap létrehozása volt.
84. Székely Világ 1905. 2. 17. (febr. 19.) (Szerk. Sándor Kálmán, felelős szerk. Szentgyörgyi Dénes, Marosvásárhely), rovatát („Események”, „Városok és megyék”, „Székely ügyek”, a „Székely Szövetség és székely társaságok hivatalos rovata” és „Mi újság”) figyelemmel kísérték a székely társaságok alakulását, azok tevékenységét és összefüggéseit, valamint a kibontakozó kormányakció lépéseit.
85. Jegyzőkönyv SZTSZ 1907. 77–78.
86. Jegyzőkönyv SZTSZ 1907. 76.
87. Bethlen István: Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben. Bp., 1912.
88. Koós 1908-ban számolt be első ízben a kirendeltség tevékenységéről.
89. Az 1907. évi közgyűlést kivéve minden rendezvény idején tartottak (általában gazdasági) kiállítást. 1910-ben nem a közgyűlésnek helyet adó Csík megyével kapcsolatos volt a rendezvény, hanem Bálint Benedek kézdivásárhelyi polgári iskolai tanár rendezett néprajzi kiállítást.
90. Az 1910., 1911. évi közgyűlések jegyzőkönyvei mellékletként tartalmazták a közgyűléssel kapcsolatban szervezett rendezvényeket és kirándulásokat.
91. Székely Világ 1906. 23(67). 342–343. (jún. 3.); Borszék Soma: Székelyvasutat a Székelységnek. Székelyudvarhely, 1905.
92. Jegyzőkönyv SZTSZ 1910. 72–78; Jegyzőkönyv SZTSZ 1911. 22.
93. Udvarhelyi Híradó 1911. 34. 3. (aug. 20.); 35. 4. (aug. 27.); 44. 5. (okt. 29.)
94. Udvarhelyi Híradó 1913. 35. 5. (aug. 31.); MOL K 184 Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok. 1914–112–25 554. Hermann Antal a tervezett székely műintézet létesítésének érdekében a Kereskedelemügyi Minisztériumnak írt kérvényt 1913. szeptember 20-án. A Földművelésügyi Minisztérium szerint a műintézet a gazdasági érdekeket és a kirendeltség tevékenységét csak közvetve szolgálja. A kirendeltség támogatta ugyan, de 1914 őszére Hermann elállt tervétől, így a műintézet ügye lekerült a napirendről.
95. Jegyzőkönyv SZTSZ 1913. 28–35.
96. Székely Világ 1905. 4. 43. (márc. 5.); Jegyzőkönyv SZTSZ 1905. 17.
97. Szabadság 1907. 99. 1. (máj. 1.)

K. HORVÁTH ZSOLT

KÍVÜL

Mérei Ferenc és Párizs, a „vad” tartomány

Mérei Ferenc emlékének, születésének 100. évfordulója alkalmából

■ 1. Azoknál az embereknél, akik Magyarországot emigráció címszó alatt valamikor, hosszabb-rövidebb időre, esetleg örökre, mindenesetre tartósan elhagyták, sok-sok okadatolást és ezzel kapcsolatos magatartásformát találhatunk. Többnyire gazdasági (nyomor, munkanélküliség, tartós nélkülözés) vagy politikai (jobboldali rezsimek a baloldaliakat és fordítva) kényszerről, sőt az értelmiség esetében még kulturális hatásról is beszélhetünk. A század eleji alkotó értelmiséggel kapcsolatban fogalmaz úgy Hanák Péter, hogy „a nagy kulturális erjedésben Budapesten is hangot kapott a közösségből és a közéletből kihulló egyén szecessziós életérzése: a menekülés a silány és a fenyegető valóság elől, a sehova sem tartozás keserve”.¹ Jóllehet az idézett fejtegetésben Hanák inkább a dzsentrifikálódott, lesüllyedt kismemesség ideáltipikus hangulatához köti mindezt (melynek színteré Krúdy és Gulácsy a megjelenítője), ugyanakkor aligha vitatható, hogy mindebben nem az életérzés társadalmi helyzete, mint inkább – ahogyan a szerző maga is utal rá – a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem.² Ide sorolja a nyelvi – főként a *Nyugat* kapcsán az irodalmi nyelvek – megnyilatkozási formák meg- és újraalkotásának igényét, Bartók és Kodály apropóján a népi gyökekre visszamenő zenei identitás- és motívumkeresést (melynek egyes rétegei, mint a sorozat előző írásában utaltunk rá, Vajda Lajosnál vagy a Munka népdalkörben is megtalálhatók voltak), s tanulmá-

nyában ide sorolja Mary Gluck – részben szintén Hanák nyomán – a művészi identitás és a művészi szerep keresésének történetét. Nem túl meglepő módon ennek kulcsfiguráját gyakorlatilag mindenki – Lukács Györgytől Balázs Bélán át Szerb Antalig – Adyban találja meg.³

Az amerikai történésznő azonban Ady korai recepciójából kiemeli a primitivizmus fogalmát, s ezt részben az avantgárd szemléletéhez köti, mely a „primitívben”, a „törzsiben” egyrészt a modern művész képét, másfelől a kortárs társadalom komplex kritikáját fedezi fel. Mint megjegyzi, „ugyanakkor a primitivizmus kevésbé esztétikai stílus, mint inkább a modern társadalomban élő avantgárd művész szerepével és funkciójával kapcsolatos allegória. A radikális esztétikai identitás és a primitív közötti kapcsolat első látásra paradoxnak tűnhet. Hasznos lehet azonban felidézni azt, hogy az európai kulturális képzeletben a primitívnek mindig központi szerepe volt. [...] Különböző formákban, de az irodalmi primitív az európai kultúra » egzotikus másik«-át jelentette meg, fantáziák megtestesülését az ártatlanságról, egyszerűségről, kalandról, szexuális elégedettségéről vagy eltérő »természetes« értékeit, olyanokét, melyek kívül rekedtek a modernitás mesterséges keretein, s melyekkel meg lehetett határozni és tesztelni annak határait. [...] A primitív tehát egyre inkább »természetes« arisztokratának ábrázoltatik, akit ösztönös széppérezke egyfajta esztétikai szakértővé avatott a modern társadalomban.”⁴

Ezt a beállítódást hagyományosan Charles Baudelaire *A modern élet festője* című írásáig szokás visszavezetni, melyben új definícióját adja a szónak: amennyiben a modernizmusban a művészi gyakorlat eloldódik az esztétikán túli elvektől, úgy ez a kezdetét jelenti annak, hogy a tiszta művészetnek és a tiszta irodalomnak autonóm helye legyen a modern társadalomban.⁵ Ebben az autonómiának a kiterjesztett gondolata a fontos és lényeges, miszerint az ember aktívan formálja, alakíthatja saját jelenét s benne önmagát; vagyis ez a megváltoztató attitűd *a korra és magára a szubjektumra* egyaránt igaz. A „Mi a felvilágosodás?” című szövegében Michel Foucault maga is elemzi ezt a szöveget, s a dandyizmus kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a modernség Baudelaire számára nem egyszerűen a jelenhez való viszony egy formáját jelenti, hanem egyben olyan viszonyt, amit önmagunk számára kell létrehoznunk. A modernség tudatosan vállalt attitűdjé megkerülhetetlenül kötődik az aszketizmushoz. Modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múlt percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának kell tekintenünk.”⁶ Ezt mind Baudelaire, mind Foucault elsősorban *esztétikai* feladatnak tekintik, s az *esztétikai* mint jelző itt a beavatkozás, a megformálás az emberi érzékiségre vonatkoztatott.⁷

Különös, hogy azok a kultúratörténeti vizsgálatok, melyeket fentebb idéztem, minden esetben Ady Endrében fedezték fel a modernség kulcsfiguráját, s tudomásom szerint (talán Forgács Éva kivételével) sosem kapcsolták össze ezt a művészi szerepet, sőt *kulturális modellt* Kassák Lajos komplex, mind szerzői, mind életrajzi személyével, művészetszervezői, sőt törzsfőnöki szerepeivel.⁸ Lehet, hogy ez utóbbi hatás valamivel későbbi is, és nem is olyan általános, kulturális érvényű, ám mégis jelentőséggel bír az avantgárd szubkultúrában, sőt talán azon túl is.

2. Mérei Ferencet elsősorban pszichológusként, pedagógusként (esetleg szakpolitikusként) ismeri, ha ismeri a mai közvélemény, s ha publikált, írásos életművét tanulmányozzuk, könnyen lehet, fel sem fedeznénk sem személyiségében, sem műveiben a fentebb röviden elemzett attitűdöt, melyet számára Ady és Kassák közvetített. E baudelaire-i beállítódást visszatekintésében így fogalmazza meg: „az én szubkultúrámban nem szokás leborulni, még Baudelaire, Kafka vagy Bakunyin előtt sem, pedig ők igazán leborulásra készítetik a gondolkodó halandót. A Rossz az avantgárd világ üzenetét hordozza: »ne az ősoktól tanulj, hanem magad csináld az életet, és a megélt életekből csinálj művészetet.« Ne mintát kövess, bármilyen szép és vonzó is a modell, »Segui di tuo corso e lascia dir le genti.« Danténak ez a szépséges gondolata azt jelenti: „kövesd a magad útját, hadd beszéljenek az emberek”. [...] Nagyjából ötszáz év múlva Marx Károly ismert német magántanár *A tőke* című többkötetes röpiratának mottójául használta ezt az idézetet. Az én szubkultúrámnak is ez lenne a mottója, ha valaki azt kérné, hogy mottót írjak ehhez az egységhez. Most pedig visszamegyek Kassákhoz, akitől örök kedvet kaptam az *önmagamból táplálkozó avantgárdhoz*.”⁹

Ady közvetett szerepe természetesen nem elhanyagolható itt sem, mégis Kassák közvetlen hatására érdemes összpontosítanunk, mivel vele Méreiének nemcsak olvasói, de személyes kapcsolata is volt. „Nemcsak a szót tanultam tőle, a jelenséget is. Orosz ingben jártam, mert akkor az avantgárd elsősorban szovjet jelenség volt. Aki valami újat akart és levett mindent, ami régi, az »vigyázó szemét« Párizs után Moszkvára vetette. Én még elég tudatlan és elég gőgös voltam ahhoz, hogy semmit se akarjak tanulni, kizárólag a tehetségemben bízzak, és bizonyos legyenek abban, hogy mindent (az egész létet) saját képességemből fakadóan majd felfedezem. Ez volt akkor az avantgárd ideológiája.”¹⁰ Majd a kassáki hatást tovább-

fűzve így folytatja: „Mindenben utánoztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyakorlatosan vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit), Őt utánozva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgardisták; ez már megszabta életünket: ezen a talajon született Vajda és Bálint festészete, a Halász Színház és a *Lélektani Napló* s mindenekelőtt közös kincsünk, a Rendezvényirodalom.”¹¹ Úgy vélem, hogy az idézett részben két módfelett izgalmas paradoxon feszül. Az első nyilvánvalóan az önmagát alakító élet hitvallásának feltárása, melyet rögtön megkérdőjelez Kassák törzsfőnöki figurájának szinte gépies másolása, követése. A másik pedig a kulturális orientáció megválasztása: Párizs, Ady Párizsa a múlté, ma a progresszív avantgardisták keletre, azaz Moszkvára tekintenek. Az utóbbi elmentmondásra látszólag könnyű a válasz: hová ment Mérei Ferenc 1929-ben? Párizsba. Az elsőre némileg bonyolultabb, tudniillik az autonómia és a külsőségekben is megnyilvánuló mintakövetés ugyan összeférhetetlennek tűnik. Biztosan tudható, hogy a kör, ahol Mérei mind az eszmével, mind annak külsőségeivel találkozott, az éppen formálódó Munkakör volt, melynek tagjai 1930 után afféle Hassliebeként tekintettek Kassákra. Megalakulásakor, 1928-ban természetesen követték őt, ám 1930 nyarán már antagónisztikus ellentétek feszültek a csoportban.¹² Mérei mindösszesen egy évet töltött el a kör peremén, nincs visszaemlékezés, mely nevét, ottlétét megőrizte volna, ám számtalan utalásból és személyes beszélgetésből tudható, hogy azért oda tartozott, „a fiúk emlegették őt”.¹³ A jó időszakot megtartotta az emlékezete, a hatás, amit Kassáktól kapott, egy életen át kitartott, ugyanakkor az a személyes konfliktuson alapuló sértettség, megbánottság, mely például Vas Istvánt jellemezte, elkerülte őt.¹⁴

Úgy hiszem, hogy Mérei ennél jóval többet vett át Kassáktól, olyat is, melyet nem tár fel az idézett részletben (és más-

hol sem): a törzsi gondolatot, mint a primitívhez való latens vonzódást. A *Totem és tabura* utalva Vas István többször is törzsként írja le a Munkakört, melynek természetesén Kassák a törzsfőnöke, az atyja, akinek szent feladata az egység megőrzése; e szerepét, természetesen a konfliktus emléktől befolyásolva, negatívnak tartja.¹⁵ Mérei azonban kifejezetten pozitív konnotációkat fűzött a primitív gondolathoz, s Párizsban többedmagával meg is alapította a Törzset, jóllehet nevének tisztázatlan etiológiája jól jellemzi a keletkezés homályosságát, tisztázatlan hagyományát. Míg Román József egy datálatlan, valamikor az 1930-as években keletkezett rendőri jelentésre utal, mely már „törzsnek” nevezi a – politikai értelemben – Justus Pál körül kialakuló csoportot, addig Mérei a Sorbonne kávéház világából eredezteti azt.¹⁶ „Ebbe a párizsi csoportba (ti. Vajda Lajos, Bálint Endre stb.) kerültem bele, amit azután »törzsnek« nevezünk Durkheim nyomán. Azaz én neveztem el így, mert én olvastam szociológiai könyveket, Durkheimet is. Ő mondta azt, hogy a törzs, a klán két egységből, két frátriából áll. Mi is két frátria voltunk, az istenesek és a pogányok. Főlösképpen mondanom, hogy én inkább a pogányokhoz tartoztam.”¹⁷

Megint több szinten vonhatók le tanulságok. Egyfelől, már a szóhasználat is érdekes: törzs, klán, frátria, pogány, azaz a teljes szókészlet valamilyen időben a modern előtti, térben pedig azon kívüli világba kalauzolja el a mai befogadót, másfelől pedig az a tanulságos, ahogyan Mérei az avantgárd világból nyert tapasztalatait, beállítódását hogyan ötvözi a párizsi egyetemi világban elsajátított társadalomtudományos érdeklődéssel. Onnan tudható, hogy Párizsban (és nem Budapesten) olvasta *A vallási élet elemi formái* című művet, merthogy meg sem említi, hogy 1909-ben, vagyis franciaországi megjelenése (1912) előtt Jászi Oszkár kéziratból publikált belőle két részt is a *Husadik Században*.¹⁸ Itt lehet megemlíteni a fiataloknak a szocialista, kommunista tanokhoz való viszonyát éppen

kommentáló Jászi Oszkár egy 1905-ben, párizsi tartózkodása idején tett megjegyzését, mellyel a „Marx-fetizmus” vallásos karakterét emeli ki. „Oh Marx! Az új istenség! A szocializmus nagy fétise! [...] Ez az új bálványimádás kétségtelenül megérdemelne egy külön tanulmányt: mert a vallási rendszerek régi praxisa újul fel benne.”¹⁹

Amikor Mérei 1928-ban Párizsba érkezett, rögtön aktívan bekapcsolódott a mozgalomba, előbb az *Union Fédérale des Étudiants*-ba (UFE), majd a Francia Kommunista Párt magyar szekciójába, aktív tevékenységet pedig leginkább az 1924-től betiltásáig, 1929-ig működő *Párisi Munkás* című, hivatalosan a CGTU (*Confédération Générale du Travail Unitaire*) kötelékébe tartozó Magyar Szakmaközi Bizottság magyar nyelvű lapjánál fejtett ki.²⁰ Nem klasszikus újságírói munkára kell itt gondolnunk persze, hanem komplex, az alkalmankénti anonim cikkírást, korrektúrázást, levonatszállítást is magában foglaló különféle konspirációs ügyletekre.²¹ Mindemellett 1929 őszétől a Sorbonne hallgatója lett, előbb német filológia, majd neveléstudomány, végül morál és szociológia stúdiumokat hallgatott, s csak ezután jutott el – első sorban a marxizmuson keresztül – Henri Wallonhoz, akinek a tanítványa lett.²²

Annyit még érdemes megjegyezni, hogy a kommunista vagy kommunista érzelmű franciaországi magyar emigránsokat természetesen nemcsak a hivatalos, rendszerhű magyar sajtó sújtotta negatív stigmával, hanem szemmel tartotta, üldözte, s ha tehette, nyomban ki is utasította az ország területéről a francia rendőrség is.²³ Nem meglepő tehát, hogy számos (ma már szabadon kutatható) dossziét fektettek fel a magyar kommunistákról a rendőrség munkatársai; cselekményeik súlya és jellege leginkább az akciókat követő esetleges letartóztatások fényében követhető leginkább. Ezek jellegüket tekintve inkább felforgató (megzavarni a Trianon-megemlékezést), rendzavaró (kövekkel megdobálni a Magyar Királyi Legátus épületét, ablakait betörni), szolida-

ritási bizottság-szervező (Karikás-bizottság, Rákosi-bizottság, Szeptember elseje-bizottság stb.), feliratelhelyező (pl. Libérez Car!), röpcédulaszóró, azaz az utcai szimbolikus politizálás számos klasszikus jegyét magukon hordozó tettek voltak, melyeknek nem annyira effektív, mint inkább identitásfenntartó szerepük volt. Valódi kárt nem okoztak, tüntető megjelenésük ártalmatlan volt. Míg a francia rendőrség definíció szerint a rendzavarás megfékezése címén lépett fel ellenük, valójában az akcióban letartóztatottakat minden lehetséges módon igyekezett kitiltani az ország területéről.²⁴ Saját bevallása szerint 1930-ban kiutasították Franciaországból, s az időközben hazatért Heisler Tibor papírjaival élt, csak az egyetemre iratkozott be saját nevé.²⁵ 1933-ban újabb fordulat állt be: mint a *Munkásélet* című lap ismertette, Méreit 23 társával egyetemben frakciózás és jobboldali oportunizmus vádjával eltávolították a magyar emigráció soraiban végzett pártmunkából, míg másokat egyszerűen kizártak a pártból.²⁶ Az áthelyezettek között volt Aranyossi Magda és Mérei Ferenc, a kizártak között pedig Lengyel Vilmos, Tordai Győző, Venéczi János.

3. Nem folytatjuk tovább a tudatos kivülállás és az elszenvedett kizárások sorát, pedig bőven tudnánk még Mérei Ferenc életéből példákat említeni, a munkaszolgálatától az 1950-es, a neveléstudományból való drasztikus eltávolításon át az 1959-es elítélésig és börtönbüntetésig, és így tovább. Csak egyetérthetünk Erős Ferencel, aki szerint Mérei „emigráns volt, belső emigráns, kiközösített, diszkriminált és üldözött, aki a legszélsőségeiből »marginalitás«, a pusztulásra ítélt munkaszolgálatos helyzetéből tért vissza – a diadalmas »felszabadítók« oldalán – [...] ugyanabba a társadalomba, mely korábban őt is kirekesztette”.²⁷ Ebből vonja le a következtetést Erős, hogy „Mérei egész életművének középpontja – az együttesség mellett – az informális stratégia, a peremhelyzet problémája”.²⁸ Itt ér-

demes hangsúlyozni, hogy ez részben elszenvedett helyzet, részben tudatosan vállalt szerep volt. Aligha pusztá véletlen az az egybeesés, hogy a fentebbi, Baudelaire kapcsán bevezetett Foucault-szöveg hely ugyanazt a szót használja az önmagunkon való munkára (*élaboration*), mely Mérei lélektani gondolkodásának is alapegysége volt: az „elaboráció” fogalma.²⁹ Ahhoz azonban, hogy a Karinthy Frigyes nyomán emlegetett programot – tudniillik, hogy „nem szabad úgy itthagynunk a világot, ahogyan találtuk” – be tudjuk teljesíteni, önmagunkon is dolgoznunk kell.³⁰ Úgy vélem, hogy Mérei Ferenc élete baudelaire-i értelemben vett „modern élet” volt, melynek középpontjában, paradox módon, a primitívhez, a törzsihez, a természeteshez, a gyermekihez vonzó, az avantgárdtól ihletett „kívül” fogalma állt. (Nem mellékes, hogy Baudelaire a „vad” fogalmához a „gyermekit” társítja idézett írásában.) Ha tehát igaz az, amit az esszé elején felvetettünk, jelesül, hogy a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem, úgy Mérei megítélésünk szerint az avantgárd esztétikájában, sőt etikájában találta meg azonosítási pontjait, s e választás hol latens, hol explicit módon végigvonult életrajzában. Az is igaz, hogy bár e hatás eredője Kassák Munka-köréhez és az akkori baloldali

mozgalmakhoz kapcsolódott, ám a beállítódásból sosem formálódott volna tudományos nézet, ha nem Párizsba „menekül” (ahogyan egy interjúban megfogalmazta).³¹ Úgy tűnik tehát, hogy azok az élményelemek, foszlányok, töredékek, melyeket Budapesten, avantgárd környezetben szívott magába, Párizs tudományos, mozgalmi és mindennapi tapasztalatában összegződtek, érték be, s így Párizs vált a „kívülállás” szocializációs terévé, az önmagát és a világot formálni igyekvő Mérei Ferenc „vad” tartományává.

Mérei Ferenc beiratkozási lapjának előoldala (Sorbonne, Párizs)

■ JEGYZETEK

1. Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp., 1988. 165.
2. Modernitás és modernizmus szétválasztására lásd Gyáni Gábor: Modernitás, modernizmus, identitásválság: a fin-de-siècle Budapest. Aetas 2004. 1. 131–144.
3. Lukács György: Ady Endre. (1909) In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Magvető, Bp., 1970; Balázs Béla: Ady Endre mitológiája. Huszadik Század 1919. 6. 104–107. (E szám valamennyi írása Adyval foglalkozik, köztük Jászi Oszkár, Földessy Gyula, Csécsy Imre, Pikler Gyula és mások írásai.); Szerb Antal: Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen. (1939) In: Mindig lesznek sárkányok. Összegejtött esszék, tanulmányok, kritikák. (Szerk. Papp Csaba) Magvető, Bp., 2002. II. 436–440.
4. Mary Gluck: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary. Austrian History Yearbook 2002. 33. 149–162; Mary Gluck: Interpreting Primitivism, Mass Culture and Modernism: The Making of Wilhelm Worringer's Abstraction and Empathy. New German Critique 2000. 80. 149–169. Lásd még Marianna Torgovnick: Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives. University of Chicago Press, Chicago, 1990.
5. Charles Baudelaire: A modern élet festője. In: Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai. Képzőművészeti Alap, Bp., 1964.
6. Michel Foucault: Qu'est-ce que les Lumières? In: Uő.: Dits et écrits, Gallimard, Paris, 1994. IV. 564.
7. Vő. Sutyák Tibor: Michel Foucault gondolkodása. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2007. 170.
8. Vő. Forgács Éva: A kultúra senkiföldjén. Avantgárd a magyar kultúrában. In: Második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. (Szerk. Jolsvai Júlia) Enciklopédia, Bp., 2002, 10–65.
9. Mérei Ferenc: A Jó és a Rossz határán. Bevezető. In: A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveg-gyűjtemény, kiadatlan gépirat, 1985. 13. (Az én kiemelésem.) A Das Kapital első kiadásának

(1867) előszavát foglalta össze (valóban egyfajta mottóként) Marx ily módon. Mérei az avantgárdot következetesen avantgarde-nak írja, Párizst pedig Paris-nak; jöllehet a kulturális beállítódás szempontjából nem lényegtelenek ezek az apró ortográfiai jelek, ám itt az egyszerűség végett magyaros formában közlöm őket.

10. Mérei Ferenc: i. m. 14.

11. Mérei Ferenc: i. m. 15.

12. Bővebben György Péter: Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai. Valóság, 1986. 8. 79. sk. és K. Horváth Zsolt: A munkáskalogathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. Café Babel 2008. 56. 151–163.

13. Biró Gáborné Horváth Klárával és Román Józseffel folytatott beszélgetések tették egyértelművé ezt. Sajnos a kutatás megkezdése óta mindketten meghaltak, ám segítőkészségükért mindmáig hálával tartozom nekik.

14. Pl. Vas István: Nehéz szerelem. Szépirodalmi, Bp., 1972. 860.

15. Vas István: i. m. 569, 860.

16. Román József: Nem! Párttörténeti mellékszálak. Valóság 1989. 5. 99.

17. A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencel. (Szerk. Bagdy Emőke) Magyar Pszichológiai Szemle 1985. 3. 251. Egyébként maga a közlés is homályos, hiszen sem Vajda, sem Bálint nem volt még ekkor Párizsban.

18. Émile Durkheim: A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata. Huszadik Század 1909. 5. 417–442; 6. 528–547. A magyar társadalomtudomány nagyobb dicsőségére a teljes fordítás viszont csak 2004-ben jelent meg Vargyas Gábor szakmai irányítása alatt. Émile Durkheim: A vallási élet elemi formái. Totemisztikus rendszer Ausztráliában. L'Harmattan, Bp., 2004.

19. Jászit idézi Litván György: Jászi Oszkár. Osiris, Bp., 2003. 50. (Az én kiemelésem.) Nem tárgyalható itt alaposabban Mérei később is működtetett, s az 1950-es években új erőre kapó magántársasága, az ún. Törzs. Ebben (illetve később tanítványi csoportjaiban) Kassák mint közvetlen élmény és Durkheim mint olvasmány alapján mindvégig, többé-kevésbé tudatosan működtette a törzsi társadalmak vallásos elképzeléseiből szabadon átemelt a szent/profán, illetve a vezető/vezetettek dualitásokat. Jöllehet Mérei önmagát a pogányokhoz sorolta, lehetetlen nem észrevennünk, hogy társaságai szertartásaik, utalásos magánnyelvezetük, továbbá belső, meglehetősen sajátos normarendszerük miatt, nyersen fogalmazva, egy „törzsi” alapon szerveződő profán magánvallást alakítottak ki. Zsolt K. Horváth: L'extension du domaine de la vie privée. Ferenc Mérei et le groupe 'Tribu' à Budapest. 1950–1956. Histoire@Politique. Politique, culture, société 2009. 7. (hálózati közlés: <http://www.histoire-politique.fr/>).

20. Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.): A párizsi rendőrprefektus levele, melyben értesíti a minisztert, hogy a belügyminiszternél közbenjárt a Párisi Munkás című magyar kommunista lap terjesztésének és árusításának betiltásáért.

21. Lásd Aranyossi Magda: Rendszertelen önéletrajz. Kossuth, Bp., 1978. 144–154; Löffler A. Pál: A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között. Kézirat, é. n. [1965 körül] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 4223.

22. Archives Nationales, Académie de Paris, Faculté des lettres (1823–1953) AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1808 et 1925: François Mérei.

23. Szemléletes példája lehet ennek a párizsi emigránsok kapcsán Mályusz Elemér: A vörös emigráció. Napkelet 1931. augusztus. 8. 714–753.

24. APP, BA 2182; BA 1681; BA 1939; BA 1938 számú dossziék (pagináció nélküli) ügyiratai számolnak be ezekről az eseményekről. Lásd még Clifford Rosenberg: Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerres. Genèses 2004. 54. 53–75; Donald N. Baker: The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine. 1922–1940. French Historical Studies 1978. 3. 486–516.

25. Bajomi Lázár Endre: Mérei–Mák. Kritika 1986. 11. 24.

26. Lásd Munkásélet 1932. november 5. Ezt a Rákosi-korszakban, midőn eltávolították a magyar neveléstudomány éléről, egyebek mellett a felfüggesztést is súlyos vétségként értékelték. Lásd Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-276-53-47. ó.e. 16–17. (1950. március 9.)

27. Erős Ferenc: A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából. (Szerk. Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária) Animula, Bp., 1989. 28–29.

28. Erős Ferenc: i. m. 29.

29. Például Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat, Bp., 1975. 3. kiadás, különösen 265–273.

30. Idézi Devecseri Gábor: Ember a cirkuszban. Karinthy Frigyesről. In: Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék, tanulmányok. Magvető, Bp., 1979. 109.

31. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PII), fonszám nélküli sajtóanyag, Mérei Ferenc-interjú 1986. 3.

FERENCZ ORSOLYA

FESTMÉNYT NYITÓ VILÁG

Térérzékelés a látásban Merleau-Ponty szerint

*Van valami a térben, ami kicsúszik azon próbálkozásaink alól,
hogy kívülről szemléljük.*

MAURICE MERLEAU-PONTY

■ A perspektivikus ábrázolás, illetve a karteziánus szemlélet egy olyan dogmát képvisel a szellemtörténetben, amelynek elnyomó hatása van például a testérzékelésre, de a gondolkodás természetes mozgását is lehatárolja. Először is érdemes lenne felvázolni, melyek a különbségek az ismeretelmélet, illetve a tudományok által használt térkonceptió, illetve az esztétika, a művészeti tapasztalat tere között. Utóbbin belül a képzőművészet különös helyet foglal el mint „a tér művészete”, a zenétől vagy az irodalomtól eltérően. Az esztétikai teret a szónak az érzékihez közel álló értelmében is használnám, és azt követném végig, hogy Merleau-Ponty számára ez milyen alapvető beállítódást jelent – szerinte „a művészet nem konstrukció [...] hanem a hétköznapi látásban szunnyadó lehetőségeket ébreszti fel”.

Maurice Merleau-Ponty, francia filozófus munkássága a pszichológiai kutatásoktól, a behaviorizmustól, az alaklélektantól mindinkább az észlelés működésének filozófiai kibontása, fenomenológiája irányába halad. Első főműve, *Az észlelés fenomenológiája* (1945) után *A szem és a szellem* (1960), majd a befejezetlenül maradt, nagyrészt töredékeket tartalmazó *A látható és a láthatatlan* (1964) az észlelet, a világgal való közvetlen, fogalomalkotás előtti kapcsolatot a művészettel, illetve egy lehetséges ontológiával való szoros kapcsolatban tárgyalja.

Merleau-Ponty számára a filozófia nem az előítéletekből, a rögzített igazságok értelmében alkotott konstrukció, inkább kifejezés, amely bizonytalanságok közepette, azokat meg nem szüntette nyilatkozik meg. A filozófus abszolút tudása az észlelés, mondja Edmund Husserlről, illetve Husserl műveinek kimondatlan, ún. „operatív” fogalmairól írott kiváló tanulmányában, *A filozófus árnyékában*, egy másik írásában pedig azt az álláspontot képviseli, hogy a filozófiának ugyanakkor le kell mondania arról is, ami a priori.¹

Mindennek fontos következményei lesznek a térkonceptióra nézve is. A francia filozófus jóformán minden írásában szembeszáll a karteziánus világképpel, azzal a perspektívával, amelynek a kizárólagos origóját a néző, még inkább a néző tudata jelenti. Martin Jay tanulmányában rendszeresen foglalja össze a látásrendszerek és a filozófia kapcsolatát: a karteziánus perspektivizmus „racionalizált tere” az, ami a reneszánsz utáni hegemón látásmodellt jelenti, és a nyugati tudományosság fejlődésére is hatással van, „érdekesebb lett az elvont, mennyiségileg felfogott tér”.² A másik fontos dolog, amit Merleau-Ponty az észlelés leírása számára terhelőnek érez, a testetlenített szubjektum, a testetlenített látás (ahogy Jay mondja, „a festő és a néző teste visszahúzódtott egy állítólag testtlen abszolút szem mögé”). A másik két paradigma, lá-

tásmodell Jay szerint a) a németalföldi festészet, aminek a baconi megfigyelő, nem hierarchikus látásmód felel meg, illetve b) a barokk, amire jellemző a látás-őrület („la folie du voir”), a többé nem semleges tekintet és valamilyen mértékben a test koncepciójának visszatérése is. Ez hagyományozódik tovább később a posztmodernre, de mint Jay felhívja a figyelmet, leginkább a látásrendszerek pluralitásának elve az, amelyet jellegzetes mozzanatként kiemelhetünk.

Mi az az intenzív retorikával megfogalmazott alternatíva, amit Merleau-Ponty kidolgoz? A tér-idő közötti valamilyen korreláció felállítása régi filozófiai probléma. A szubjektum és a látómező, az általa belátott tér elsősorban rálátásként, szembenállásként jelenik meg a hagyományos ismeretelméletekben. A tudat a tárgyait, a látvány elemeit elsősorban a megismerés, a fogalmi rendezettség jegyében látja, foglalja egységbe. A továbbiakban Szabó Zsigmond, a francia filozófus első magyar monográfiája összefoglalását használok, aki Kant harmadik kritikája nyomán a sémarohanás fogalmával írja le a szétszóródott, feloldott figyelem működését.³ Egy adott tárgyra vonatkozóan nem egyféle fogalmi felismerés léphet működésbe, egy szemlélettel betöltött séma. Egy poharat figyelve elengedhetjük a figyelmünket, és különféle kontextusokkal, sémákkal, struktúrákkal ruházhatjuk fel az illető tárgyat (pl. hogy az egy utcazenész hangszere, félig tele van, félig üres, tölcser alakú, áldozati kehely stb.). Ez lenne a sémarohanás: „lassan fellazul az első felismerés sémája, és hirtelen másnak is tudjuk látni.” Mindeközben „a tárgy teljesen átalakítja a terét [...] az értelem alakulása állandóan módosítja a tér alakját”.

Nos, a Merleau-Ponty által leírt látás valahogyan így működik. Egy olyan folyamatról van szó, amelyben tudat és tárgy szembenállása fel tud oldódni, egy ide-oda ható kölcsönhatás van köztük. Ez a mindennapi tapasztalatokra ugyanúgy érvényes lehet, mint az alkotói folyamatra. Nem olyan az alkotó és a tere közti viszony, hogy előbbi kizárólagosan uralná a

művet, hanem ez a tér az ismétlődésekben, újra- vagy átfestésben valósul meg igazán. A festészet ezt a közvetlen viszonyt az ítélkezés és a logikai-fogalmi ítélet terhe nélkül képes megmutatni Merleau-Ponty szerint. „A művészet, azon belül is a festészet a nyers érzetek szövetéből kölcsönöz.”⁴

Fontos hangsúlyozni viszont azt, hogy Merleau-Ponty számára a látás nem egyszerűen instrumentum vagy észlelési modalitás. Egy alapvető életminőséget próbál megtalálni. A reflexiók filozófiákkal ellentétben egy közvetlenebb, a tudat elszigeteltségét feloldó alapviszony leírására törekszik.

Nagyon egyszerűnek hangzik az a kijelentés, hogy a festő (képzőművész, filmkészítő stb.) világa a látható világ. Amire viszont Merleau-Ponty megpróbálja felhívni a figyelmet, az egy tágabb értelemben vett láthatóság, egy olyan prezenca, exponáltság, ami valamit ontológiai státusszal ruház fel: „a Lét »vizuális tényeken« túli szövetére nyílik, amelynek szerény érzékszervi üzenetei csak központosítások vagy cezúrák, és ezt a szövetet a szem úgy lakja, mint ember a házat”.⁵

Ami ezt a kisugárzást, közös tér-képet, közös létet megvilágíthatja, az a lélegzés és az inspiráció kapcsolata. Az inspiráció, a belégzés elválaszthatatlan az expirációtól, a kilégzéstől („nem tudni már, ki az, aki lát, és akit látnak, ki az, aki fest, és akit festenek”, folytatja Merleau-Ponty).

A festészet és a művészetek általában képesek „minden kategóriánkat szétzilálni”, és ezzel Merleau-Ponty nem egy vulgáris filozófiára vagy logosz előtti gondolkodásra akarja felhívni a figyelmet, vagy ezek feleslegességére. Inkább arról van szó, hogy fel kellene tárnunk egy olyan fontos életminőséget, ami mindig átfogóan létezik a tudományok rögzített tárgyi evidenciái (Husserl kifejezésével, adekvát tárgyi volta) előtt, de a szellem-tudományok világtól elválasztott tudata, mindent átfogó szelleme előtt is. A művészet képes szétzilálni e kétfajta kategoriális látásmódot.

A Lét nyitottságából a tér, az alkotás folyamatának a nyitottsága is következik, ami egy sajátos merleau-i esztétikához vezethet el bennünket. Szabó Zsigmond így foglalja össze ezt a folyamatot: „Meg kell próbálnunk átmenetileg megszabadulni a nyelvben, a fogalmainkban készen kínáló egyértelmű értelmezésektől és hagyni, hogy a dolog úgy mutathassa meg magát, mintha csak most tanulnánk látni, most szembesülnénk vele először. A vad észlelés e művészetét Merleau-Ponty művészekről tanulja.”⁶ Az esztétikai tapasztalatra hivatkozik, és ebben remél kiindulópontot találni egész ontológiájához. Ha a Merleau-Ponty által felvázolt primordiális, tehát eredendő világot, annak térszerkezetét vizsgáljuk, elsősorban a háttérre irányul a figyelmünk, illetve a mélységre. Amint figyelmünket képesek vagyunk függetleníteni a tárgy előzetes adottságaitól, akkor tudunk „átcsúszni a »szubjektív» a Létbe” – ahogyan a francia filozófus mondja. Általános térérzékelésünkben is jó lenne felszabadítani ezt az élő, állandóan keletkezésben lévő dimenziót, javasolja Merleau-Ponty. Ne állítsuk az érzékelést a felismerés, a dolgok reprezentációja vagy általában a megismerés szolgálatába.⁷

Merleau-Ponty szerint a látásnak és alkotásnak egyaránt vannak passzív és aktív mozzanata. A látás nem gondolkodás, nem a fogalmak valamilyen séma szerinti felépítése, szemlélettel való betöltése. Mentális terem ezért egyáltalán nem független élő, mozgó testemnek a világban elfoglalt helyétől. A test a gondolkodás, az alkotás számára egyszerre alany és tárgy is, látható és érzékelhető önmaga számára. A mentális kép ezért nem „privát limlomjaink” része. Giacomettit idézve Merleau-Ponty is határozottan kijelenti: a festmények kicsit arra alkalmasak, hogy felfedezzék velünk a külső világot.

A látás tehát nem értelmi műveletként jelenik meg, hanem elsősorban a test által meghatározott, a test eleven érzékelésébe ágyazott jelenlétként. A Valérytól kölcsönzött megfogalmazás szerint „A festő, miközben saját testét a világnak

kölcsönzi, a világot festménnyé változtatja”.⁸ Cézanne az elsők közé tartozik, akik a formák és a tér viszonyának tanulmányozása, a pontos geometriai ismeretek mellett, illetve azzal szemben a látvánnyal való szerves kapcsolatot tartják fontosabbnak. A festészet inkább ürügy arra, hogy a természet eleven működését ezekben a gesztusokban visszaadják. Ez a „réalisation” állandó folyamat – Cézanne olykor száznál is több ülésből festett meg egy tájképet vagy egy portrét.⁹

Ugyanakkor Cézanne az, aki tudatosan lemond a perspektíva használatáról, a képein az előtér-háttér valamilyen egyenjogúságának a megalkotására törekszik, amelyben nem érvényesül a hierarchikus, előzetes elrendezettséget észlelő tekintet. Az így keltett térérzetről nem azt fontos elmondani, hogy esetleg háromdimenziós térlátást valósít meg a vászon síkjában, hanem hogy eleve esetleges a viszony a dimenziók között: nem sorolódnak egymásra, egyik sem hiteltelebb vagy kevésbé reálisabb, mint a másik. Mindegyiknek önértéke van: a színnek, a formának, az előtér-háttérnek. Az ezek közötti szerves viszony lesz az – mondja Merleau-Ponty –, ami valóban elmond valamit a létről, aminek valóban ontológiai jelentősége lehet.

Ha ezt összevetjük azzal, amit Merleau-Ponty az észlelés működéséről mond, az esztétikai tér működéséről is megtudunk valamit. A percipiálás természetét az a köztesség adja, ahogyan az ideális, logikai előfeltevések és az egyszerű szenzorikus esemény között helyezkedik el (*percipi*). Az észlelt tárgyat pedig érdemesebb olyan totalitásként, egységként felfogni, amely nyitott egyfajta horizontra, amely végtelen számú perspektívus vizsgálatot kínál. Ezeknek a nézeteknek a keveredése adja a tárgyat magát. A percipiált dolog léte ugyanakkor egybeesik azzal az időtartammal, ami alatt egy szubjektum felfedezi, megtapasztalja.

„Testünkbenől származik a látszatok zsongása [...] ugyancsak ő vet bele a világ kellős közepébe. A kettő nem lehet meg egymás nélkül.”¹⁰ A világba és a dolgokba

vagyok kivetve. Ugyanúgy, ahogy létem nem egy önmagában nyugvó, önmagára záruló lét (tisztán tudatszerű vagy tisztán tárgyjellegű), ugyanúgy a látásom is szinergikuságában valóságos igazán. A monokuláris látás valótlanásával Merleau-Ponty szembehelyezi a szinergikus látás valóságát, sajátos igazságközvetítő jellegét. Ez azért sajátos, mert mint később mondja, szintézis helyett a látvány metamorfózisáról érdemes beszélni. Így nem a fogalmak szemlélettel való betöltődéséről van szó, mert nem létezik önmagában adottként egy kanti magánvaló világ sem. Ennek a metamorfózisnak, közös létezésnek a lehetőségét a „dolgok kompossibilitása” adja, ami elvezet bennünket az együttes észlelés problémájához.

A világban levés módjait is gyakorolnunk kell és lehet is gyakorolnunk: önműködővé tehetünk bizonyos műveleteket. *A látható és a láthatatlan* elején olvashatjuk: „Egyszerre bizonyul igaznak, hogy a világ az, aminek látjuk, és hogy mégis meg kell tanulnunk a világot látni. [...] meg kell tudnunk mondani, hogy kik vagyunk, mit jelent egyáltalán látni, ehhez pedig a tökéletes nem-tudás álláspontjára kell előbb helyezkedni, mintha csak éppen most tanulnánk látni.”¹¹ Egy szín megütheti a tekintetemet, egy szinguláris létezés átélésére készítet, és világok sorát nyithatja meg előttem, „tapasztalatok határtalan sorát helyezte kilátásba, ígéretet tett a dolog rejtett vonatkozásaiban már mindig is valóságos lehetőségek konkréciójára, a róluk egyszerre adott tartamra”.¹² Nemcsak időélményem, de térélményem is megváltozhat egy ilyen partikuláris észleléstől. „Maga a tér ragadja meg magát a testem révén.” Minden észlelésnek külön élete van, ezt az én testem lokalizálja, összefogja, majd elengedheti, közölheti, rezonál rá, de valójában sosem redukálhatja, izolálhatja magát. Mindig visszatér önmagába, de el is kell hogy engedje a kizárólagos nézőpontot.

„Nagyon is szükséges, hogy testem beilleszkedjék a látható világba: hatalmasan éppen abból származik, hogy egy helyet foglal el benne, *ahonnan* lát.”¹³ Melyek

ennek a feltáró tevékenységnek a mozzanatai? A tevékenység mire irányul? Ennek a fajta intencionalitásnak a folyamatosságát nem egy tiszta tudati vagy tőlünk független, külső tárgyi vonatkozás határozza meg. A feltáró tevékenység éppen a kettő közötti átmenetnek köszönhetően feltáró, újszerű. Merleau-Ponty kiemelt fontosságúnak tartja azt a helyet, amelyet a test elfoglal, mert ez az adott hely definiálja őt látóként.

A vászonra vivés, a megírás vagy a megrendezés nem reprodukív aktus – ilyen helyzetben nem az elménkben megszületett képet adjuk vissza. Ilyenkor a világgal való viszonyunk, a bennelétünk előzetesen és az alkotás folyamatában is mindvégig meghatározó. Nem olyan egyszerű ez a folyamat, hogy „a mű valahol bennük létezik, és csak arra van szükségük, hogy feltegyenek egy vásznat, és ecsetükkel felvigyék rá”.¹⁴

Az alkotás, különös tekintettel a festményre „valójában a kifejezésre tett erőfeszítések sorozatának leülepedett eredménye”.¹⁵ A mélység, a harmadik dimenzió ontológiai státust nyer. Ez annyit jelent Merleau-Pontynál, hogy egy kép képes ezt az eleven viszonyt megjeleníteni. Cézanne képein vagy Matisse festményein Merleau-Ponty szerint az az érdekes, ahogy egy vonás, egy gesztus éppen egy közös világba rendeli a tárgyakat – nem leválasztja őket arról. Egy Rembrandt- vagy Rubens-portré is attól lehet életteli, mert úgy érezzük, a képet körbejárva is elkísér bennünket a tekintetük.

Heidegger *A művészet és a tér* című 1969-es írásában arra a problémára kérdez rá, hogy létezhet-e egyáltalán egy kijelölt, egységes térfogalom.¹⁶ Létezik-e objektív, tudományos paraméterekkel leírható tér? A szubjektumnak, a mindennapi, a művészetben megvalósuló térélménynek csak ehhez képest lehet jelentősége? Az általa mottóul választott Arisztotelész-idézet némi megoldással szolgálhat a kérdéshez, ahhoz, hogy az eleve adott teret ne a megismerés tereként értjük. Ez lenne a toposz, hely, meghatározott térrészlet. Heidegger is arra a követ-

keztetésre jut, hogy maguk a dolgok, a motívumok lesznek a helyek. Nem a tértől leválasztva léteznek, hanem megjelölt térrészletekként működnek.

A művészetek megjelenési teréről már ő is megállapítja, hogy a múzeumok nem élni hagyják a műalkotást, hanem éppen ellenkezőleg, megfosztják életterétől. Éppen a kiállítás az, ami arra kényszeríti a nézőt, hogy valamilyen steril figyelemmel kövesse a műveket, holott azok korántsem ilyen steril környezetben, nem a virtuálában születnek, valamilyen, a világtól elidegenedett öntudatban.

Merleau-Ponty szerint az esztétikai tér, a művészet tere ugyanúgy nem állandó értékek által behatárolt tér, kanonizált formanyelv vagy bármi más által meghatározott. Ezért közelebb áll a hétköznapi, az élő világhoz: »Vissza kell helyezkedni az előzetes »van«-ba, a tájba, az érzékelhető világ és a megmunkált világ talajára [...] ahogy azok valóságos testünk számára vannak» – fogalmaz *A szem és a szellemben*.

A tér, ebből következően, ellenállni látszik annak, hogy kívülről szemlélhesük. Ezért a perspektivikus ábrázolást sem nevezhetjük a festészet kanonikus formanyelvét meghatározó eljárásnak. Ezek nem „oldják meg a festészet problémáit”, mondja Merleau-Ponty. „A reneszánsz perspektívája sem valamiféle tévedhetetlen »trükk«, csupán egy egyedi eset, egy dátum, egy mozzanat a világ poétikus információjában, amely utána is foly-

tatódik.”¹⁷ A festő minden képen újra és újra szembetalálja magát a festészet problémáival, minden gesztusa olyan kell legyen, mintha éppen akkor tanulna látni. Eközben mindig ő maga is tanul festeni. Így már biztosan jelenti ki, hogy „A teret nem külső burka szerint látom, hanem belülről élem meg, magába foglal engem. [...] szóhoz engedjük jutni a teret és a fényt, amelyek ott vannak.” A festészet története Merleau-Ponty számára filozófiai, metafizikai jelentőségű. A láthatónak, akár a metafizikainak, „nyilvánvalóan nincs receptje, a szín egyedül épp annyira nem adja meg azt, mint ahogy a tér sem. [...] A láthatónak ez a belső megelevenedése, sugárzása az, amit a festő a mélység, a tér és a szín nevek alatt keres.”¹⁸

Az itt felvázolt térképzet megfelel annak, amit a köztem és a látvány közötti távolság képvisel: ez az, ami elválaszt és egyesít, ebben a kölcsönös artikulációban fedezhetjük fel közös létalapunkat.

A kész kép, festmény stb. keltette tér- vagy időélmény hasonlóan artikulálódik a nézőben. „Meglehetősen gondban lennék – mondja Merleau-Ponty –, ha meg kellene mondanom, hogy hol van a kép, amit nézek. [...] Inkább a kép szerint vagy a képpel látok, mint őt látom.”¹⁹ Alberti hasonlata, miszerint a festmény ablakot nyit meg a világra, itt javarészt átalakul, mert a festmény nem helyezkedik közém és a világ közé. Inkább ülünk egy kerek asztalnál, semmint hogy egymást takarjuk, mint az égitestek napfogyatkozáskor.

■ JEGYZETEK

1. Maurice Merleau-Ponty: Mindenhol és sehol. In: Uő.: A filozófia dicsérete. (Ford. Sajó Sándor) Európa, Bp., 2005. 237.
2. Martin Jay: A modernitás látásrendszerei. In: Vulgo 2000/1–2. <http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/jay.htm> (2009. 11. 07.)
3. Szabó Zsigmond: A tér és a művészet. In: Világosság, 2005/2–3. 137–142, illetve Uő.: A keletkezés ontológiája. A végtelen fenomenológiája. L'Harmattan, Bp., 2005.
4. Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem. In: Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika. (Szerk. Bacsó Béla) Kijarat, Bp., 1997. 53–77.
5. Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem. 58.
6. Szabó Zsigmond: i. m. 31.
7. I. h.
8. Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem. 55.
9. Maurice Merleau-Ponty: Cézanne's Doubt. In: The Merleau-Ponty Reader (Ed. Ted Lawlor & Leonard Toadvine). Northwestern University Press, 2007. 69–85.
10. Maurice Merleau-Ponty: A látható és a láthatatlan. (Ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond) L'Harmattan, Bp., 2006. 19.
11. Maurice Merleau-Ponty: A látható és a láthatatlan. 16.
12. Maurice Merleau-Ponty: A filozófus árnyéka. In: Uő.: A filozófia dicsérete. 257.

13. Uo.
14. Maurice Merleau-Ponty: A látható és a láthatatlan. 27.
15. Maurice Merleau-Ponty: A látható és a láthatatlan. 80.
16. Martin Heidegger: A művészet és a tér. In: Uő: „... költőien lakozik az ember...” Válogatott írások. (Ford.: Bacsó Béla) T-TWINS-Pompei, Bp.–Szeged, 211–218.
17. Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem. 65.
18. Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem. 71.
19. Uo.

MÓRICZ ZSIGMOND ARCA KONTRASZTOS MEGVILÁGÍTÁSBAN

■ Móricz Zsigmond életrajzát újra kell írni, ködösítés nélkül.

Arcképét újra kell rajzolni, retusálás nélkül.

Egyre több, vele kapcsolatosan ténynek hitt adatról derül ki, hogy téves; jó néhány igaznak gondolt összefüggésről állapítható meg, hogy messze jár a valóságtól. Életútjának fordulatairól van szó, s könnyen belátható, hogy a hamis premisszákat helytelen következtetések levonásához vezetnek, ráadásul ezek az életmű egyik-másik darabjának megítélésében is tévutakat eredményeznek. Ha csak apró tévedésekről, jelentéktelen részletkérdésekről volna szó, akár nagyvonalúan túlléphetnénk rajtuk, vagy elintézhetőek lennének egy-egy folyóiratcikkkel, de itt komolyabb tételek forognak kockán, s ezeket nem lehet elbagatellizálni.

Vannak az irodalomtörténeti kánonban olyan, tankönyvekben rögzült, megmerevedett hamis álláspontok (példának elég talán Ady és Csinszka kapcsolatát vagy Radnóti halálának körülményeit említenünk), amelyek makacsul élnek tovább az irodalmi köztudat különböző szintjein, s a valóságos viszonyok elfogadtatásáért kezdeményezett harc nem kecsegtet gyors eredménnyel, mégis meg kell vívnunk. Szinte bizonyosan ez várható a Móricz-biográfia rendbe tétele során is. A kiigazítási törekvések egyébként csak részben mai keletűek, ám sajnos a régiek sem tudtak lendületbe jönni.

Hogy Móriczkal kapcsolatban annyi hamis állítás olvasható tankönyvekben is,

irodalomtörténeti szakmunkákban is, annak egyik forrása a Rákosi-korszak kultúrpolitikája. Az író életútját ebben az időben kezdték egy elhibázott ideológia eszközeként felhasználni. Már-már kétségbeejtő, hogy az ellene a múlt század ötvenes éveiben elkövetett vétkek és bűnök a mai napig éreztetik a hatásukat az oktatásban is, az ismeretterjesztésben is.

Hiába írta le Erdei Ferenc már 1945-ben: „Hamis nézet, hogy Móricz Zsigmond parasztivadék, aki gyermekkori élményekkel merült meg a paraszti világban és innen nőtt bele a középosztályba, ahonnan a többi társadalmi tájakat is meg a történelmi múltat is megközelítette.”¹ Az ötvenes évek ideológiai törekvéseiben fő tételnek számított, hogy a szocializmus építésének folyamatában a vezető szerep a munkásosztályé, amely a hatalmát a parasztsággal szövetségben gyakorolja. Ezt a tételt bele kellett sulykolni a társadalomba. Ehhez munkás- és parasztidolokra volt szükség, akiket látványos „szertartások” közepette avattak a legújabb szövetség szentjeivé. Az irodalom világában a munkásosztályból való prófétává József Attilát tették, s parasztbálványnak Móricz Zsigmondot szemelték ki. Könnyedén túlléptek azon, hogy a *Hét krajcár* írója származását tekintve nem tekinthető a parasztság letéteményesének. Nem számított, hogy anyai ágon református papok ivadéka, és az sem, hogy születésekor az édesapja már „nadrágos ember”, mai szóval vállalkozó, aki röviddel később már ácsmesterként kereste a pénzt családjá-

számára, s gyermekük élete eredendően másként alakult, mint az igazi parasztíróké: Sinka Istváné, Szabó Pálé, Veres Péteré. Életútját úgy mutatták be, mintha a szegényparasztí sorból szárnyalt volna fel a halhatatlanságba.

Hogy mennyire hatásos és időálló volt a szocialista kultúrpolitika ténykedése, arra igazolásul szolgáló példa, hogy Vámos Miklós 2006-ban (!) egy irodalmi hetilapba írva „derék parasztfiú”-nak nevezi a fiatal Móriczt.²

Az ideológiai offenzíva Móricz halálának 10. évfordulóján vette kezdetét. 1952-ben országos ünnepség keretében emléktáblát helyeztek el egy tiszacsécsei parasztházon „Itt született Móricz Zsigmond” felirattal. A falu népe pontosan tudta, hogy nem ez a szülőház (akkor még állt a valódi), és a ceremónián részt vevő Móricz Virág is tudta, de reklamálni nem mert senki. Ezt követően a hamis információt terjeszteni kezdtek.

1953-ban jelent meg Nagy Péter monográfiája, amelyben ez áll: „A falu utcájának abban a sarkában, ahol az szinte megriadva a Tiszától hirtelen elfordul, áll egy picike, magas szalmatető háza: Móricz Zsigmond szülőháza. Egyszerű, nagyon is egyszerű paraszti hajlék, amelynek nyílt tűzhelye, tenyérsíni ablaka s a látogató fejét fenyegető mestergerendája az évszázados paraszti nyomorról, éhezéstről és fázásról, jobbágyi kiszolgáltatottságról mesél...”³ A mestergerenda nem a nyomorról, hanem a paraszti nyomorról mesél, mintha bárki is másfajta nyomorra gyanakodna egy paraszti hajlék esetében, de hát Móriczból parasztíró, ráadásul szegényparasztí író kellett formálni, ezért a tételt nem lehetett elégszer hangoztatni. Az már csak részletkérdés ehhez képest, hogy a Móricz család Csécsén nem nyomorgott, hanem a falu népéhez képest jó életnívón élt.

A valódi szülőház a falu másik végén, nagyobb porta volt, zsindegyel fedett épület, nem illett volna bele a szegényparasztí nyomorról gyártott képbe, ráadásul kulák tulajdonos lakott benne a tábla avatása idején. Kuláknak lenni főbenjáró vétségnek

számított akkoriban. Nagy Péter például el is marasztalja Móricz édesanyjának nagybátyját, a százötven holdas Nyilas Istvánt, amiért nem ment el Móricz szüleinek esküvőjére, mondván, hogy a kuláknak derogált a hatholdas szegényparasztí rokon. Pedig Nyilas István nem ezért hiányzott a lakodalomból. Olyan csúnya betegségben szenvedett, mint Arany János, amellyel nem mehetett ilyen helyre, s rá fél évvel meg is halt bele. Egyébként tartozunk az igazságnak azzal, hogy elmondjuk, 1884-re Móricz Bálintnak már legalább negyven hold földje volt, tehát az 1950-es évek mérceje szerint ő is kulák lett, de ezt Nagy Péter elfelejti megemlíteni.

Ettől kezdve minden kiadványban ennek a táblával megjelölt háznak a fényképe jelent meg, ezzel az aláírással: Móricz Zsigmond szülőháza, s ez a hamis információ a mai napig kísért a tankönyvekben.⁴

Pedig azóta előkerült Móricz egy jegyzetfüzete, amelybe lányai számára berajzolta Csécse vázlatos térképét, megjelölve a család szempontjából fontos épületeket, természetesen a szülőházát is, de azt a részt üresen hagyta, ahol a múzeumma berendezett tájház áll.⁵ Ettől kezdve azok vitorlájából is ki volt fogva a szél, akiket a korábbi bizonyítékok nem tudtak meggyőzni az igazságról. De valószínűleg hosszú időre lesz szükség, míg a helyes információ átmege a köztudatba.

Az életutat bemutató kötetek pontatlan vagy téves adatai sok esetben a szerzők gondatlanságára, felületességére vezethetők vissza. Példák sorát lehetne felvonultatni annak bizonyítására, hogy bár dokumentumok álltak hozzáférhetően a háttérben, ezek tanulmányozása nélkül születtek cikkek, kötetek, tele hibával. Jellemző példa: a Móricz népköltési gyűjtőútjai során teleírt füzeteket még Czine Mihály sem tanulmányozta át, ezért az író pályájának első felét áttekintő, monografikus igényű művében a helyszínek és az időpontok megjelölése során gyakorta téved.⁶ De említhetjük Móricz Virágnak a 2009-ben újra kiadott könyvét az *Apám regényét* is, amelynek hibajelzője százas nagyságrendű.

Érdemes a jelenséget egy konkrét eset feltárásával illusztrálni! A tüzesgép ügye, amely alapvetően befolyásolta a Móricz család sorsát, az író életét bemutató kötetekben mindvégig homályos téma maradt, pedig az *Életem regénye* a lényegre vonatkozóan elegendő felvilágosítással szolgál. Móricz idézi édesapját, aki három évtizeddel a gép felrobbanása után elmondja a fiának, hogy ő maga nem volt ott a végzetes esetről, bár elismeri, hogy levélben kérte sógorát, Pallagi Lászlót, robbantsa fel a lokomotívot. A sógor szerint magától robbant az fel, de az ügyben eljáró kisújszállási királyi bíróság az 1878/885. számú ítéletében megállapította a szándékosság tényét.⁷

Az ügyet az író öccse, Miklós részletezi bátyjáról szóló kötetében, de annyi bántó ostobaságot hord össze, hogy a részletek cáfolatába itt nincs értelme belemennünk. Elég, ha ennyit idézünk tőle: „Mindenféle emléket egybesűrítve és rendszerezve, úgy képzelem, hogy ők a gépet megvették...”⁸ stb. stb. De hát másodkézből származó emlékek (Móricz Miklós nem is élt még az ominózus eset idején) és a képzelet alapján nem lehet tényeket feltárni.

Nagyon jellemző, hogy a Móricz életét feldolgozó irodalom még abban az egyszerű tényben sem tudott megegyezni, hogy melyik esztendőben robbant fel a tüzesgép. Móricz Virág és Czine Mihály nem jelöli meg az évet, 1884-re teszi az esetet Móricz Miklós és Vargha Kálmán, 1885-re Nagy Péter és Kiss Tamás. Ebben a zűrzavarban egyébként maga Móricz Zsigmond is ludas. Egyszer azt írja az *Életem regényében*: „Laci a gépet elkészítette 1885 nyarára”, majd egy fejezettel később meg ezt: „De már akkorára az apám gépje fel is pukkant, el is pukkant. De ki tudja, ki volt az a két ügyvéd, aki 1884. nyár végén, ősz elején megjelent fiakkoren Tiszaújlakról Csécsén.”

Mivel a tények nem közismertek, vegyük számba ezeket, a bizonyítékul felhasználható dokumentumok alapján!

Móricz Bálint 1883-ban megvásárolja használtan a lokomotívot és a cséplőgé-

pet 3400 forintért három türkevei magán-személytől. Előleget fizet, és megállapodnak a törlesztés részleteiben.

Pallagi László 1883/84 telén a gépeket használható állapotban hozza.

1884. július 14-én Móricz Bálint kötelezvényt ír alá az eladóknak, hogy földingatlanaira (háztulajdon ebben az időben nem volt a nevén) a tartozás erejéig jelzálog jegyeztethető be az eladók javára.

Az eladók azonban nem siettek a telekkönyvi bejegyeztetéssel, közben Móricz Bálint látta, hogy a cséplés nem úgy alakul, ahogy ő szeretne volna, s a kilátások sem sok jóval kecsegtettek, ezért 1884. augusztus 28-án minden ingatlanát a felesége nevére íratta, ajándékozás címen. Erről azonban az asszonyt nem tájékoztatta, mint ahogy korábban sem avatta be gazdasági terveibe.

Amikor a tüzesgép felrobban, s kiderül a turpisság, az eladók ügyvédei 1884. szeptember 23-án megjelennek Csécsén, megfenyegetik a feleséget és az anyóst, akik másnap Fehérgyarmaton aláírják azt a nyilatkozatot, amelyben magukra nézve elismerik Móricz Bálint július 14-i kötelezvényét.

A perben 1885 tavaszán hirdetnek ítéletet. Addig Móricz Bálint eladta a cséplőgépet, törlesztett az adósságból, s a bíróság már „csak” kétezer forint és kamatai megfizetésére kötelezte.

A Móricz család az ítélethirdetés után költözött el Csécséről, 1885 tavaszán. (Móricz Miklós a költözés idejéről három különböző adatot közöl, pedig legalább saját magával egyetértésre juthatott volna az emlékek rendezése közepette.) Nem került sor árverezésre, és ekkor még nem adtak el egyetlen ingatlant sem, de nyilván megegyeztek a szülőház eladásáról a vevővel, a falu előjáróságával. Az ingatlan átírására 1885. november 19-én került sor. Hogy a család teljes nyomorba dőlt, miként azt többen megírták, az beillett a szegényparaszti címke igazolásának folyamatába, csakhogy nem volt igaz. Móricz Bálint a földeket olyan ütemben adta el, ahogy a törlesztés kényszere diktálta: először 1886-ban tizenkétezer ölet,

1888-ban ötezer-hatszáz ötlet, majd még ugyanebben az évben négyezer-kilencszázötvenet, illetve 1893-ban egy huszonöt öles kaszálot.

A prügyi feneketlen nyomor képe pedig úgy rajzolódott meg, hogy a novellákból (például a *Hét krajcár*ból, a *Judith és Eszter*ből) következtettek vissza, mintha a szépirodalom tényirodalom lenne. Tegyük hozzá, maga Móricz is túloz helyenként az *Életem regényében*, amikor a prügyi viszonyairól ír. A gyerek lelki szenvedései néha olyan színezetet kapnak, mintha anyagi okokra lennének visszavezethetők. Kétségtelen, nem éltek olyan életszínvonalon, mint Csécsén, de Móricz Bálint két és fél évnyi ott tartózkodás után házat vesz Prügyön. Olyant, amilyent, de házat. Aligha a hetedik krajcárból.

Móricz életútja alapvetően a családtagok (testvérei: Miklós és Ida, lányai: Virág és Lili) könyvei alapján tárult fel az érdeklődők előtt, s az irodalomtörténészek is az ő munkáikat tekintették hiteles forrásanyagnak. Közülük főként Móricz Virág művei (*Apám regénye*, *Tíz év*, *Móricz Zsigmond szerkesztő úr*) váltak általános hivatkozási alappá. Az azonban felelősséggel kijelenthető ma már, hogy az író legidősebb lánya apja életének bemutatása során nem tartotta be a tudományosság követelményeit. Annak érdekében, hogy Móriczról, az emberről a valóságosnál kedvezőbb képet rajzoljon, gyakorta alkalmazta – egyebek mellett – az elhallgatás módszerét, s nem rettent vissza attól sem, hogy apja dokumentumait meghamisítsa.⁹

Ezért alakulhatott ki Litkei Erzsébet-ről (Csibéről, Árvácskáról) az irodalmi köztudatban az a leegyszerűsített kép, hogy ő volt az író modellje és nevelt lánya, ami meg is felel a valóságnak, csak hogy az igazság egyik felét tartalmazza. Néhány fontos tényről azonban Móricz Virág „elfelejtett” említést tenni: arról például, hogy Csibe volt Móricz utolsó szerelme, valamint arról is, hogy apja élete utolsó négy évét a lánnyal élettársi kapcsolatban élte le, s nemcsak őt, hanem Imre nevű fiát is örökbe fogadta. És az is jóval több feltételezésnél, hogy

Litkei-Móricz Imre kettejük közös gyermeke. Ennek bizonyítékait a *Móricz Zsigmond utolsó szerelme* című kötetemben részletesen felvonultattam.

Németh László írta Csibéről: „Azt hiszem, az élők közt őt szerette a legjobban.”¹⁰ Az irodalomtörténet-írás valahogy átsiklott ezen a mondaton, s valószínűleg a család élő tagjai iránti tapintatból nem foglalkoztak vele, pedig érdemes lett volna elmélkedni rajta, hiszen az érzelmek ok nélkül nem mozdulnak egyik irányban sem. Hogyan történhetett, hogy Móricz egy műveletlen, hazudozó, prostitúcióért elítélt hajdani lelenclány iránt nyilvánította élete vége felé a legtöbb szeretetet? Erre ugyanis az irgalom feltételezése aligha elegendő magyarázat! De Móricz Virágtól erre nézve alig tudunk meg valamit.

Döntő jelentőségű lehetne, ha Móricz naplója végre a nyilvánosság elé kerülne.¹¹ Ám tartok tőle, hogy az egykori naplót a maga teljességében soha nem fogjuk megismerni. Móricznak e gépelt lapokra írott, néha órára, percre pontosan datált feljegyzései különös pályát futottak be. Móricz Virág az örökösök nevében az író hagyatékát 1979-ben eladta a magyar államnak, s az bekerült a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Ami azonban ott a naplóból megtalálható, az mindössze 338 lapnyi,¹² s ha ezt a hozzáférhető anyagot összevetjük a Móricz Virág által a könyveiben idézett naplórészletekkel, akkor az utóbbiak közül soknak a forrását nem is találjuk a múzeumi anyagban, vagy azt tapasztaljuk, hogy az idézett naplórészletek egyike-másika eltér a meglévő forrásanyagtól. Vajon hová lettek a hiányzó részek? És hol található az eredeti napló? Ugyanis a PIM-ben őrzött anyag (a csekély számú kéziratos lap kivételével) az írógépből kivett másolati példány. (Informális csatornákról származó hírek szerint az elmúlt évben ajándékozás révén bekerültek további naplórészek is a PIM kéziratárába.)

Nem gondolom, hogy a napló körül kialakult helyzet a véletlen számlájára írható. Magántulajdonban, antikváriumi árverésen sorra bukkannak elő újabb és újabb részletek. S az sem elképzelhetet-

len, hogy néhány feljegyzést Móricz Virág tett ad acta.

A nehézségek ellenére is optimista vagyok: van esély arra, hogy az utóbbi évek kutatási eredményei és a várhatóan meg-

jelenő (még ha nem is teljes) napló lehetővé teszik egy, a korábbinál teljesebb, a valóságos tényekhez igazodó, hiteles pályakép megrajzolását.

Hamar Péter

■ JEGYZETEK

1. Erdei Ferenc: Móricz Zsigmond pályája. In: Móricz Zsigmond ébresztése. Sarló Kiadás, Bp., 1945. 12.
2. Vámos Miklós: Várok, amíg fölforrok. Élet és Irodalom 2006. 18.
3. Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1953. 7.
4. A táblát azóta sem sikerült lerimánkodni a ház faláról. Az író születésének 130. évfordulóján tartott ünnepség idején is ott díszelgett.
5. Móricz Virág az Apám regényében említi, hogy az író „papírt, ceruzát vett s lerajzolta pár vonással Csécse térképét”. (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1953. 8.) A térképvázlat fénymásolata először a Petőfi Irodalmi Múzeumban volt látható a 2004-es életmű-kiállításon. Az eredetit tartalmazó füzetet azóta a PIM megvásárolta. (A kiállítást rendező Hegyi Katalin szíves szóbeli közlése.)
6. Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1960, a Népköltési gyűjtő című fejezet, 151–197. A tévedésekről bővebben: Hamar Péter: Ködösítés nélkül. Kairosz Kiadó, Bp., 2008. 55–76.
7. Molnár Mátyás kereste meg az ítéletet a bírósági irattárban, és a Szabolcs-Szatmári Szemle 1960. évi 1. (új) évfolyamának 1. számában ismertette a tényeket (Telekkönyvi adalékok a Móricz-család történetéhez. 75–78.), de írására még az érdekelt irodalomtörténészek sem figyeltek fel.
8. Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1959. 88.
9. A Móricz Zsigmond utolsó szerelme (Kairosz Kiadó, 2006) című könyvemben említett példák bizonyítják, miként manipulálta Móricz Virág apja leveleit, naplójegyzeteit.
10. Németh László: Móricz Zsigmond. In: N. L.: Homályból homályba. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977., II. 456.
11. A Noran Kiadó igazgatója, Kőrössi P. József egy interjúban (<http://nol.hu/kult/lap-20090218-20090218-23>) azt ígérte, hogy a 2009-es ünnepi könyvhétre megjeleneti a napló első kötetét, amely „1924-től ’29-ig fogja át az író életét”, de végül a kiadvány nem jelent meg.
12. [Móricz Zsigmond naplója] – [1921.] aug. 26. – 1942. aug. 14. Petőfi Irodalmi Múzeum, M. 100/3958.

ESZTÉTIKAI ÉS ETIKAI ÉRTÉKEK AZ ISTEN HÁTA MÖGÖTT CÍMŰ REGÉNYBEN

■ Móricz Zsigmond népköltési gyűjtőútjain ismerte meg a falut: 1903 és 1908 között legalább ötven szatmári települést látogatott meg.¹ Akkor döbbsen rá arra, hogy „az ő írói eszményképei – Jókai, Mikszáth, Gárdonyi – megszépített képet festettek a faluról”,² s távol álltak a néptől. A *Vallo-más az írásról* című megnyilatkozásában később úgy vall erről a négy-öt esztendő-ről mint a legfelsőbb életiskolájáról, írói életének előkészítő tanfolyamáról.³ Akkor tudatosította magában írói küldetését is, „azt, hogy neki a nép valóságos életéről

kell pontos, hiteles írói számadást és ítéletet készítenie”. Olyan életismeretben részesült ezeken a szatmári gyűjtőutakon, hogy „huszonöt-harminc évi írói munkálkodás után is úgy érezte, még mindig nem mondott el mindent, amit ott tanult.” Itt vált meggyőződésévé az a felismerése, hogy nemzeti önismeret nélkül nincs nemzeti jövő, s hogy az írónak tehetségével ezt a nemzeti önismeretet kell mélyítenie, gazdagítania.⁴

Erre az önvizsgálatra kényszerít bennünket a műveiben: ahogy a lelkiismeret

A 2009. június 27-én, Móricz Zsigmond születésének 130. évfordulója alkalmából rendezett szatmárnémeti irodalmi tanácskozáson elhangzott előadás szerkesztett változata.

egyéni tükrében megvizsgáljuk cselekedeteinket, s így megismerjük személyiségjegeinket, jellemünket, ugyanígy jutunk el a nemzeti önvizsgálat által, a hibák, bűnök feltárásával a kollektív önismerethez, ami a nemzetnevelés elengedhetetlen előfeltétele. „Mély nemzeti elkötelezettség élt benne – írja róla Görömbei András. – Föl akarta egyenesíteni a magyarságot, s ehhez két lehetőséget látott: a bírálatot és az ösztönzést.”⁵ Móricz két dolgot tartott elengedhetetlennek: „Amelyik nép nem engedi föltárni a bajait és betegségeit, az nem fog meggyógyulni, az el fog veszni. De amelyik nép elfordul a lelkében és életében felderülő jelenségektől és örömeiktől, az nem fog soha nagyra lelkesülni, mert megszűnik az önbizalma.”⁶

A Móricz-kritika

■ A marxista irodalomtörténet kisajátította Móricz társadalomkritikai érzékenységet, habitusát. Úgy állították be az életművét, mint az elmaradott, feudális viszonyok ostromozóját. A *Tragédia* című novella főhősében, Kis János alakjában például a megalázott paraszt képét látták. Pedig a műben nincs semmiféle lázadás! Hiszen Kis János alakja teljesen kiesik a népi mulatozók köréből. Figurájában a felesleges ember jelenik meg előttünk. Az identitástudatát veszített alak tragédiája.

Móricz évtizedek óta a nemzeti irodalmi kánon centrumához tartozik, mégis sokaknak úgy tűnik, múltbelivé vált. Írásművészete hiába tartozik a „klasszikus”, időálló életművek közé, mégsem sorolhatók napjainkban ezek a művek a legolvasottabb könyvek közé. Ennek oka is van. Nyilvánvaló, hogy a Móricz-olvasást tartósan meghatározta és „be is fagyasztotta”,⁷ hogy 1948 után a kritikai realizmus és a lukácsi tükrözésesztétika mintapéldájaként kanonizálták az életművét. A tartalmi szempontot emelték ki, s így háttérbe szorult művészetének gazdag esztétikai értéktartománya. Pedig a szakirodalom „minden időben gazdagon utalt Móricz művészi szemléletének összetettségére is”.⁸ Ady Endre már az 1909-es kritikájában arról ír, hogy Móricz

olyan izgalmakat kelt, olyan végtelenségeket tár föl, mint előtte senki még. A *Hét krajcár* például olyan szimbóluma a szegénységnek, mint „Krisztus hét vérző sebe”. Schöpplin Aladár is méltatta Móricz éles társadalom- és erkölcskritikáját. A *Szegény emberek* lélekábrázolását dosztojevszkiji mélységűnek tartotta.⁹

Mindezek az esztétikai észrevételek viszont háttérbe szorultak az 1948 utáni irodalomszemléletben. S emiatt az 1970-es, 80-as évek irodalomszemléleti változásai során „Móricz művészetét sokan korszerűtlennek minősítették”.¹⁰ Csak a kilencvenes években keletkeznek majd olyan irodalomtörténeti távlatú értekezések, amelyek kísérletet tesznek Móricz írásművészetének a feltárására, az újfajta esztétikai kommunikáció lehetőségeinek megmutatására.

Az Isten háta mögött

■ Az írónak – talán – egyik legegységesebb műve *Az Isten háta mögött* (1911) című regénye. A történet mindössze 48 óra alatt játszódik. Valójában külső cselekmény alig van; a sovány történet is csak arra kell az írónak, hogy feltárja előttünk a szereplők jellemét. A történet szikársága szinte egy mondatban összefoglalható: „Egy vidéki kisvárosban élő szép és fiatal asszony ki akar törni az unalmas, szürke, kiszámítható kispolgári életből.” Mégsem csupán egy öreg férj és az unatkozó, szép fiatal feleség történetét írta meg Móricz.

Az írónak „egy 1939. január 14-én készült följegyzése szerint *Az Isten háta mögött* című regényében arról van szó, hogy az ember nem más, mint állat. A szerzői intenció szerint tehát ez a mű nem foglalkozik az állatiaság(unk) alól való felszabadulás lehetőségeivel, hanem »csak« ezen anti-antropológia bemutatásával.”¹¹ A bennünk szunnyadó állati természettel szembeesít minket. Tükröt tart elénk. Hiszen ahhoz, hogy formálni, alakítani tudjuk önmagunkat, ahhoz önvizsgálat szükséges. Ez a tükrömetafora jelenik meg a regény központi eseményében is. Veres Pál tanítói ünnepi ebédet rendez az új káplán tiszteletére. Jelen vannak: a pap a

káplánnal, az albíró, aki ugyancsak most került a kisvárosba, a szomszédból Veres kollégája, Dvihalys és Veres unokaöccse, náluk lakó Veres Laci is. Az albíró észreveszi, hogy az asztaltársaság csupán az asszony kedvéért gyűlt össze: mindenki szerelmes a nőbe. Ő is meg akarja hát szerezni magának az asszonyt. Közben megérkezik Dvihalys felesége is. Veresné pedig sugárzóan hódít a férfiak között. A jókedvét azonban megzavarja az uradalmi gazdatiszt lánya. A kislány, Marica, azért jön, hogy megkérje Veresné, segítsen neki folytatni az elkezdett horgolást. A tanítónénak a kislány családjáról eszébe jut saját társadalmi helyzete. Mindig magasabbra vágyott, de csak a kispolgári élet jutott számára, egy unalmas helyen egy szürke kisember felesége lett. A szakirodalom ennyit szólnak erről a jelenetről. Pedig a kislány jelenléte a tisztasággal való szembesülést is jelenti. Azt a tükröt, amelyben Veresné megláthatja korábbi önmagát, a gyermekkori ártatlanságát. A kislányban elvesztett önmagára ismer. Ösztönösen megérez ugyan valamit, de nem tud már eljutni az önismeretig. Még az önvizsgálatig sem. Mint mikor a gonosz felingerli a tisztaság megtapasztalása, hasonlóképp az asszony is keserűségében mindenkit durván megsért. Így otthagya az egész asztaltársaság. Csak egyedül az albíró marad. A férj a megsértett vendégek után megy, hogy kiengesztelje őket. Az albíró pedig az egyedüllétet kihasználva mohón közeledik a tanítónéhoz, aki teljesen átengedi magát az idegennek. Az eseményeket a betoppanó Laci zavarja meg. Kínos pillanatok következnek. A férfi úgy érzi, szerencse, hogy nem történt meg az eset, hiszen túl olcsón és könnyen kapta volna meg ezt a nőt. S már a közjegyzőnről ábrándozik. A férj is visszaérkezik. Gyanakodik ugyan, de amikor látja a helyzetet, megnyugszik. Hiába marasztalja az albírot, az gyorsan távozik. A tanító kikíséri tehát a vendégét, s ahogy kilépnek a szobából, Veresné forrón megcsókolja a kamasz sógorát, Lacit, majd aludni küldi. A visszaérkező férjével pedig jól összevész. Őt

okolja az elrontott életéért, minden keserűségért. S éjszaka nagy elhatározásra szánja el magát a duzzogó asszony: Laci szobájába megy, de a fiú ágját üresen találja. Sejtí, merre járhat a sógora. Reggelre az asszony úgy érzi, teljesen megöregedett. Úgy gondol mindenre, mint egy idős asszony.

Ebben a jelenetsorban is észrevehetjük az önazonosság hiányát. A Veresné típusú asszonyok sohasem lehetnek boldogok, mert szakadás van bennük, mert nem azonosak önmagukkal, tetteik nincsenek összhangban emberi méltóságukkal. Ez az etikai kérdés komparatistikai lehetőségként van jelen a műben. Móricz ugyanis egy francia regény történetét ültette át a századelő Magyarországra. Flaubert *Bovaryné* című művét. S azt kutatja, hogy mi a különbség az izgalmas életre vágyó francia szépasszony és a poros ilosvai kisvárosban élő fiatal tanítóné sorsa között.

Esztétikai értékek (a magyar *Bovaryné*)

■ A regényben nagy szerepe van az intertextualitásnak. A Flaubert-regénnyel való párhuzam mellett különböző műfajú vendégszöveg emelődik még be a műbe: népdal, naplójegyzet, klasszikus óda. A szövegek találkozása más szövegekkel, illetve egymáshoz való viszonyuk alakítja a jelentéseket. Mikszáthnál még komoly problémát jelentett az eredeti szöveg és a másolat viszonya.¹² Pedig a „dialogikus utalástechnika”¹³ már a modernség előtti időszakban is jelen volt, akkor még integratív (azaz a szövegek elkülönítésének recepciós szabálya nélküli) jelleggel. Az ún. identitáselvű szövegfelfogás pedig a romantika és a modernség történeti paradigmáját hatja át. Erre a mindig is jelen lévő poétikai-retorikai jelenségre majd 1969-ben Julia Kristeva intertextualitás-meghatározása irányítja a figyelmet. Az intertextualitás magyar elnevezése, a szakirodalom által gyakran használt „vendégszöveg” a párizsi *Magyar Műhely* egyik alapítójától, Papp Tibor avantgárd költőtől származik.

A *Madame Bovary*-intertextus tehát meghatározó *Az Isten háta mögött* című regényben. A mű azt tárja elénk, hogy a demokratikus Franciaországban és a félfeudális Magyarországon mennyire más-ként alakul két hasonló sorsú emberi élet. Ugyanis „Ilosván, az Isten háta mögötti magyar kisvárosban csupa elnyomorodott lélek tengődik” – írja a műről Czine Mihály. Még aki csillagnak is tűnhetne, Veres tanító fiatal felesége, még ő is eltorzult lélek. Az asszony esetéről hallva gondol a kisvárosba újonnan került albíró Flaubert Bovarynéjára:

„...akinek az esete oly nagyszerű volt, de amely nem fog ismétlődni soha. Nincsen olyan nagy nő a kisvárosban... Ahhoz, hogy valaki olyan arányúvá fejlődjék, ahhoz valami nagy kultúra kell... Micsoda karikatúrája ez a világ, amiben élünk a karikatúrának... Ez már a közönségeség. Az unalmas, egyszerű közönségeség... Hol vannak azok a színek, hangulatok, amiket a francia kisváros ködös emléke a könyvön keresztül meghagyott... Ott színe, illata van az életnek... De itt olyan józan, olyan szimpla minden... *nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban...* [...] ez az élet, ami itt körülveszi, egyáltalán lehetetlenné teszi magát az életet...”¹⁴ (Kiemelés tőlem – K. E.)

A két asszony, Veres tanítóné és Bovaryné rokon lelkű, rokon vágyú, rokon értékű emberek, mégis másként alakul a sorsuk. Mondhatnánk azt is, hogy „*Az Isten háta mögött* kétértelmű kapcsolatot tart a Flaubert-regénnyel: igazolja is, de cáfolja is a két mű közötti megfeleléseket”.¹⁵ A „Bovary úr” megszólítás elhangzik a regény elején és végén egyaránt. Az albíró szólítja így Veres Pál tanítót. Mindez a Flaubert-regénnyel való összevetetőségre utal, s a Bovary úr megszégyenülésével analóg bekövetkezést készít elő. Várjuk, hogy Veressel is az történik majd, mint Bovary úrral: megszégyenül. A regény cselekménye mégsem tesz eleget az így felkeltett olvasói várakozásnak. Veres Pál megszégyenülését ugyanis – a csábítás visszatérő alkalmai ellenére – mind-

háromszor megakadályozzák a körülmények. A házasságtörés tehát elmarad. Vagyis az eseményszintet a történetek bekövetkezésének a hiánya jellemzi. Az elvárásaink egyáltalán nem teljesülnek.¹⁶

Kulcsár Szabó Ernő elemzése szerint Veresné voltaképpen nem is rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy közelebb jusson a szerepeken túli nőiesség értékvilágához: „Primitív s szinte állatian szűk gondolatai, de hihetetlen tágas érzései voltak.” S pusztán az illúziók elvesztését áll módjában tudomásul venni: „Vége a regénynek!” A férj hasonló kiábrándultsággal állapítja meg az „uralmi elbeszélés” széthullását: „Ez az asszony egész megvénült – mondta magában, s fél szemmel vizsgálta a feleségét. – Az ember elvesz egy fiatal lányt, hogy míg él, mindig legyen körülötte egy fiatal, friss menyecske, osztán tessék.”

Veres a házasság történetének a mérlegét is megvonja: „Malacom volt, disznóm; volt úgy, hogy tehenet is tartottam; na egye meg a fene. Késő bánat, eb gondolat. Avval tettem tönkre magamat, hogy megházasodtam.”¹⁷

Vizont Veres sikeressé válik. Ha paradoxonokon át is, de egyértelmű az érvényesülése: hiszen a hirtelen megöregedő feleség mellett a harmadik nap reggelén Veres megfiatalodik, igazgatóvá nevezik ki, s a korábbi események egyedüli ismerőjeként „egyszerre ő lett a város középpontja, a legérdekesebb ember”.¹⁸ Mindez annyiban hasonlítja Charles Bovaryhoz, hogy a nyilvánosság szemében ő is másként jelenik meg, mint amilyen valójában.¹⁹

A magyar Bovary és Bovaryné mellett a regény másik fontos figurája Veres Laci. Az érettségire készülő kamasz fiú a gimnázium provinciális terroráldozatának a szerepébe kerül, s így Nyilas Misi egyik előképének tekinthetjük. „Az ő diákélete a besúgásoktól füledt légkörben kistűlű botrányoktól botrányokig zajlik.” A tanulás téje itt nem más, mint a karrierépítés és szeretőfogás. Az Istentől való száműzetés és büntetőtelepéről való kiválás lehetőségét Veres Laci személyisége elvileg

hordoz(hat)ná – állapítja meg Beke Judit. „Csakhogy ez a regény a szabadulásnak semmiféle távlatát nem nyitja meg.”²⁰

Az etikai értékek és az erotikum

■ A szexualitást mint témakört elsőként Móricz jelenítette meg irodalmunkban, s a körülményekhez képest szokatlan nyíltsággal és gazdagsággal tárgyalta azt (*Az Isten háta mögött*, *Sárarany*, *Úri muri*, *Rokonok*).²¹ A modern szubjektum létét a férfi–nő kapcsolatban ábrázolja. Óriási dolog ez a 20. század elején, hiszen a hagyományos magyar irodalom roppant erkölcsös, szűzies volt. Valójában jóval később, még az 1960-as, 70-es években is. Derék Pál szerint olyan szemérmetes volt az irodalmunk, „mint a népiek szerint maga a magyar ember (vagysis a férfi, mert olyan, hogy nem szemérmes magyar nő egyszerűen nem létezett [...], és ha itt-ott el is pattant egy-egy trágárság, az csak úgy és akkor történt [...], ahogy, ahol és amikor mulhatatlanul szükség volt rá.”²²

Az erotikum korai, nyílt megjelenése, azaz már Móricznál való feltűnése kultúrkritikai attitűd is volt. *Az Isten háta mögött* című regényének is szinte minden szereplője szexuális problémákkal küszködik. S láthatjuk, hogy mennyire nem tudják kezelni ezt a problémát, Veresné erotikus kisugárzását. Veres Lacit, a kamaszt a kultúrkör, a polgári miliő nem tudja beavatni az életbe. S Veresné is felszámolódik. Ez a nőalak rendkívül erotikus készletű. Ha jó irányba használná fel ezt az erőt, akkor megtalál(hat)ná az individuumát.

Ha etikai szempontból vizsgáljuk meg a szexualitást, akkor a műből újabb és újabb jelentésrétegek tárulhatnak fel. Elhangzott Veres Laciról, hogy őt a kultúrkör, a polgári miliő nem tudta beavatni a szexuális életbe. (Móricz idejében a túl nagy visszafogottság, ma pedig a szabadság idézi elő az eltorzulásokat.) A fiú tragédiáját az okozza, hogy meggondolatlanul előreszalad, s a biológiai érettséget összekeveri a szerelemmel. Nem tudja, hogy a szexuális érzelmeknek erkölcsi értékekkel, a kölcsönös odaadással, biza-

lommal, szeretettel, felelősségtudattal, lemondással, hűséggel, az emberi méltóság tiszteletével vagy akár az önfeláldozással kell összekapcsolódnia ahhoz, hogy megérezze a teljességet. Csak ösztönelfojtási és ösztönkielégítési mechanizmusok vég nélküli ismétlése történik a regényben.²³ Az erkölcsi tudatosság jelenléte tehát hiányzik *Az Isten háta mögött* szereplőinek az életéből. S ez a hiátus, az esztétikai bravúrral rejtjelezett utalás az érték utáni vágyat teremti meg az olvasóban.

Móricz műveiben a házastársi konfliktusok egyik oka az erotikus hajlamok nagyfokú eltérésében ismerhető fel. A *Sáraranyban* például Turi Daninak fagyos, rideg a felesége. Az *Úri muri*ban Szakhmáry Zoltán asszonya szintén kevés, hideg, tartózkodó szépség, aki megretten a szerelem előtt. A *Jószerencsét* bányafőnökének ugyancsak hideg a felesége. Az *Erdély* című műben Károlyi Zsuzsanna pedig „már nem is nő, csak egy élő lelkiismeret”. Rögeszméibe belegabalyodó fejedelemasszony, aki „hideg és beteg”, s nem nyújt szerelmet emberének. A frigid feleségek ellenképeit mintázza meg Móricz azokban az asszonyokban, akik „erotikus és szexuális kielégülés nélkül emésztődnek a házasságban”.²⁴ Ilyen *Az Isten háta mögött* Veresnéje is, illetve az *Árvalányok* és *A fáklya* című regények hősnői. Össze nem illő emberek vergődnek a házasságokban, olyanok, akik összeházasíthatatlan ellentétei egymásnak.

A realista ábrázolástól való eltérés

■ Móricz Zsigmond írásművészete túlmutat a történeti realizmuson: hatással volt rá a századfordulón érvényesülő pozitívizmus és naturalizmus determinációtana, Nietzsche, valamint a szecesszió s a freudizmus is.²⁵ A 19. század végéig jórészt még úgy gondolták, hogy a történelem telikus, s ennek megfelelően a valóságot ábrázoló szövegeknek is egy meghatározott célelv mentén kell kibomlaniuk. Móricznak ebben a regényében – ahogyan a cím is jelzi – elmozdulás történik a transzcendens, a természetfeletti meghatározottságtól. A történetet nem egy

felső (isteni) akarat irányítja, hanem legtöbbször az ösztönök. Így nincs semmiféle fejlődési vonal a cselekményben, nincs előrehaladás. Csupán ha valaki nem a konvencióknak megfelelően viselkedik, ebben az esetben történik fordulat a cselekményben.²⁶ (Például amikor az ebédnél Veresné felrúgva az illemt a vendégek szeme láttára megéri könyökével az albíró arcát. Az összegyűlt férfiakban ekkor tudatosul szerepük és helyük a többiek között: „Mintha leesett volna a hályog a szemükről.”²⁷)

A szöveg az isteni rendezőelv hiányára implicit és explicit formában is utal. Például a címben, valamint a templom leírásában. A templom romos, elhagyatott, szinte elvesztette a funkcióját: nem tud már kapcsolatot teremteni evilág és túlvilág között.²⁸ Ez azonban nem azt jelenti, hogy Móricz személyes világa is egy Isten háta mögötti világ lenne. Az író nagyon is az Isten jelenlétében élt. Ezt számtalan példával illusztrálhatnánk. Az *Életem regénye* című könyvében például mindössze tízéves koráig követte életútját, s úgy érezte, addig minden fontos dolog megtörtént vele.

Móricz gyermekkorában az édesanyjától kapta azt az élményt, melyet a *Légy jó mindhalálig*ban is megírt, s melyre később is úgy emlékezett vissza mint életének meghatározó eseményére. A gyermek Móricznak az édesanyja egy nyári éjszákán az égboltra mutatva magyarázta, hogy az Isten teremtette ezt a világot, s azóta is fönntartja azt.²⁹

„Ez a hit lett Móricz Zsigmond vallása” – írja Görömbei András. – Ezt fordította a maga számára írói felelősségre is.” 1933-ban így vall erről az író a *Damaszkuszi élmény* című írásában: „Hosszú életutamon, mikor különös sorsom miatt azt kaptam munkául, hogy számtalan életet meglássak és megbíráljak és újjá érezek magamban, ez volt az, ami a munkakedvemet és friss erőmet megtartotta: aki teremt valamit, az nem hagyja cserben azt.”³⁰ Itt ír arról is, hogy benne az Isten volt a központ, az Isten szemével nézte a valóságot, „egy olyan egyetemes látás-

móddal, amelyik a krisztusi elvek megvalósítását tűzte ki élete céljául”. Móricz a Bibliát egész élete során olvasta: aláhúzta benne Jézus szavait, s „érvényes tanításnak tartotta azokat”. S büszke volt arra, hogy az édesapja ácsmester, hiszen Jézus nevelőatyja is ács volt Názáretben. Így Nyilas Misinek is ács lesz az apja a regényben, *Árvácska* pedig Jézushoz hasonlítja önmagát. A Biblia motívumai tehát behálózák az egész életművét.³¹

Az értékek relativizálódása

■ *Az Isten háta mögött* című regényében az Isten nélküli világot mutatja be nekünk Móricz. Az a világ, ahol az érték nem *a priori*, nem egyértelműen érték.³² Az értékek relativizációja a művészeteket sem kíméli: a képzőművészet, a zene, a költészet egyaránt rongáltan, torzítva, esztétikai értékét elveszítve jelenik meg a regényben. Zabán Márta hívja fel a figyelmet arra, hogy a művészetről ez a kép mindig egy-egy szereplő tudatán átszűrve jut el az olvasóhoz, azaz csupán egy perspektívát jelent a sok lehetséges változat közül. A lehangolódott zongora, az olcsó színnymat a falon egyaránt az albíró szemén keresztül mutatkozik meg.³³ A dalokat sem a jellegük, a nép- vagy műzenei értékük vagy értéktelenségük, hanem az előadásmódjuk teszi élvezhetetlenné: „A káplán hangja ott kullogott a sógorné mögött”. S a diákta-nyán: „Egy fiú a sarokban valami nótát kezdett. Hosszan elnyújtva üvöltötte az első sort.”³⁴ Egy érték torz formában való megjelenítése (akár az előadásmód vagy a fals zongora által) az érték objektív jellegére hívja fel a figyelmet. A torz forma ugyanis olvasói ellenállást vált(hat) ki, az adott értékhez illő művészi előadás, megjelenítés igényét, vágyát. Az értékek relativizálódásával tehát értéket hív elő bennünk az író. Ennek az érték nélküli világnak a megmutatása nyilvánvalóan csak egyik komponense a mű esztétikai értékminőségének, hisz a befogadó figyelmét elsősorban az ábrázolt tárgyaságok rétege köti le. Az esztétikai értékminőségek viszont „valami fénylő csillo-

gáshoz hasonlíthatók, mely besugározza az ábrázolt tárgyiaságokat”.³⁵

Szemkontaktus vagy mimika

■ S még egy újabb pont, amiben érezhetjük, hogy kirekesztődik a transzcendencia, hogy ebben a műben valóban „az Isten háta mögött” vagyunk. S ez a szem, a tekintet, a pillantás „rejtett kommunikációja”. A szereplők közötti viszonyrendszert ez alakítja.³⁶ S ebbe a viszonyrendszerbe az Isten tekintete nem léphet be. A szemkontaktus és a mimika a szereplők azonosításának alapeleme lesz. A szereplők ugyanis minden számottevő tulajdonságukat az arcukon viselik.³⁷

Veres tanító külsejéről például csak annyit tudunk meg, hogy fekete bajusza, „jókora” orra és „apró, kalandos fekete szemei” voltak.³⁸ Veresnét pedig az albíró a hajáról, az aranyfogáról, a nagy, eleven, gúnyos szeméről és a piros sapkájáról azonosítja be.³⁹ Szinte minden individualizáló erejű elem kapcsolatban áll valamilyen módon az arccal. „A szereplők rossz

fogorsa is visszatérő motívum, akárcsak a kipiruló arc.”⁴⁰ Mindenki elpirul ebben a regényben (talán az igazgatót és Kopó tanár urat kivéve), s a legkülönbözőbb okok miatt: indulat, harag, szégyen, vágy stb. Vörös színű a templom vakolata és a tanítóné sapkája is. Veresék neve pedig ennek a színmotívumnak szimbolikus jelentést ad: a nemi vágyat szimbolizálja, s ezzel fölerősíti a regény cselekményének erotikus aspektusát,⁴¹ az előbb tárgyalt szexuális problémákat.

Az esztétikai érték etikai kérdésekkel így kapcsolódik össze, jelezve, hogy Móricz írói világa rendkívül „összetett, sokrétegű, nyitott”. Ahogy Görömbei András írja: „Benne a világszerűség és a megalkotottság, a metonimikus és metaforikus ábrázolás olyan szintézise valósul meg, amelyik egyszerre hordozza a társadalom- és erkölskritikai bírálatot és az emberlét titkait fürkésző egyetemes emberi távlatokat. Ezért mai önismeretünknek is nélkülözhetetlen része.”⁴²

Kelemen Erzsébet

■ JEGYZETEK

1. Görömbei András: A Móricz-értelmezés új útjai. In: Azonosságtudat, nemzet, irodalom. Nap Kiadó, Bp., 2008. 61.
2. Uo.
3. Móricz Zsigmond: Vallomás az írásról. In: Uő: Tanulmányok. I. Szerkesztette Nagy Péter. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1984. 774.
4. Görömbei András: i. m. 62.
5. Uő: i. m. 62–63.
6. Móricz Zsigmond: A magyar felett áll a jövő. In: Uő: A tizenkettedik órában. Tanulmányok. III. 223.
7. Szirák Péter: Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje. Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához. In: A kifosztott Móricz? (Tanulmányok). Szerk.: Fenyő D. György. Krónika Nova Kiadó, Bp., 2001. 226–227.
8. Görömbei András: i. m. 64–65.
9. Uő: i. m. 65.
10. Uo.
11. Beke Judit: Komikum és/vagy elátkozottság. Móricz Az Isten háta mögött című regényéről – Balassa Péter hagyatékából. Tiszatáj 2004. 7. 31–32. Balassa Péter a Korona Kiadó megbízásából egy Móricz-monográfián dolgozott. A betegsége szorításában meg is kezdte az idővel való versenyfutást: élete utolsó napjaiban elkezdte diktálni a művet. Tele bőrrönddel ment el: tudórákban meghalt. Beke Judit a műelemző szeminárium jegyzetei alapján írta meg a tanulmányát.
12. Zabán Márta: Személyközi és szövegközi konvenciók lebomlása egy Móricz-regényben. Korunk 2004. 3. 100.
13. Kulcsár-Szabó Zoltán: Hagyomány és kontextus. Universitas Kiadó, 1998. 50.
14. Móricz Zsigmond: Az Isten háta mögött, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979. 16–17.
15. Kulcsár Szabó Ernő: Beszédkontaktus, szerepkör, ironia. Az Isten háta mögött mint elbeszélés. In: Uő: Beszédmód és horizont. Argumentum, Bp., 1996. 162.
16. Uő: i. m. 161–162.
17. Móricz Zsigmond: I. m. 143, 144. A regényből kiemelt részletekre Kulcsár Szabó Ernő hivatkozik: i. m. 169–170.
18. Uő: i. m. 147.
19. Kulcsár Szabó Ernő: i. m. 181.
20. Beke Judit: i. m. 34–35.

21. Kemenes Géfin László – Jolanta Jastrebska: Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911–1947. Kortárs, Bp., 1998. 27.
22. Derék Pál: A nyolcvanas évek magyar avantgárd irodalma két évtized távlatából. Elhangzott a Magyar Írószövetségben, az Avantgárd Szakosztály által szervezett Avantgárd konferencián, 2009. január 20-án.
23. Beke Judit: i. m. 32.
24. Fülöp László: Emberszemlélet és lélekábrázolás: vonások a regényíró arcképéhez. Alföld 1979. 7. 64.
25. Szirák Péter: i. m. 233.
26. Zabán Márta: i. m. 98–99.
27. Móricz Zsigmond: i. m. 96.
28. Zabán Márta: I. m. 99.
29. Móricz Zsigmond: Damaszkuszi élmény. In: Uő: A tizenkettedik órában. Tanulmányok. III. (Össze-
gyűjtötte, szerkesztette és a szövegeket gondozta Nagy Péter.) Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1984. 137.
30. Uo. A vallomásból kiemelt részletre Görömbei András hivatkozik: i. m. 60.
31. Görömbei András: i. m. 60–61.
32. Zabán Márta elemzése szerint már a mű elején találkozunk egy olyan történettel, amely megmu-
tatja, hogy az érték relatív. A Maleczkinét a férjétől nagyon irigylő a csizmadiacéh. Az asszony ugyan-
is a vásárban minden csizmát el tudott adni. Viszont az elbeszélő megmutatja a dolog másik oldalát
is. A csizmadiák „Itthon aztán kibékültek a sorssal, mert Maleczkiné ivott és veszekedett, s természe-
tét egy szent se bírta volna ki, az öreg Maleczkin kívül” (M. Zs. 7.). Másik ilyen történet az értékes-
nek tartott öngyújtó relativizálódása: Veres mindenütt dicsekszik az új automata gyújtójával, majd
mikor kiderül, hogy becsapták, hogy túl drágán vette, és ráadásul mindenkinek ilyen van, visszatér
a hagyományos gyufa használatához. Lásd: Zabán Márta: i. m. 99–100.
33. Zabán Márta: i. m. 100.
34. Móricz Zsigmond: i. m. 29, 35.
35. Ingarden, Roman: Az irodalmi műalkotás. (Fordította Bonyhai Gábor.) Gondolat Kiadó, Bp., 1977. 378.
36. Benyovszky Krisztián: Nézőpontok keresztútjában. Megjegyzések Móricz Zsigmond Az Isten há-
ta mögött című regényéhez. Irodalomtörténet 2003. 3. 481.
37. Zabán Márta: i. m. 99.
38. Lásd Móricz Zsigmond: i. m. 7. 9.
39. Uő: i. m. 18.
40. Zabán Márta: uo.
41. Uo.
42. Görömbei András: i. m. 75.

DEMETER CSANÁD

„VÁROSRENDEZÉS” CSÍKSZEREDÁBAN

■ 1. A kommunista rendszerekben az iparosítás mellett az urbanizáció végrehajtása is nagy kihívást jelentett a hatalom számára, hiszen a legtöbb szocialista ország többnyire agrárjelleggel bírt. Románia esetében a vidéki lakosság hivatalos számaránya 1956-ban 68,7%, 1966-ban 61,8%, 1977-ben 52,5%, 1985-ben 46,9% volt.¹ Ez a csökkenési tendencia, amely a mezőgazdaságban dolgozók számát jelöli, az iparosítás és urbanizálódás következtében változott meg. Az ötvenes évek végén indult el a városiasodás hosszú távú terve, amelyet a következő évtizedekben valósítottak meg, és amely átalakította a romániai társadalmat.

A hatvanas évekig a szocialista fejlesztési politika a szűkös erőforrások és az elmaradt infrastruktúra miatt többnyire a régi nagyvárosok fejlesztését támogatta. Ennek következtében a tartományi központok és a bányavidékek részesültek kiemelt támogatásban. Aszerint osztályozták a városokat, hogy azok eltérő fejlettségű gazdasági potenciállal és kulturális hagyományokkal bírnak. Első helyen álltak a dél-erdélyi és a bányásági német etnikumú területek, második helyen a közepes szinten elhelyezkedő erdélyi magyar városok, harmadikként pedig az elmaradottabb Kárpátokon túli települések, kivéve néhány iparközpontot, mint Bukarest és Ploiești.²

Erdélyben a két világháború közötti korszakban (1920–1940 között) a városlakó népesség lélekszáma mindössze négyszázezer fővel gyarapodott, és az összlakosság csupán másfél százezerrel haladta meg az egymilliót, míg 1966 és 1985 között a városlakók száma 1,6 millióval lett nagyobb, miközben az össznépesség megközelítette a 4,45 milliót.³ Nyilvánvaló, hogy a Ceaușescu-

korszak erőltetett városfejlesztési politikája nyomán zajlottak le radikálisabb folyamatok.

A Román Kommunista Párt (RKP) határozata a hatvanas évek közepén kimondta, hogy a szocialista város várható és szükséges lakosságlétszámát az ipari fejlődés határozza meg, ezért az iparfejlesztés szükségletei szerint korszerű lakótelepeket, városnegyedeket kell építeni a francia modellnél is nagyobb méreteken.⁴ Romániában a városi rang nem feltételezett egy alsó népességhatárt, mint a legtöbb európai országban. A törvény szerint azok a népesebb központok érhatték el ezt a szintet, amelyek politikai-gazdasági szerepkörrel, ipari, kereskedelmi és társadalmi-kulturális potenciállal rendelkeztek.⁵ Ehhez társult még az a kritérium, hogy gazdasági és szervező hatást kellett gyakorolniuk a környező területekre. A lakosság számának növekedése három úton valósulhatott meg: a városi népesség természetes szaporulata, a bevándorlás, illetve az ország közigazgatási beosztásában bekövetkezett változások által.⁶ Ennek alapján a települések város-státusát kétféle módon lehetett elnyerni: egyrészt a falusi települések várossá nyilvánításával, másrészt a beköltözésekkel.

A hatalom egyik legjelentősebb urbanizációs programja a „szisztematizálási terv” volt, amit Ceaușescu pártfőtitkár kezdeményezett az 1970-es években (az RKP XI. kongresszusán fogadták el), és ami város- és falurendezési elvként működött. Az előirányzat szerint a városi lakosság aránya az ezredfordulóra kb. hetven százalékra növekszik, az ország – tervezett – harmincmillió lakosából pedig mintegy 21 millió lett volna közel hatszáz város lakója.⁷

Évek	Teljes lakosság (ezer)	Városi lakosság (ezer)	Urbanizáltsági fok (%)	Átlagos évi növekedés (%)	Évi átlagos növekedés (ezer)
1975	21 240	9 543	44,9	2,9	+ 255
1980	22 418	11 206	50,0	3,3	+ 334
1985	23 682	13 438	56,7	3,7	+ 445
1990	24 941	16 507	66,2	4,2	+ 614

Forrás: I. Marinescu és R. Halus tanulmánya, Measnicov – Hristache – Trebici 1977. 177.

Ez az intézkedés kettős célt követett: egyrészt egy szocialista jellegű egységes városkép kialakítását akarták elérni az ország minden részében, másrészt a városok számát növelni a falvak urbanizálása által. Ennek a gyökerei 1967 októberéig nyúlnak vissza, amikor az RKP Központi Bizottsága elfogadta a Románia területi-közigazgatási szervezetének javítására és a falusi helységek szisztematizálására vonatkozó alapelveket. A területi-közigazgatási átszervezésről rendelkező törvény már meghirdette a kisebb települések felszámolásának, illetve összevonásának programját. Előírták, hogy a falvakat koncentrált településekké kell tömöríteni, ami népségnövekedéssel és területi összevonásokkal jár, ugyanakkor képeseké kell válniuk arra is, hogy nagyüzemi mezőgazdasági központtá alakuljanak, és esetleg iparral is rendelkezzenek.⁸ (A nyilvánosságra hozott adatok szerint Romániában a falusi lakosság akkor az össznépesség több mint hatvan százalékát tette ki, 14 205 településen élt. Több mint tízezer településen nem érte el az ezer főt, mintegy hétezer olyan települést tartottak nyilván, ahol félezernél kevesebben éltek, közel ezer településen pedig a lakosság lélekszáma nem haladta meg a száz főt.)⁹

A program megvalósítása érdekében 300–350 új várost szándékoztak létrehozni. Az elmaradottabb megyékben negyven települést várossá nyilvánítottak, de főként a megyeszékhelyeket fejlesztették,¹⁰ hiszen elengedhetetlen volt a nagy tömegdemonstrációkra alkalmas főtér, a reprezentatív pártház, a gyűlésteremül szolgáló kultúrház, a pártfőtítkárnak létrehozott erkély, ahonnan a néphez szólhatott.¹¹ A szocialista városkép kialakítá-

sának terve leginkább Bukarestben érvényesült, ahol 1981-től kezdve a város három legrégebbi negyedének nagy részét lerombolták, hogy fölépíthessék a Szocializmus Győzelme Sugárutat. A nemzetközi, magyar és román kulturális körök tiltakozása ellenére több műemléknek számító templomot, épületet romboltak le.¹² De az ország többi részében is számos műemlék és régi városrész esett áldozatul a városrendezési terveknek.¹³

A településszerkezet-átalakítási programnak az RKP 1984. novemberi XIII. kongresszusán szenteltek ismét nagyobb figyelmet, amikor is előirányozták egyes közszékhelyek agráripari városokká való fejlesztését.¹⁴ A következő oldalon lévő táblázat a városok kategorizálását mutatja be.¹⁵

Kitűnik, hogy a nyolcvanas évek Romániájában a kis- és közép nagyságú városok a legelterjedtebbek, ami az urbánus települések 91,2 százalékát tette ki. Olyan kis lélekszámú települések is városi rangot kaptak, mint Tusnádfürdő, amelynek 1984-ben 2042 lakosa volt. A hivatalos kimutatások szerint a húsz ezer lakos alatti városok száma csökkent, az azon felüliek száma pedig nőtt, országos szinten viszont a városok átlagos nagysága csak a 48 ezer főt éri el.¹⁶ A városi lakosság szempontjából mégis a nagyvárosokban él a fele népesség, hiszen ezek azok a nagy központok, amelyek koncentrálik a munkaerőt.¹⁷

Az adatok elemzésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az urbánus körzetekben lévő települések lakóinak számát is belesorolták a városi statisztikákba.¹⁸ Így például 1984-ben a községek száma 2705 volt (ez 13 123 falut je-

lentett), amelyből 135 városi alárendeltségűnek számított.¹⁹ Székelyföld esetében többnyire a kis és közepes városi települések jellemzőek, hiszen ezek nagysága nem haladja meg a 30–50 000 főt. Kivételt képez Marosvásárhely, ahol a lakosság száma meghaladta a százezret.

1988 márciusában tartott beszédében Ceaușescu bejelentette, hogy a falvak számát 13 000-ról a felére kell csökkenteni, az ottani lakosságot pedig „modern” tömbházakba kell költöztetni.²⁰ Az iparosításra alkalmas magyar jellegű városok egy részét kolonizációs célpontként kezelték, és tudatos betelepítési hullámokkal igyekeztek megváltoztatni azok etnikai arculatát. Más esetekben a többségi

nyelvterülethez közelebb eső városokat részesítették előnyben akkor is, ha az adott régióban valamely magyar jellegű városban egyes ipari ágazatoknak komoly hagyományai voltak. Az iparosodással összefüggő urbanizáció a kisebbségi népcsoportok esetében felerősítette azokat az iskoláztatási, nyelvi hátrányokat, amelyek miatt a kisebbségek iskolai képzettség tekintetében általában jóval elmaradtak az országos átlagtól.²¹ A mesterségesen felgyorsított kommunista urbanizációnak ezt a több kísérőjelenségre is visszavezethető erőteljes asszimilációs hatását jól érzékelteti a magyar népességarányának húsz százaléknál nagyobb csökkenését mutató városok statisztikája.²²

Városkategóriák lélekszámmal	Városok száma		Városok népessége		% Városok száma		% Lélekszám	
	1968	1984	1968	1984	1968	1984	1968	1984
Összesen	236	237	7 144 859	11 141 775	100	100	100	100
Kisvárosok összesen	168	134	1 734 027	1 456 193	71,2	56,6	24,3	13,0
10 000 alatti lélekszámmal	90	66	612 237	474 960	38,1	27,9	8,6	4,2
10 000–20 000 közötti lélekszámmal	78	68	1 121 790	981 233	33,1	28,7	15,7	8,8
Közepes városok összesen	55	82	2 074 323	3 507 380	23,3	34,6	29,0	31,5
20 000–50 000 közötti lélekszámmal	45	58	1 371 652	1 762 570	19,1	24,5	19,2	15,8
50 000–100 000 közötti lélekszámmal	10	24	702 671	1 744 810	4,2	10,1	9,8	15,7
Nagyvárosok összesen	12	10	1 904 516	4 217 013	5,1	8,4	26,6	37,9
100 000–200 000 közötti lélekszámmal	12	10	1 904 516	1 423 883	5,1	4,2	26,6	12,8
200 000–350 000 közötti lélekszámmal	0	10	0	2 793 130	0	4,2	0	25,1
Világvárosok összesen	1	1	1 431 993	1 961 189	0,4	0,4	20,1	17,6
1 000 000 lélekszám felett	1	1	1 431 993	1 961 189	0,4	0,4	20,1	17,6

2. Az elszigeteltebb Székelyföldön a hetvenes években bontakozott ki a nagyfokú urbanizálódás, amely az addigi hagyományos foglalkoztatási ágakat teljes mértékben átalakította. Nőtt az ipari termelés, az alkalmazottak létszáma, a fogyasztás és a reáljövedelem. Természetesen nemcsak a városok arculatát módosították az „ira-

mos” fejlesztések, hanem a lakosság életformáját és életminőségét is, hiszen eddig nem ismert elvárásoknak kellett eleget tenniük. A többnyire hagyományos gazdálkodásból élő székelység nagy része először ismerkedett meg az urbanizálódás adta előnyökkel és nehézségekkel: az ingázással, a városi életmóddal, a diploma-

szerzési lehetőségek kibővülésével, a biztos munkahelyek és a fogyasztási cikkek választékának gyarapodásával és a családok gyors életmódváltozásával. Egy 1985-ös évi összehasonlításból kiderül, hogy a székelyföldi megyék iparosítási szempontból országos rangúak, jóllehet nem rendelkeznek nagy iparvárosokkal.

Gondoljunk csak Csíkszeredára, Hargita megye székhelyére, amelynek 1966-ban mindössze 15 329 lakosa volt, és a megyésítés következtében hozzácsatolt falvak létszámával is alig érte el a 30 ezret.²³ Ugyanebben a megyében jóval kisebb városok is létrejöttek, mint például a vasfeldolgozásáról híres Vlahica (mai nevén Szentegyháza), amely 1968-ban, várossá nyilvánításakor 6250 főt számlált.²⁴

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, a pártfőtitkár székelyföldi látogatásai alkalmával már ígéretet tett a beruházások elkezdésére: „A székelység lakta helységek, Románia más helységeihez hasonlóan a legelmaradottabbak voltak az ipari fejlődés szempontjából. A szocializmus éveiben bizonyos eredményeket értünk el, de becsületesen meg kell mondanunk, hogy még nem sok történt ebben a tekintetben. A jelenlegi öt éves terv keretében a Székelyföldön – tehát az önök városában és megyéjében is – tíz új vállalat épül, aminek eredményeként gyökeresen megváltozik majd a székelyek élete, a gazdasági és szociális tevékenység általános színvonala az országnak ebben a részében. A székelyek lakta vidékek iparosítása pártunk szocialista iparosítási politikájának helyességét fejezi ki, s ugyanakkor tanúbizonysága a Román Kommunista Párt folytatta nemzeti-ségi politika helyességének. Mi úgy véljük, hogy nem létezhet igazi jogegyenlőség, nem tekinthető a nemzeti-ségi kérdés megoldottnak, amíg nem biztosítjuk az anyagi feltételeket – az iparosítást, a mezőgazdaság fejlesztését, a tudomány és kultúra virágzását.”²⁵ A fenti idézet a nemzeti-ségi kérdések megoldását a beruházások és a városiasítás sikerességéhez köti, hiszen egy szocialista országban nem léteznek nemzeti kisebbségek, ha-

nem mindenki egyformán a haza korszerűsítésén dolgozik. Ez viszont azt is megköveteli, hogy egy államban csak egységesen, egy nyelven lehessen beszélni, ami a „nemzeti szocializmus”, vagyis az ország hivatalos nyelve. Jelen esetben a román. Ennek végrehajtására a nyolcvanas évek második felében kerül sor, amikor betiltják a magyar nyelvű helységnevek használatát, a magyar család- és személynéveket pedig románosítják.

Markovics Alexandru (Sándor) főépítész 1969-ben beszámolót készített a Hargita megyei pártapparátus számára Csíkszereda infrastrukturális és ipari helyzetéről.²⁶ A jelentés egy iparilag gyengén fejlett városképet rajzol le, amely néhány kisebb gyáron (pl. készruhagyár) és szövetkezeti társuláson (pl. az Olt szövetkezet, amely a legnagyobb számított) kívül nem rendelkezett jelentősebb ipari létesítménnyel. A városnak akkor 314,7 hektár belterülete és 14 750 lakosa volt, vagyis 47 lakosra jutott egy hektár terület.²⁷ Közlekedési szempontból a Brassó–Nagybánya vasútvonal a kiemelkedő. A megyeszékhely vízellátása és kanalizálása csak részlegesen megoldott, a tömbházak fűtése viszont még többnyire csempekályhakkal történt.²⁸ Markovics a jelentés befejező részében azokat a területeket jelöli meg, ahol a jövőben lehetőség nyílhat az ipari és kereskedelmi komplexumok felépítésére.

Az országos terveknek megfelelően a hetvenes években el is kezdik a nagyméretű építkezéseket, amelyek népszerűsítésében a helyi sajtónak volt a legnagyobb szerepe. „E városban (Csíkszereda) rövid négy esztendő alatt több mint 61 munkatelep szervezésére került sor. Felépült vagy épülőfélben van öt új, nagy kapacitású gyár, nem beszélve a régiek bővítéséről, korszerűsítéséről [...] 1 553 lakrészt adtunk át a dolgozóknak. Év végéig újabb 217 lakás felépítésére kerül sor.”²⁹

A kiemelt szerepkörrel bíró megyeközpontok a rendelkezésükre álló pénzeket főleg saját maguknak és a nagyobb településeknek osztották ki. Ami az alku- pozícióval nem rendelkező falvak és a ki-

sebb, többnyire szerepkör nélküli települések rovására történt. Az erőforrások 70–80 százaléka a településhierarchia csúcsán, a megyeszékhelyeken, a nagyobb városokban maradt. A falvaknak csupán 20–30% jutott.³⁰ Ezért egész Székelyföldön a különböző régiók és helységek között ádáz harc tört ki a lokális központi szerepért. A városvezetők tudatában voltak, hogy ha az ő településük válik székhellyé, akkor ez új beruházásokat von maga után, munkalehetőségeket, lakásépítéseket, infrastrukturális fejlesztéseket tesz lehetővé. Így érthetővé válik a Hargita megye két jelentősebb városa, Székelyudvarhely és Csíkszereda közötti ellentét, ami szintén az erőforrások megszerzésének elsőbbségeért folyt.

A szisztematizálási tervnek megfelelően az egyik legnagyobb székelyföldi beruházás az 1976-ban elkezdett csíkszeredai városközpont átalakítása volt, aminek sok régi ház esett áldozatul.³¹ A kisajátított ingatlanok tulajdonosainak száma meghaladta a 250-et.³² Az építkezések tervét egy bukaresti tervezőintézeti kollektíva végezte Gheorghe Dorin műépítész vezetésével.³³ Ezután a legfontosabb feladata minden építésznek Hargita megyében a városközpont létrehozása volt.³⁴ Az építkezésekről szóló 1977/5331-es elnöki rendelkezés előírta:

- a) a közigazgatási székház a kompozíció közepén helyezkedjék el;
- b) a Művelődési ház, a művelődési palota az utca ellentétes oldalán kapjon helyet;
- c) a posta székházának bővítésére más megoldást kell keresni;
- d) a megvalósítandó épületek a román nép építészetének sajátosságait tükrözzék;
- e) 1980-ra be kell fejezni az egész együttes építését.³⁵

Ezeknek a határozatoknak az egyes pontjai a legtöbb helyi újság címlapján szerepeltek.³⁶ A sajtóban megjelenő cikkek terjedelméből és mennyiségéből ítélve is meg lehet állapítani, hogy az adott időpontban a hatalom mennyire szorgalmazta az urbanizálódás ütemét. 1978-ban a következőképpen írtak Hargita megye

székhelyéről: „Az új városközpont munkálatainak értéke meghaladja a 800 000 lejt, körülbelül 8400 lakást, egy új művelődési házat, a politikai-adminisztratív székházat, nagy befogadóképességű szállodát, mezőgazdasági élelmiszerpiacot, polivalens sportcsarnokot, harmincezer négyzetméter összfelületű kereskedelmi egységeket, valamint iskolákat, óvodákat, bölcsődéket, egészségügyi rendelőt és másokat foglal magában.”³⁷

A „gigászi munka” több tízezeres tömbház felépítésével egészült ki, amelyek átadása 1979 júniusában kezdődött el. A tervnek megfelelően elkezdtek az átalakításokat, amelyek számos akadályba ütköztek, így nem sikerült minden alkalommal betartani az előírt határidőt. „Mert valós tény, hogy nemegyszer objektív nehézségek (dokumentációk hiánya, anyagellátási és szállítási zavarok) hátráltatták a munkát, de az is valós tény, hogy a vállalat dolgozói tanácsa, az építőtelepek vezetőségei sem tettek meg mindent a tevékenység hatékonysága, megjavítása érdekében.”³⁸ Ehhez még hozzájárult a szakember- és építőmunkás-hiány, hiszen több mint hétszáz dolgozóra lett volna szüksége az építkezési vállalatnak.³⁹

A nyolcvanas évek közepére (1984) végül elkészült a tervezett szocialista típusú megyeközpont, és a legfontosabb események színhelyévé vált. A párt itt tartotta legfontosabb gyűléseit, ünnepeit, a pártfőtitkár látogatásai alkalmával innen beszélt a lakossághoz, ezért kapta a „tapstér” elnevezést az épületegyüttes főtere. A megyeszékhely létrehozása Rigó László Szabolcs építészmérnök szerint különleges feladatokra vállalkozó szakembereket igényelt, hiszen Csíkszereda talaja ásványi sók oldatával telített, és a geológiai törések is gyakoriak.⁴⁰ Ennek következtében mélyépítészeti munkálatokat is kellett végezni, több épületnek az alapozását mélyebben kellett megásni, ami időigényes és költséges volt.

A tömbházalakások hiánya jelentette a legnagyobb problémát az iparosításnak indult székely városokban, hiszen az új munkahelyek reményében beköltöző la-

kosság száma rohamosan növekedett. A pártfőtitkár székelyföldi látogatásai után (1968, 1972, 1976) és az 1972-es, illetve 1974-es párthatározatok alapján meg kellett oldani az egyre növekvő lakáshiányt. Így a nagyobb városokban mind nagyobb számban kezdtek emelkedni a szocialista rendszerre jellemző betonkolosszusok. Csíkszeredában több lakónegyed is ebben az időben alakul ki, például a Jégpálya, a Tudor Vladimirescu, a Kalász, a Hargita, a Testvériség, a Malom negyedek.⁴¹ Az építkezések ellenőrzésére egy héttagú bizottságot neveztek ki Ráduly Sándor, Bokor Mózes, Böjte Árpád, Garusen Gezea, Pușcașu Vasile, Barabás István és Kövér József személyében.⁴²

Ceaușescu 1976-os látogatása alkalmával kijelentette: „Csíkszereda vonatkozásában ugyanakkor ki kell dolgozni egy alapos szisztematizálási tervet is, hiszen 6000–7000 lakás felépítése tulajdonképpen már egy új várost jelent. Építsünk úgy, hogy 1980-ra Csíkszereda modern város legyen, a székelyek igazi büszkesége.”⁴³ Ennek szellemében a nyilvánosságra hozott adatok szerint 1971–1975 között összesen 2573 lakás épült, míg 1975–1980 között ennek majdnem a duplája, 4700.⁴⁴ Szemléltetésül megemlíthetjük az 1984 első félévére vonatkozó tömbház-építkezési tervet, amely jól érzékelteti a lakások iránti nagyfokú igényt.⁴⁵ „Visszatérve a lakásépítkezésekre, a tények arra utalnak, hogy adottsághoz, lehetőséghez mért az ideai fizikai feladat. Az első félévi tervben 217 lakás átadása szerepel, amelyből 21-be máris beköltöztek a lakók. 168-nak a simítási munkálatai folyamatban vannak, 188-nak pedig a tartószerkezetén dolgoznak. Ezekből a számadatokból is kitűnik, hogy valós lehetőség van az első félévi átadások maradéktalan teljesítésére.”⁴⁶

1984 januárjában egy érdekes építkezésre vonatkozó döntés született arról, hogy Csíkszereda bankházát szó szerint elköltöztetik, amely az országban a kilencedik ilyen elköltöztetés volt. „A munkát március 27-én kezdtük el. Meg kellett előbb erősíteni az épület alapját. Miután

kiöntöttük az épületet megerősítő vasbeton keretet, júliusban sikerrel »elszakítottuk« a régi alaptól. Ekkor már ez a 2400 tonna súlyú épület vasból készült alátámasztási elemeken állt. Július 29-én két olajnyomó henger kimozdította helyéből a két emelet magas épületet. Másnap reggel 8 óra 27 perckor elindult, és egy hónapra rá, augusztus 29-én este 10 óra 58 perckor – 127,78 méteres út megtétele után, miközben a bankban egy percig sem szünetelt a munka – megérkezett a mai helyére.”⁴⁷ Az épületegyüttes óránkénti mozgássebessége 2,2 méter volt, ami naponta harmincméteres előrehaladást eredményezett.⁴⁸ Más különleges építészeti megoldásokról is készültek feljegyzések, mint például a Craiováról Csíkszeredába szállított négy lakrészes térelemekből álló lakóház gyors összeszerelése, ami 16–20 óra alatt valósult meg.⁴⁹

1983-ban a helyi lapban sorra jelennek meg Hargita megye településeinek a számvetései, amelyek az elmúlt pár esztendő eredményeit voltak hivatottak bemutatni. Itt idézzük a Csíkszeredára vonatkozó részt: „Említsünk időrendi sorrendben néhány fontosabb építkezést is: 1970-ben adjuk át az ötszáz ülőhelyes Transzilvánia filmszínházat, 1971-ben 510 ágygal a megyei kórházat, egy 800 férőhelyes líceumot, 1972-ben telefon- és távírdaközpontot, a Modern Áruházat, a Fenyő Szállodát, a műjégpályát, négyezer méter vízhálózatot, az autóbusz-pályaudvart, 1973-ban egy tízosztályos iskolát és egy napközit, 1974-ben a Faipari Líceum 20 osztályát, a Központi Áruházat, egy 12 osztályos szakiskolát, egy napközit és egy bölcsődét, beindítjuk az automata telefonközpontot, 1975-ben még ezer telefonvonalat kapcsolunk be a hálózatba, nyitnak a Testvériség sugárút két oldalán elhelyezkedő kereskedelmi egységek, tornaterem és iskolaműhely épül. 1976-ban a Tudor negyedi új iskolát avatjuk, tornatermet és napközit, 1977-ben az új poliklinika megnyitását ünnepeljük, 1979-ben a Kötöttárugyár nagy munkásétkezdéjét, 1980-ban egy internátus mellett újabb hatezer négyzetméter kereskedelmi felü-

letet adunk át a rendeltetésének, 1981-ben az iskolák és a vízhálózat bővítésére fordítanak hangsúlyt, 1982-ben az Állomás tér korszerűsítése folyik, nagy ütemben megkezdődik Csíkszereda új központjának kialakítása.”⁵⁰

Végezetül megemlíthetjük az 1986–1990-es ötéves terv irányelveit, amelyek a megyeszékhely gazdasági fejlődésének jövőjét vetítették előre. Ez alapján az ipari termelésben a legnagyobb részarány, azaz 40,9% a gépgyártás (főleg a traktorgyárra vonatkozik) és a fémfeldolgozás lesz. Mindez 5753,1 millió lej értékű áru-termelést jelent, ami megyei szinten 30%-ot tesz ki.⁵¹ Építészeti szempontból 3001 lakrészt, 1120 négyzetméter kereskedelmi felületet, 540 négyzetméter szolgáltatásokra szánt teret irányoztak elő.

3. Székelyföld gazdasági és társadalmi változásainak tekintetében a Ceaușescu-korszak jelentette az egyik legnagyobb fordulatot. Ez nemcsak a megyei öntudatosodás kialakulásában jelenik meg, hanem a lakosság életmódjában, viselkedési módjában, szokásaiban is. A szocializmus közel 45 éve átalakította a régió egyes településeinek etnikai és urbanisztikai képét. Ugyanakkor a központi vezetés a beruházások által el tudta terelni a figyelmet a nemzetiségi kérdésről, el tudta hitetni a lakossággal, hogy csak a szocialista gazdasági rendszer a járható út, és aki ennek szolgál-

tában áll, az a maga és a családjá jövőjét építi. Ilyenformán a nyilvános propagandában az urbanizáció egyenlővé vált a modernizáció, a haladás, az egyenlőség és a korszerűsödés fogalmával. Minden, ami ezzel szemben állt, az előző rendszer maradványának számított, és megsemmisítésre volt ítélve.

Ha a szocialista város ideális modelljét akarnánk felvázolni, amelyet a gazdasági hatékonyság, a javakhoz és szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés és a városi lakosság magas életminősége jellemezett volna, akkor máris egy illuzórikus képet kapunk. Gondoljunk csak a különböző társadalmi rétegekhez tartozó város-lakók eltérő lakáskörülményeire, a javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeire és az egyes csoportok életminősége közti különbségekre. Nem hiába tevődött fel a kérdés az adott korszakban is egyes települések esetében, hogy „város ez a falu?”, hiszen továbbra is megmaradt a kisvárosok mezőgazdasághoz kapcsolódó viszonya.

Feltevődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e urbanizációról Csíkszereda esetében, és ha igen, akkor mennyire felel meg a tipikusan „szocialista város” fogalmának.⁵² Az elemzések azt mutatják, hogy mindenképpen jelentős építkezési hullám zajlott le Csíkszeredában, de a település szerencsére nem szakadt el teljesen a vidéki életformától.

■ JEGYZETEK

1. Keszi-Harmath Sándor: A szövetkezetesítés hatása a lakosságárány változására. *Korunk*, 1987. június, 494.
2. Hunya Gábor: A Ceaușescu-korszak gazdasága. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet. Atlantisz Kiadó, Bp., 1990. 159.
3. Szarka László: A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000). *Kisebbségkutatás* 2001. 4. 195–216.
4. Uo.
5. Molnár Jenő: Románia városhálózatról. *Korunk* 1986. 578.
6. Keszi-Harmath Sándor: i. m. 495.
7. I. Measnicov – I. Hristache – Vl. Terbici: *Demografia orașelor României*. Edit. Științifică și Enciclopedică, Buc., 1977. 5.
8. Hunya Gábor: i. m. 165.
9. R. Süle Andrea: Terület- és településrendezési tervek Romániában. *Regio* 1990. 1. 31–33.
10. *Buletinul Oficial*: 1974. nov. 1.
11. Hunya Gábor: i. m. 166.
12. Országos épületbontási prömier Csíkszeredában. *Hargita* 1982. aug. 13.
13. Lásd bővebben A mi utcánk: Csíkszereda lebontott utcáinak emlékére. Csíki Műemlékvédő Egyesület, Csíkszereda, 2003.
14. A Román Kommunista Párt XIII. kongresszusának irányelvei. Románia gazdasági-társadalmi fejlesztése az 1986–1990-es ötéves terv időszakában és távlati irányvonala 2000-ig terjedően. Buk., 1984. 42.

15. Uo. 578.
16. Papp József András: Város a tervezőasztalon I. Korunk 1987. 6. 449.
17. Molnár Jenő: i. m. 578.
18. Buletin Oficial al R.S.R., 1968. feb. 17.
19. Keszi-Harmath Sándor: i.m. 495.
20. Hunya Gábor: i. m. 167.
21. Szarka László: uo.
22. Uo.
23. Szabó András: Csíkszereda. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 1998.
24. Lásd bővebben Demeter Csanád: „A vasöntők városa.” Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2007. 257–278.
25. Nicolae Ceaușescu beszéde a csíkszeredai nagygyűlésen. Hargita, 1968. aug. 27.
26. AHDJHR, fond 586, Comitetul Județean Harghita al PCR, dosar 3/1969, 76–79 f.
27. Uo. 76 f.
28. Uo. 77 f.
29. Hargita, 1972. augusztus 12.
30. Szirmai Viktória: A településszociológia alapja. Településtudományi Felsőoktatási Füzetek VII. Bp., 1994. 33.
31. A mi utcánk. 3.
32. Uo. 100.
33. Kovács Nemere – Mirk László: Riportúton az Olt mentén. Fiatalok az iparban, mezőgazdaságban, az építőtelepeken. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1987. 42.
34. Hargita 1976. okt. 6.
35. Kovács Nemere – Mirk László: i. m.; AHDJHR, fond 601, Comitetul Municipal PCR Miercurea Ciuc, dosar 2/1980, 64 f.
36. Lásd például a Hargita 1978. nov. 6. és 1979. szept. 9. számát.
37. Hargita 1978. nov. 11.
38. Hargita 1979. febr. 13.
39. AHDJHR, fond 601, Comitetul Municipal PCR Miercurea Ciuc, dosar 2/1980, 56 f.
40. Kovács Nemere – Mirk László: i. m. 43.
41. Hargita, 1982. július. 18.
42. AHDJHR, fond 601, Comitetul Municipal PCR Miercurea Ciuc, dosar 11/1973, 30 f.
43. Hargita 1978. nov. 11.
44. Hargita 1983. júl. 17.
45. Az 1982–1984-es gazdasági beruházások adatait lásd részletesen AHDJHR, fond 601, Comitetul Municipal PCR Miercurea Ciuc, dosar 1/1984, 76–100 f.
46. Hargita, 1984. márc. 13.
47. Uo. 43.
48. Hargita 1984. júl. 28.
49. Kovács Nemere – Mirk László: i. m. 43.
50. Hargita 1983. jan. 25.
51. AHDJHR, fond 601, Comitetul Municipal PCR Miercurea Ciuc, dosar 1/1984, 30 f.
52. Germuska Pál: Ipari város, új város, szocialista város. Korall 2003. 5. 257.

KOLOZSVÁR EGYÉNISÉGFORMÁLÓ SZEREPE A SZÉKELYFÖLDI EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

■ Munkám során kvalitatív módszerekkel kutattam a Kolozsváron élő, egyetemi oktatásban részt vevő erdélyi fiatalokat. Elsősorban a Székelyföldről származókkal készítettem mélyinterjúkat, és spon-tán megnyilvánulásaikra alapozva (remélve, hogy így az információk relevanciája is biztosított) igyekeztem feltárni életük fontos színtereit, (nemzeti) identi-

tásuk jegyeit és a számukra fontos értékeket megfogalmazni. E munkán belül vizsgáltam Kolozsvár és a szülőföld értéktartományainak viszonyát, pontosabban: mindkettő szerepét életfelfogásuk és egyéniségük formálódásában.

Kolozsvár fontos egyetemi központ, mind a román, mind pedig a magyar szellemi élet meghatározó színtere. Kuta-

tásaim során egyértelműen kiderült, hogy a székelyföldi régióból érkező fiatalokban mélyreható nyomot hagy Kolozsvár, esetenként akár meg is változtathatja életüket az őket itt ért számos hatás.¹

A mélyinterjúk készítése során elhangzott vélemények, információk kiértékelése és egyfajta értékrendszerbe való rendezésekor fogalmazódott meg a „Kolozsvár mint fontos állomás” kifejezés. Azért vélem találónak, mert visszaadja mindazt, amit Kolozsvár nyújt e fiatalok számára. A gazdag történelmi múlt, a változatos magyar kulturális élet nemzeti identitás- és önértéktudatukat egyaránt erősíti. E közegben joggal érzik azt, hogy szellemi látóköriük sokat szélesedhet, hogy számtalan egyéniségformáló élménnyel és szakmai tapasztalattal gazdagodhatnak:

„Itt rengeteg lehetőség van a szabadidő hasznos eltöltésére, gondolok itt arra, hogy tudok válogatni a színház, mozi, opera vagy egyáltalán egy csomó hely közt, ahova le tudok menni esténként. Nem vagyok betokosodva két-három helyre, mert sajnos például, ahonnan én jövők – Udvarhelyen –, ez a jellemző, hogy egész egyszerűen, ha lejár a munka, nincs, amit csinálj. Kolozsvár ilyen szempontból nagyon jó hely. Itt nagyon aktív a magyar kulturális élet, és ez normális is. Hiszen ha a lakosság számát is nézzük, itt háromszor annyi magyar él, mint mondjuk Udvarhelyen. Így igény is sokkal több van a színes kulturális életre, és ezt Kolozsvár mindig is ki tudta elégíteni.”²

Társadalmi, kulturális és etnikai hovatartozásukról alkotott elképzeléseiket illetően is jelentős az a periódus (3–6 év), amelyet Kolozsváron töltenek, figyelembe véve, hogy 18–25 év közti korosztályról van szó, és hogy sokszor itt találkoznak először olyan „egyéniességformáló” helyzetekkel, mint a nemzeti identitásukkal kapcsolatos dilemmák felmerülése, szülővárosuktól és annak habitusaitól való elszakadás, számukra idegen nyelvi-kulturális környezet. A továbbiakban a kolozsvári élet ezen aspektusaira fogok kitérni a Székelyföldről érkező

egyetemisták perspektívájából, arra törekedve, hogy átfogó képet nyújtsak Kolozsvár és a szülőföld viszonyáról ebben a tekintetben.

Mindezek ellenére, másik pólusként – a fiatalok számára nagyon fontos kötelékként – megjelenik a szülőföld, amely hozzájárul azon attitűd kialakításához, hogy minden eddig felsorolt értéke ellenére Kolozsvár egy állomás maradjon számukra. Ahogy az előbbi részletből is kiderül, valamelyest megváltozik a szülővárosukról kialakult kép: felméri annak szerényebb adottságait, mikor a kulturális élet színtereiről vagy a továbbtanulási, szakmai fejlődési lehetőségekről van szó, de hosszú távú jövőképükön – miszerint otthon akarnak élni és tevékenykedni – nem változtat. A szülőföld iránti kötelek szorosabb, az „otthon” adta lehetőségek vonzóbbak a fiatalok számára.

„Hosszú távon otthon akarok élni, Kézdivásárhelyen. Mert otthon ember vagyok. Itt csak egy egyetemista vagyok, de otthon ember vagyok. [...] De talán az van az egész hazamenés mögött, hogy otthon akarok bizonyítani. És az otthoni környéket ismerem, otthon tudom, hogy milyenek az embereknek a szokásai, az elvárásai, és úgy érzem, hogy azoknak kell megfelelni.”³

A beszélgetések során világosan kirajzolódott néhány olyan elem, mely választ ad arra a kérdésre, miért csak egy időszakra (néhány éves periódusra) van igényük a székelyföldi magyar fiataloknak megtapasztalni a kolozsvári életet, a város által nyújtott lehetőségeket; ugyanakkor mi az, ami szülőföldjükre való hazatérésük után is nyomatékosan jelen marad életükben mint a „kolozsvári élet hagyatéka”.

Elsősorban a magyar nyelv használata, műveléséről, továbbadásának lehetőségéről kell említést tenni. A szülőföldre való hazatérés és a jövőbeli otthon kiválasztásának legfontosabb elemeként jelenik meg a mélyinterjúkban a magyar nyelv. A Kolozsváron élő legtöbb székelyföldi fiatal számára ez elenged-

hetetlen a boldoguláshoz és az „otthon” érzésének megteremtéséhez. Ennek ellenére az egyetem kiválasztásakor nem a magyar közösségek tudatos keresése, hanem a szakmai előmenetel élvezetét prioritást ennek a korosztálynak a köreiben. Éppen ezért sok erdélyi magyar fiatal végzettségű román nyelven egyetemet, többségük azért, mert nem létezik azon a szakterületen magyar oktatás, vagy nem ítélték megfelelőnek annak színvonalát. Mégis, a legtöbb beszámoló alapján, itt is fellelhető a magyar fiatalok kisebb közösségeinek kialakulása, ez is elsősorban a közös anyanyelvnek köszönhető.

„Sajátossága az évfolyamunknak, hogy egy nagyon jó kis magyar csapatot tud magáénak. Mi magyarok jól összeváltunk ott. Az elején sokan nem is tudunk románul, és akkor persze hogy egymás társaságát kerestük. Ez azért is egy zárt társaság, mert lekorlátozza az egész, hogy nem tudunk vagy nem beszélünk románul. Vagyunk úgy tizennégyen, akik így együtt vagyunk. Egy év után már költöztünk is össze egymással, együtt mentünk kirándulni, kocsmazni, mindenhova. Ez egy nagyon jó dolog szerintem. [...] Magyar közösségben van közös téma, amit mi megértünk, és mások, például a románok nem értenének meg. Ilyen témák például a nemzetiségi hovatartozás, hogy a Székelyföldről származunk...”⁴

Mint láthatjuk, még abban az esetben is mondhatni zártnak bizonyul a Székelyföldről származó fiatalok közössége, ha mindennapjaikat Kolozsváron ugyan, de számukra idegen környezetben, más kulturális közegben töltik. Ennek legjelentősebb eleme az anyanyelv, az „otthoni emlékek” és szokások – ezen szokásoknak köszönhető, hogy úgy vélik, a közös háztartásban való élés is görbülékenyebben menne, akárcsak a kommunikáció. A román nyelv használatát a mindennapi folyamatok akadályaként élik meg.

Még mindig a nyelv kérdésénél maradva elérkeztünk a második fontos elemhez, mellyel a Kolozsvár–szülőföld

viszony alakulása magyarázható a kincses városban tanuló magyar egyetemisták esetében. A kommunikációs nehézségek, azok a román nyelvvel kapcsolatos frusztrációk, melyek sok fiatalban kialakultak, már az iskola és főleg a Kolozsváron eltöltött egyetemi évek alatt, nagymértékben befolyásolják mind a román közösséghez, mind a román nyelvhez való viszonyulásukat. Mondhatni minden interjú során felbukkant, hogy alanyaim meglátása szerint (is) elképzelhetetlen az élet, legyen szó az egyetemi évekről vagy (számukra) a későbbiekben a munkavégzés lehetőségéről, amennyiben nem vállalják, hogy ezt románul kell megvalósítani:

„Ahogy egy teljesen magyar környezetből felkerülsz egy román környezetbe, akkor nyilván keresed a hozzád hasonlókat, s azokkal tartasz össze, azért is, mert kevesen vagyunk. Ha nem is tudatosan, de így van. Meg amúgy is, mi ilyen nagyon magyar környezetben nővünk fel, s szükség van arra, hogy tudjad, hogy ha kilépsz onnan, máshol mi vár: hogy felkapják az emberek a fejüket arra, adott esetben, hogy magyar a neved. Megvan másban ez a nacionalizmus...”⁵

Ebben az esetben azonban hátrányban érzik magukat, felbukkannak bennük nemzeti kisebbségükből fakadó negatív élmények, amelyekkel legtöbbször kolozsvári éveik alatt találkoztak. Az idevágó beszámolók sokaságából is kikövetkeztethető, hogy ez a téma – a román közösséggel való mindennapi kapcsolat, így a román nyelv használata is – szerves részét képezi az erdélyi magyar fiatalok életének, és legyen szó az egyetemükről, a barátaikról (azok kiválasztásáról), a társadalmi élet különféle területeiről, mindenképpen felbukkan. Elsősorban azt élik meg negatívként, hogy nemzeti identitásuk tisztelete nem egyértelmű más közösségek számára, és valószínűleg a román nyelvtudás megfelelő foka is azért élvez ekkora prioritást életükben, mert bizonyítani szeretnék a többségben lévő csoportok számára,

hogy ők maguk is fontos részét képezik a körülöttük zajló folyamatoknak.

Ehhez a ponthoz kapcsolódik továbbá a Kolozsváron való munkavállalás lehetősége, gondolata is. Bár interjúalanyaim többsége belátja, kecsgetőbb a kolozsvári szakmai érvényesülés lehetősége, két fontos érték mégis szembeszegül ezzel az elképzeléssel: egyrészt úgy érzik, szülőföldjükért, azon régió fejlődéséért felelősek, és céljaik közt szerepel annak a zónának a fejlesztése. Másrészt ezt a döntést a biztonság és a kényelem is meghatározza: olyan emberekkel dolgoznának együtt a jövőben, akikkel ismerik egymást, egy nyelvet beszélnek, egyazon környezetből származnak.

„Nem tudom, hogy miből kifolyólag, de magyar környezetben képzelem el a munkám. Főleg, mert kényelmesebb, és jobban felszabadít. Ezt én így vettem észre. Például egy irodában hogy beszélgetnék a munkatársakkal itt Kolozsváron, ha nem magyarok?... Mondjuk, majdnem mindennap hallunk a tévében az autonómiáról, én nem tudom elképzelni, hogy ott vagyok egy irodában egy román társaságban. Ők, tegyük fel, megbeszélnek egymás közt erről a dolgokat, és akkor ott vagyok én... És akkor mi lesz?”⁶

Valójában az anyanyelven való munkavégzés iránti vágy szoros összefüggésben van a szülőföldön való letelepedés és érvényesülés vágyával. Azok a döntések és választások, amelyek ezt létrehozzák, sokszor nem tudatosak. Társadalmi kapcsolatok vezénylik: az, hogy olyan közösséget és magyar intézményeket válasszanak, ahol az egyének közös anyanyelvükön, magyarul beszélnek, nem valamiféle tudatos nemzeti identitásbeli vagy politikai, hanem mindennapi életükre vonatkozó döntés.⁷ Az ezen az alapon való döntés megszületése az, ami miatt annyira szilárd meggyőződésé válszolódik a fiataloknál, hogy Kolozsvár egy állomás számukra, mely szellemi épülésüket nagyban előmozdítja, de nem válik – hosszú távon – mindennapi életük részévé.

A harmadik – és egyben utolsó – általában meghatározott elem: a magyar nyelv és kultúra átadásához megfelelő szintér kiválasztása. Ez az a pont, amelyenél a mélyinterjúban elhangzott beszélők jelentős hányada ugyanakkora jelentőséget tulajdonít Kolozsvárnak, mint az alanyok szülővárosának. A megkérdezett fiatalok számára az értékek átadása, a következő generációkban való tudatosítása kifejezett igényként fogalmazódik meg. Meglátásuk szerint ehhez egyaránt fontosak a szülőföldön, anyanyelvi közegben megélt mindennapok és a Kolozsvár által nyújtott történelmi és kulturális élet megismerése, megélése.

„Udvarhely ilyen szempontból is mintaértékű. Vannak múzeumok, kápolnák és az elmúlt hat évben vagy három szobrot, műemléket is építettek. Például ha egy idegennek vagy majd a gyerekeknél meg akarom mutatni a magyar történelmet vagy a város történelmét, akkor ezekre az ilyen helyek jó lehetőségek: elmagyarázod neki, hogy ki Csaba királyfi, elviszed múzeumba, a városi könyvtárba, megmutatod neki Tomcsa Sándor és Orbán Balázs szobrát. Sok ilyesmire van ott lehetőség.”⁸

Függetlenül az olyan változó tényezőktől, mint a székelyföldi fiatalok itt eltöltött életszakaszának hossza vagy milyensége, a kolozsvári élet hagyatéka a későbbiekben is fellelhető a fiatal közösség attitűdjében, világszemléletében: interjúalanyaim többsége hangsúlyozta, hogy biztos benne, gyermekeit egy toleránsabb szemléletmódban fogja nevelni; tudatosan tenni akar azért, hogy az etnikai hovatartozás kérdése ne negatív élményeket és intoleráns reakciókat váltson ki belőlük vagy román anyanyelvű kortársaikból. Hasonlóan jelentős értéként fogalmazható meg a kontinuitás iránti igény: a kutatásom alatt megkérdezett székelyföldi fiatalok többsége úgy véli, Kolozsvár és a kolozsvári (kulturális) élet megismerése olyan életszakasz, melyet gyermekeiknek is meg kell élniük.

Kovács Zsuzsanna

■ JEGYZETEK

1. Mielőtt Kolozsvárra költöztek volna az egyetemi évekre, a megkérdezettek a következő városokban éltek: Csíkszereda, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, illetve e települések vonzáskörében.
2. Részlet egy 24 éves székelyudvarhelyi, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.
3. Részlet egy 23 éves kézdivásárhelyi, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.
4. Részlet egy 23 éves sepsiszentgyörgyi, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.
5. Részlet egy 22 éves csíkszeredai, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.
6. Részlet egy 22 éves kézdivásárhelyi, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.
7. Lásd Rogers Brubaker: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town.*, Princeton University Press, New Jersey, 2006.
8. Részlet egy 22 éves csíkszeredai, Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatóval készült mélyinterjúból.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

A ROMÁN AVANTGÁRDKUTATÁS ÚJ HULLÁMA

Popescu, Morar, Cernat, Drogoreanu, Gulea

■ A megpezsztült román avantgárdkutatásnak elsősorban a problémafelvetéseit, téziseit kell feltérképezni ahhoz, hogy az újabb publikációk súlyát megállapíthassuk. Első látásra is szembeötlő, hogy növekedett az átfogó, monografikus feldolgozások száma 2000 után. Ráadásul egy új, a hatvanas-hetvenes években született kutatógeneráció lendületes bekapcsolódásával is számolni lehet ezen a területen: Simona Popescu (sz. 1965), Ovidiu Morar (1966), Paul Cernat (1972), Emilia Drogoreanu (1977), illetve Dan Gulea (1977) egyaránt több könyvvel, közleménnyel járult hozzá a téma feldolgozásához. A kérdés tehát az, milyen új szempontokat, megközelítésmódokat érhetünk tetten működés közben a közel-múltban színre lépő kutatók munkáiban.

A román avantgárd retrospektív irodalomtörténeti feldolgozása viszonylag korán, 1969 táján elkezdődött, Saşa Pană reprezentatív antológiájának,¹ illetve Ion Pop átfogó könyvének² megjelenésével. A kutatások e fázisában rajtuk kívül főként Ov. S. Crohmălniceanu,³ Matei Călinescu,⁴ Nicolae Balotă,⁵ illetve Adrian Marino⁶ nevét fontos kiemelni, mint akik alaptanulmányokkal járultak hozzá a problémakör irodalomtörténeti és elméleti megalapozásához. A kutatás irányát és az avantgádról szóló szövegek beszédmódját ettől kezdve hosszú ideig Ion Pop publikációi látszottak meghatározni. Pop értelmezései lényegében egy esztétista avantgárd-megközelítést javasoltak: ha szó esett is a szövegek irodalomtörténeti kontextusáról, elsősorban az intézmény-

történeti-irányzati összefüggések kerültek szóba, illetve az avantgárd specifikus műfaja, a manifesztum vált igen gyakran az értelmezések kísérőjévé-kiindulópontjává. Pop műközpontú, költői motívumokat érzékenyen követő értelmezései nagy természetességgel nőttek a későbbiekben monografikus feldolgozásokká, amelyek ugyanazt a szempontrendszert alkalmazták Lucian Blaga, Ilarie Voronca vagy Gellu Naum életművének végigkövetése során. A Pop-féle paradigma természetes és zsigeri ellenreakciót jelentett a korábbi túlpolitizált értelmezésekhez képest, amelyek magát az avantgárdot is tévűnek, dekadens maradványnak tekintették (akárcsak a környező országok irodalomtörténetei), és leginkább az osztályharcos irodalom előfutáraként építették be az irodalomtörténeti konstrukciókba. A hatvanas-hetvenes évek költészeti és irodalomszemléleti forradalma természetszerűleg az irodalom önelvűsége melletti érveket vonultatta fel, és rövid időre, a kultúrpolitika újabb bekeményítése előtt érvényesíteni is tudta ezt a szempontrendszert.

Az alapkérdés, amelyet ez a fajta megközelítésmód felvetett, az irodalom és az avantgárd művészek társadalmi elkötelezettségéhez kapcsolódott: mennyiben és milyen mértékig kell része legyen egy avantgádról szóló értekezésnek a művek társadalmi-kontextuális funkciója, amelyet az avantgárd kiáltványok vetítenek ki mögéjük? A román avantgárd művészek társadalmi elköteleződése a magyar művészekéhez képest egy másik történelmi

sztuációhoz kapcsolódott – és több, egymástól lényegesen különböző fázisban bontakozott ki. Leginkább azt a sajátos, ambivalenciáktól korántsem mentes viszonyt azonosíthatjuk be a román írók és a baloldali mozgalmak között is, mint amely a párizsi szürrealistákat a francia kommunista párthoz fűzte. Breton, Aragon, Éluard, Artaud és Tzara egyaránt szürrealisták voltak, de a kommunista mozgalomhoz fűződő viszonyuk időről időre konfliktushelyzetekbe sodorta őket: a szürrealista poétika és kísérletezés teljes feladásától az irányzat és az egyéni alkotómunka autonómiájának igényléséig terjedtek nézeteik, amelyek néha önmeghasonláshoz vagy korábbi elképzeléseik felülvizsgálásához vezettek. A harmincas évek román avantgárdjai a húszas évekhez képest egyre radikálisabb politikai elköteleződést mutatnak, nyilván a romániai és a világpolitikai helyzettel összefüggésben. Ov. S. Crohmălniceanu átfogó, kiegyensúlyozott elemzést nyújt a zsidó származású román értelmiségiek avantgárdhoz való kapcsolódásáról⁷ – minden bizonnyal a politikai fenyegetettség is hozzájárult ahhoz, hogy a korábban inkább esztétista elvek szerint alkotó avantgárdok közül többen csatlakoztak az illegális kommunista mozgalomhoz, természetesen komoly kockázatokat – pereket, börtönbüntetéseket – vállalva.⁸ Mások az emigrációt választották: Párizsban, a szürrealizmus centrumában otthon érezhette magát Victor Brauner, Ilarie Voronca, Benjamin Fondane/Fundoianu és Mihail Cosma is, akárcsak később Gherasim Luca. A román írók Párizsban töltött éveinek biográfiai-bibliográfiai rekonstruálása hangsúlyos teendője tehát a román avantgárdkutatásnak: ezt a feladatot leginkább a iasi-i Junimea kiadó vállalta magára, amely francia és román szerzők munkáit közli *Români din Paris* (Párizsi románok) című sorozatában. 2003 és 2005 között a sorozatban tíz könyv jelent meg, többek között Cioran, Eliade, Ionesco, Brăncuși, Tristan Tzara, Gherasim Luca, Benjamin Fondane, Victor Brauner,

Claude Sernet/Mihail Cosma életútját feltérképezve.

Ion Pop műközpontú elemzéseihez képest kétségkívül a kontextualista értelmezések újabb előtérbe kerülése jelenthetett újdonságot – és ezt az elvárást a fiatalabb kutatógeneráció részben teljesíti is. Különösen Dan Gulea könyvéről mondható el, hogy kitágítja a kutatás szempontrendszerét – és nem csupán azért, mert munkája elméleti megalapozásához Pierre Bourdieu irodalmi mező elméletét hívja segítségül. Ez az elméleti konstrukció inkább csak nyomokban, ihletforrásként és ötletadóként bukkan fel a könyv első részében és szerkezeti felépítésében. Sokkal fontosabb viszont, hogy Gulea a korábbi megközelítéseknel részletesebben és konkrétabban számol be az avantgárd mozgalom korabeli fogadtatásáról, támogatóinak gazdasági-közéleti tevékenységéről, ellenfeleinek akcióiról és érveiről. A konzervatív, jobboldali sajtót ugyanúgy bevonja a vizsgálódás keretei közé, mint a liberális mérsékelt reakcióit. Így a legnagyobb természetességgel kerülnek szóba a román avantgárdkutatásban korábban lényegesen elhanyagoltabb szerzők, mint például Jonathan X. Uranus, aki azért sem illett igazán a képbe korábban, mert egy vallási megújulási mozgalom (Rugul Aprins / Égő Csipkebórkor) tagjaként tevékenykedett és írt a továbbiakban. Gulea meggyőzően mutat ki szemléleti folytonosságokat a két pályaszakasz között.

A nemzetközi (a közép-európai, illetve francia) kontextust is figyelembe veszi, igaz, ez a fejezet szervesül legkevésbé a könyv egészébe. Az irányzati megközelítéstől elszakadó, kontextualista megközelítés nagy lehetősége az is, hogy Gulea nem csupán a szerzők egy-egy életszakaszának a műveit vizsgálja, hanem követi azok pályamódosításait, az irodalmi-politikai nézetek átalakulásait is. Maga a könyv címe és alcíme is ezt jelzi: *Urak, elvtársak, bajtársak: a román avantgárd fejlődési íve*.

Ovidiu Morar és Paul Cernat értekezései tekinthetők leginkább a Ion Pop-fé-

le értelmezési irány folytatódásának – különösen Ovidiu Morar román szürrealizmusról szóló könyve⁹ folytatja azt a megközelítésmódot, amelynek hangsúlya az írói pályák bemutatására, művek elemzésére esik, és amelynek fő kontextusát a korabeli irodalmi sajtó publikációi, kritikái, manifestumai jelentik. Morar könyve egy jelenség teljességre törekvő bemutatását tűzi ki célul – ráadásul több egybevágó vélemény szerint a román avantgárd e rétegében található a legtöbb igazán jelentős (és nemzetközileg is elismert) munka. Szemléletmódját tekintve nem állítható, hogy a kötet radikális újraolvasást hajtana végre – inkább a szürrealista manifestumok, programcikkek elveinek (a klasszikus értelemben vett „esztétika” tagadásának, az egymástól távol eső jelentésmezők összekapcsolásának) és kulcsfogalmainak (álom, objektív véletlen stb.) műveken keresztül történő bemutatásáról beszélhetünk ebben az esetben. Az 1948 előtti fontosabb szerzők (Ilarie Voronca, Geo Bogza, Saşa Pană, Stephan Roll, Gherasim Luca, Gellu Naum, Paul Păun, Virgil Teodorescu) bemutatása kiegészül néhány olyan hatvanas-hetvenes évekbeli román szerző portréjának felvázolásával, akik az „onirizmus” programjához csatlakoztak: Leonid Dimov, Dumitru Țepeneag, Sorin Titel, Virgil Mazilescu, Vintilă Ivănceanu és nemzedéktársaik. Ovidiu Morar könyve itt is a csoport programszövegeire összpontosít, ezek alapján vázolja fel az onirizmus és szürrealizmus közötti programmatikus különbségeket. Rendkívül érdekesen egészül ki a csoport története Dan Gulea könyvében, ahol a kapcsolathálók, pragmatikus viszonyok is kirajzolódnak – például az onirikusok kísérlete arra, hogy a negyvenes évek szürrealizmusának egyik elismert, politikailag konformizálódott képviselőjét, Virgil Teodorescut az irányzathoz kapcsolják. Gulea könyvében jól nyomon követhető, ahogyan Teodorescunak, aki éppen szürrealista indulásához próbál visszatérni a hatvanas-hetvenes években, egyfelől kapóra jön a pályakezdő szerzők érdeklődése, más-

részt igyekszik elhatárolódni a még bizonytalan státusú, bohém csoporttól és irányzattól. Mivel Dan Gulea sokkal inkább figurákra összpontosít, ráadásul a Morar-kötet néhány vakfoltjára is rámutat, különösen ami az emigráció irodalmát illeti: Valery Oişteanu vagy Sebastian Reichmann, főként Gellu Naum személyén keresztül, az onirizmus áttétele nélkül kapcsolódnak a szürrealizmushoz. A szürrealizmus jelenséggöre tehát kétségkívül további szálaikon elindulva is elemezhető – Morar könyve elsősorban az 1948 előtti időszakkal kapcsolatban váltja be a „teljességre törekvés” ígérését.

Paul Cernat kötetei a román avantgárd „első hullámára”, a szélesebb értelemben vett modernséghez fűződő kapcsolatára összpontosítanak, ilyen értelemben az időkeret, amelyet Ovidiu Morar vizsgált szürrealizmus-könyvében, a Cernat két könyvével¹⁰ együtt bővíthetne teljes román avantgárdtörténétté. A Cernat-féle vállalkozás azonban némiképp más jellegű: azt a filológiai megalapozó munkát végzi el elsősorban, amit egy folyóirattörténeti-mozgalomtörténeti könyvtől várni lehet. Minden korábbi feldolgozásnál több adatot és rengeteg idézetet nyújt a román avantgárd első időszakával kapcsolatban. Itt nem a műértelmezésekre esik a hangsúly, hanem a bizonyos szempontok szerint elrendezett adatokra. Cernat munkája abból a szempontból kapcsolható kortárs teoretikus irányzatokhoz, hogy jól érzékelhetően nyersanyagot kíván nyújtani ilyen jellegű – esetleg későbbi – feldolgozások számára. Külön fejezet szól mindkét (egymást részben átfedő) kötetben az avantgárd színházi elképzelésekről (különösen az expresszionista ihletettséggű előadásokról és csoportokról, illetve a korabeli avantgárd lapok színházi tárgyú cikkeiről esik szó), a *Contimporanul*-kötetben felbukkan egy-egy rövidebb fejezet a filmes tárgyú szövegekkel (amelyek többek közt Buñuelről, Chaplinról, illetve egyes Disney-rajzfilmekről szólnak), illetve a *Contimporanul* köréhez tartozó női szerzőkről (a költők-cikkírók közül Cernat a Filip

Corsa nevét emeli ki, illetve hangsúlyozza a nők kiemelkedő képzőművészeti produkcióit – főként Miľița Petrașcu tevékenységére összpontosítva).

Külön esettanulmányokat kínál Cernat az avantgárd recepciótörténetével kapcsolatban – ezek viszonylag jól rekonstruálják azt a horizontot, amelyben az avantgárd lapok és szerzők tevékenykedtek. Három kritikus szövegeit értelmezi és mutatja be részletesen, elsőként Const. I. Emilian doktori értekezését, amelyet 1931-ben a román „poétikai anarchizmusnak” szentelt, és amely igen csak negatív hangnemben, de jól dokumentáltan értelmezi a román avantgárd irodalom teljesítményeit – egyfajta organikus egészségeszmény pozíciójából, ahonnan nézve az avantgárd szükségyszerűen patológikus, dekadens és amorális. Külön fejezet jut másodikként Perpessiciusnak, aki egyfajta eklektikus modernség perspektívájából, bizonyos avantgárd szerzőkkel szemben elfogadó módon nyilatkozott meg több alkalommal is. Harmadikként egy kevésbé jelentősnek tartott, de az avantgárd mellett empátiakusan és makacsul kitartó kritikus, Lucian Boz munkásságát ismerteti Cernat. Boz 1935-ben *Cartea cu poeți* címmel állítja össze a modern költők arcképcsarnokát, amelyből nem hiányzik Ion Vinea, Urmuz, Beniamin Fundoianu, H. Bonciu, Ilarie Voronca és Geo Bogza.

Cernat külön terjedelmes fejezetben vizsgálja az Urmuz-recepciót: ez azért is fontos, mert maguknak a román avantgárdoknak is fontos előkép, „alapító atya” volt Urmuz. Egyfajta szűkebb körű kultusz is kialakult körülötte, és számos Urmuz-pastiche-t publikáltak a húszas-harmincas években, a román abszurd rövidpróza műfaját erősítve F. Brunea-Fox, Jacques G. Costin, Moldov és mások. Urmuz egyaránt előfutárt jelentett a dadaistáknak és szürrealistáknak (egyfajta román Jarry és Lautréamont portréja rajzolódik ki az utólagos értelmezésekből), de akár egyfajta eltérített, újrakontextualizált futurista poétika is kapcsolatba hozható e munkákkal, ahogy Emilia

Drogoreanu is megkockáztatja futurizmus-könyve¹¹ egyik fejezetében.

Drogoreanu egyébként ugyanazt az irányzatmonográfiát követi értekezésében, mint Ovidiu Morar a szürrealizmussal kapcsolatban vagy korábban Ov. S. Crohmălniceanu az expresszionizmus kapcsán. Könyve előbb a futurizmus romániai recepcióját tekinti át a korabeli sajtóban (amely, többek között Marinetti egy 1930-as romániai látogatásának köszönhetően, nagy időkeretet fog át), majd lehetséges futurista kapcsolódási pontokat keres olyan szerzők munkáiban, mint Ion Vinea, Ilarie Voronca vagy Stephan Roll. Ez is filológiai, adatfeltáró munka tehát elsősorban.

A fentiekhez képest egészen más jellegű Simona Popescu Gellu Naum-könyve,¹² amely nem a tudományos diskurzust követi, hanem, Raymond Federman terminusa nyomán egyfajta „kritifikációs” műfajt hoz létre. Idézetek, értelmezések, személyes találkozások lenyomatai egyaránt felbukkannak a könyvben, és a vizsgált szerző kultuszának építését végül is azzal a reflexióval próbálja kikerülni, hogy mindvégig arról beszél: Gellu Naum számára az irodalom nem egyszerűen irodalom volt, hanem egy életforma része, kivetülése. Ezt próbálja meg tetten érni a könyv. Popescu számos további kutatási irány számára nyit utat azáltal, ahogy a Naum-életmű kapcsolódási pontjait, a szerző olvasmányait, érdeklődési körét vizsgálja.

Az újabb avantgárd-könyvek számbavétele nyomán természetesen felmerül a kérdés, hogy milyen kanonikus következményekkel járhat egy ilyen többszereplős (és lényegében összehangolatlan) kritikai projekt. Különösen Paul Cernat könyveiben érhető tetten az az igyekezet, hogy az avantgárdot és a két világháború közötti modernséget ne válassza szét me-reven, a korabeli vitákat meghosszabbítva. Cernat számára – ahogy könyvei előszavából is kiderül – szimpatikus az az eklekticizmus, amelynek eredményeképpen a *Contimporanul* hasábjain a legkülönbözőbb irányzatok és irodalmi elkép-

zelések is megférnek egymással – természetesen az új iránti nyitottság, a kísérletező szellem, illetve az értékek sokféleségének elismerése az, ami mégis összetartja ezt az „eklektika”-programot. A Cernat-féle kanonizációs kísérlet tehát a két világháború közötti modernség elismert alkotóinak munkájához kapcsolva próbálja bevinni a köztudatba az avantgárd szerzőket.

További észrevételként megfogalmazható, hogy az újabb avantgárdértelmezések a korai csúcscok (Urmuz, Tzara, részben Voronca) mellett leginkább mégiscsak a szürrealizmus „második hullámát”, vagyis Gellu Naum, Gherasim Luca és társaik munkáját kezelik kiemelten. Több okból is: e szerzők nemzetközi beépültsége viszonylag jelentős, illetve intellektuális teljesítményük (a negyvenes években írt kiáltványaik, újonnan bevezetett terminusaik), programatikus fellépésük is kivételes erejűnek mondható.

A szürrealizmus képviselői ráadásul életrajzi adataikat tekintve is a román (és francia) irodalom közelmúltjához tartoznak egyelőre: munkásságuk feldolgozása még az elején tart. Geo Bogza 1993-ban halt meg, Gherasim Luca és Paul Păun 1994-ben, Gellu Naum 2001-ben. Olyan, Lucáékkal együtt indult és életükben keveset publikáló szerzők, mint a 2002-ben elhunyt Sesto Pals, ahogy nemrég kiderült, ugyancsak rendkívül terjedelmes (és izgalmas) kéziratok életművet hagytak hátra, amely még feldolgozásra vár.¹³

A kanonizációs lehetőségek, úgy tűnik, nem annyira az avantgárd poétikákból származhatnak a továbbiakban, inkább a művészeti ágak együttállását gyakorlatba ültető szemléletmódból, illetve az avantgárd ismeretelméletének továbbgondolásából. A feldolgozások azonban, amelyek ezeket az aspektusokat állítanák előtérbe, egyelőre a román irodalomtudományban is váratnak még magukra.

■ JEGYZETEK

1. Saşa Pană: *Antologia literaturii române de avangardă*. Ed. Pentru Literatură, Buc., 1969.
2. Ion Pop: *Avangardismul poetic românesc*. Ed. Pentru Literatură, Buc., 1969.
3. Ov. S. Crohmălniceanu: *Literatura română şi expresionismul*. Ed. Eminescu, Buc., 1971.
4. Matei Călinescu: *Avangarda literară în România*. A Saşa Pană-féle antológia átfogó képet nyújtó előszava.
5. Nicolae Balotă: *Urmuz*. Ed. Dacia, Cluj, 1970; *Lupta cu absurdul*. Ed. Univers, Buc., 1971.
6. Adrian Marino: *Dicţionar de idei literare*. Vol. I. Ed. Eminescu, Buc., 1973. A vonatkozó szócikktanulmányok: antiliteratura, avangarda, experimentul (ellenirodalom, avantgárd, kísérletezés).
7. Ovid S. Crohmălniceanu: *Evreii în mişcarea de avangardă românească*. Ed. Hasefer, Buc., 2001.
8. Erről bővebben: *Avangarda românească în arhivele Siguranţei*. Coord. Stelian Tănase. Ed. Polirom, Iaşi, 2008, illetve a könyvről szóló recenzió: Balázs Imre József: *Hogyan épült be a társadalom hálózataiba a román avantgárd*. *Korunk*, 2009. 2.
9. Ovidiu Morar: *Avatarurile suprarealismului românesc*. Ed. Univers, Buc., 2003.
10. Paul Cernat: *Contemporanul*. *Istoria unei reviste de avangardă*. Institutul Cultural Român, Buc., 2007; *Avangarda românească şi complexul periferiei*. *Primul val*. Ed. Cartea Românească, Buc., 2007.
11. Emilia Drogoreanu: *Influenţe ale futurismului italian asupra avangardei româneşti*. *Sincronie şi specificitate*. Ed. Paralela 45, Piteşti, 2004.
12. Első változata: Simona Popescu: *Salvarea speciei*. *Despre suprarealism şi Gellu Naum*. Ed. Fundaţiei Culturale Române, Buc., 2000, bővebb, ártírt variánsa: *Clava*. *Critificţiune cu Gellu Naum*. Ed. Paralela 45, Piteşti, 2004.
13. Egy újabb válogatás a hagyatékból: Sesto Pals: *Íntuneríc şi lumină*. Ed. Vinea – Onyx, Buc.–Haifa, 2007.

KOOPERÁCIÓS MINTÁK A MEDITERRÁNEUMBÓL

Szilágyi István: *Európa és a mediterrán világ*

■ Szilágyi István egyetemi tanár, az MTA doktora, a Pannon Egyetem Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének igazgatója, a Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar dékánja 2009 novemberében megjelentette *Európa és a mediterrán világ* című kismonográfiáját a címben említett térségről. A kétszáz oldalas könyv áttekinthető szerkezetbe szervezi a jelzett témakör hatalmas történelmi, politikatudományi, gazdasági és kultúraelméleti elemzését, tehát tökéletesen alkalmas arra, hogy egyetemi bibliográfiák gyakran felbukkanó szereplője legyen, ugyanakkor közérthető stílusa, letisztult mondat szerkezete, a politológia, a gazdaságtudomány stb. szakszavainak mértéktartó használata a nagyközönség számára is könnyen olvashatóvá teszi. Hozzáférhetőségét, nyitottságát az is növeli, hogy potenciális közönségétől nem vár el hatalmas kulturális tájékozottságot, hanem rövid (öt-tíz soros) paragrafusokban felvezeti vagy elmagyarázza témáját, és ez a kontextualizáció megmenti a könyvet attól, hogy egyetemi professzorok külön bejáratú információ- és ötletforrása legyen. Magyar szemszögből *elsőként* értelmezi komplex módon az EU és az újlatin világ spanyol és luzitán „szeletének” viszonyát. A legtöbb esetben józan és problematizáló ez az ismertetés, tehát ezért sem sorolható a tudománynépszerűsítő kiadványok közé, és ez a tulajdonsága meg fogja menteni attól is, hogy a hamar felejthető tankönyvek sorára jusson. Könnyen olvasható, jó szintézis, amely jól illeszkedik mind a diákok, mind pedig a tanárok, professzorok elvárás-horizontjába.

Szükségességéhez meg nem fér vita, ugyanis a magyar kultúra nosztalgikus, tehát inkább a „turáni gyökerekhez” viszonyítja magát, antik és ó referenciákat vall magáénak, és hajlandó a múlt megoldatlan problémáin rágódni (itt most, stílusosan, nem fogok öt- vagy tízsoros összefoglalót írni ezekről a megoldatlan gondokról), és emiatt gyakran elszalaszt olyan konjunktúrákat, amelyek valamiféle jobbuláshoz, valamiféle kiteljesedéshez vezethetnek. Az újlatin népek sem a pragmatizmusukról híresek (ezt a sztereotípiát inkább a germán eredetű népekre alkalmazzák), de a Szilágyi István professzor által felhozott példák kellene sokkolják a magyar ajkú, spanyol és portugál kultúrába be nem avatott olvasókat. Az Európai Unió és Latin-Amerika biregionális stratégiai szövetsége olyan hatalmas gazdasági és kulturális vállalkozás, amelynek a nagyságrendjét sem tudja elképzelni a „világ dolgaiban” kevésbé jártos polgár. Szilágyi könyve, mint fennebb írtam: *mindenkit* segíthet abban, hogy tudatosítsa, megértse a transzkontinentális, transzkulturális szolgáltatás-, áru- és információcsere jelentőségét.

Világunk a „mindenki mindenkivel harcban áll” korszakából nemrég lépett a „mindenki mindenkivel együttműködik” érába. Sajnos szinte azt mondhatjuk, hogy matematikai determináltságú imperatívusz az, hogy ezután a szakasz után újólag vehemensebb korszakába lépjen az emberiség, de amíg ez a kollaboráció-lelkésedés tart (nem tudhatjuk, hogy meddig...), érdemes kihasználni az általa nyújtott előnyöket. Viszont ahhoz, hogy érdemben – tudatosan – részt tudjunk

venni ezekben a globális folyamatokban, szükséges, hogy *értsük* is azokat. Szilágyi történettudományi ihletettségű, de realpolitikai szemléletű jegyzete épp ehhez segítheti hozzá a könyvtárlátogatókat. A „fejünk fölött” történő, globális méretű tranzakciókba való betekintés optimális segítséget nyújthat azoknak, akik ideológiáktól megfosztott, profanizált tudományos mikromiliójukban kétségbeesetten kapkodnak intellektusukat éltető „szellemi oxigén” után.

Szilágyi könyvének lényegét egy mondatban így foglalhatnánk össze: a makroregionális együttműködés nehezen megvalósítható, és előfeltétele a hatékony *mikroregionális kooperáció*. Spanyolország és Portugália történetének a gvarmatbirodalmuk szétesésétől a jelenkorig való végigkövetése, a gazdasági, politikai stb. hálójuk fejlődésének bemutatása kitűnő példa kell legyen minden értelmes és kisebb-nagyobb közössége mellett lekötelezett ember számára. A spanyol államnak a főbb kisebbségeivel, tehát a baszkokkal, katalánokkal, galegókkal és valenciaikkal való kiegyezését 2009-re megoldottnak tekinti a szerző, és nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a nem nacionalista nemzetfelfogás mennyire segítette ezt a térséget, mennyire fellendítette mind erkölcsi, mind gazdasági szempontból a spanyol „világrészeket”, és milyen nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a soknemzetű, színes kultúrájú Európai Unióval való együttműködés ne maradjon a diplomáciai üzenetcserek szintjén. Szilágyi úgy véli, hogy Spanyolországban a hajdani gvarmatbirodalmának visszaintegrálásával elért sikere annak is tulajdonítható, hogy Latin-Amerikában is lassan már „rend” lesz, vagyis sorra megdőlték a szélsőjobbboldali, illetve katonai kormányzatok, így moderáltabb tárgyalópartnerek érkeztek az EU-val való gazdasági és kulturális szövetkezés módozatainak megtárgyalására.

A professzor írásából az derül ki tehát, hogy *mindkét félnek* kell akarnia a kooperációt, és ennek a jó szándéknak az

elsőrendű feltétele az, hogy ismerjék és értsék egymás kultúráját. A szélsőjobb, a militarista, a nemzetiszocialista, a fasiszta stb. kormányzatoknak meg nem erőssége polgárainak a józan, elfogulatlan világszemléletre való nevelése, és ez szükség-szerűen konfliktusokhoz vezet. Spanyolországban sem sikerült sokáig egyezségekre jutni a baszk szélsőségesekkel, de a baszk szélsőségesek sem leltek megfelelő tárgyalópartnerekre a Franco-diktatúrát szubverzív módon tovább éltető állami funkcionáriusokban. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy az 1978-as születésű, tehát viszonylag fiatal spanyol demokrácia jól teljesített a humánus értékek felismerésében és érvényesítésében. Szerzőnk kiemeli azt, hogy a spanyol királynak sajátos szerepe volt e globális méretű, hipernacionális kooperáció kezdeményezésében és kivitelezésében. Szilágyi nem fogalmazza meg expliciten (ugyanis műve elsősorban nem antropológia), de érzékelteti, hogy a királyi funkció szinte mitikus ereje, a király mint a nemzeteket egy szellemi irányba igazító, hatalmas karizmával rendelkező entitás eleve hordozza az egység és a hatékony kooperáció jelentésszöszetevőit.

Azonban, jelzi Szilágyi, Portugália, mely szintén jelentős királyi múltra tekint vissza, és amely a 20. században szintén átszenvedett egy diktatúrát (Salazar), spanyol mintára, de egy király *a priori* kohéziót adó ereje nélkül meg tudta teremteni a Portugál Nyelvű Népek Közösségét, amely funkcionalitásban vetekszik a spanyol nyelvű és alapkultúrájú Ibéramerikai Nemzetek Közösségével.

Ám azt kellene megtanulnunk a magyarországi professzor könyvéből, hogy a „vetekszik” nem feltétlenül pozitív előjelű szó akkor, amikor nemzetközösségek, államközi szövetségek viszonyrendszerét írjuk le. A szabadpiaci verseny valamilyen szinten szembeállít minden egyént minden egyénnel, minden kultúrát minden kultúrával, de Szilágyi legújabb könyvét olvasva bármely optimistább olvasóban megfogant egy reménypalán-

tácska: ha el lehetett indítani az EU és a spanyol meg portugál nyelvű, geográfiai-
lag nem Európához tartozó államok
együttműködését, akkor elképzelhető,
hogy pár évtizeden belül a világ megeli
azokat a módszereket, amelyek túlmutat-
nak a kapitalizmus önmagát zárlatoló ér-
dekrendszerén, amely az ipari forrada-
lom, a „második vaskorszak” óta a hábo-
rúk és pusztítások legfőbb oka volt.

Szilágyi István könyvét nevezhetjük a
jövő apológiájának is, amely a patetikus
és misztifikáló hangnemet mellőzve, jó-
zanon, helyenként szigorral elemez, is-
mertet, boncol (sokszor még a kórbonc-
nok ocsmány feladatát is magára vállalja)
azért, hogy *mi, magyarok* végre kiszaba-
duljunk a Kárpát-medence szorító bilin-
cséből, és ne Erdélyben, a Vajdaságon
vagy éppen Pannóniában helyezük el
magunkat, hanem *tágabb* referenciákat
válasszunk, és múltíratáskor tudatosít-
suk azt is, hogy nemzetként történő soro-
zatos elbukásunknak a legfőbb oka az
volt, hogy önszántunkból soha semmiféle
hajlandóságot nem mutattunk semmiféle
együttműködésre – országunk, nemze-
tünk legfeljebb csak kényszerházasságo-
kat kötött, és azoknak előre lehet tudni az
eredményét.

Szilágyi eszmerendszerét és módszer-
ét követve mi is teszünk egy apró kul-
túrtörténeti kitérőt, amely tulajdonkép-
pen a könyv tanulságainak *miránk* vo-
natkozó applikációja szeretne lenni. A
magyar nép, amely akkor kelt át a
Vereckei-szoroson, amikor Kelet-Európá-
ban éppen *minden* alakulásának kezdeti
fázisában volt, külpolitikájával olyan
konjunktúrát alakított ki, hogy körülötte
azóta is alakul minden kulturális, politi-
kai, ideológiai stb. tényező. Valószínűsí-
tethető, hogy a túlnyomórészt szlávok lakta
vidékre „beköltözött” magyar nemzet
geopolitikai magatartása nagyban hozzá-
járult ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európa
minden népének jó néhány évszázada
folyamatosan mindent újra kell kezde-
nie. A magyar világnézetnek, magatartás-
nak lokális kultúrákkal való inkompati-

bilitása ahhoz vezetett, hogy ezer eszten-
dő alatt csak kényszerszövetségeseink
voltak, illetve mindig mi voltunk az ép-
pen aktuális nagyhatalom egyik gyarmat-
tartománya (osztrákok, oroszok, jelenleg
az amerikaiak kezelnek így). Az azonban
sokáig nem tudatosult a magyarság poli-
tikai vezetésében (és ha tudatosult is,
döntéseiben nem tükröződött), hogy ko-
operálni sokkal jobb lett volna, mint per-
manens módon versenyezni a környező
állami-félállami entitásokkal. A magyar
népnek az együttműködésre való képte-
lenségéből adódott az, hogy a környező
nagykultúrák szinte ösztönösen a magyar
nép eliminációjára törekedtek – valószí-
nű, hogy a biológiai tudomány is értékes
példaanyaggal szolgálhatna ezen helyzet
értelmezésére. A magyar kultúra, amely
sosem tudott mit kezdeni azzal, hogy
minden körülötte lévő ország idegennek,
kezelhetetlennek és ebből kifolyólag
„emészthetetlennek” tartja, nem tudta
meglovagolni a számára potenciálisan
kedvező geopolitikai helyzeteket, mert
mindig valakivel szemben definiálta ma-
gát, és sohasem úgy tekintett saját integ-
ritására, mint amelynek valamilyen *ide-
gen* elem is lehet a konstituálója. A ma-
gyar kultúra nem fogadta el mások más-
ságát, így szükségszerű az, hogy az ő
másságát se fogadja el senki. Elfogadás,
megértés nélkül meg nem lehet még
mikroregionális szintű kooperációt sem
létrehozni.

Szilágyi István könyve tehát *nekünk*,
magyaroknak íródott. Még ideje van an-
nak, hogy akár kisebbségi, akár többségi
népcsoportban élve, de bekapcsolódjunk
az EU és így a globális szellemi és gazda-
sági együttműködésekbe. A szeparaci-
onizmus, a szolipszizmus már nem sza-
badna meghatározó ideológiák legyenek.
Szilágyi azt mutatja meg nekünk, hogy
sok évszázad alatt felgyűlő sérelmeket is
le lehet gyűrni, és átláthatatlannak-áthág-
hatatlannak hitt kulturális különbségek
ellenére is lehet értelmes és humánus ko-
operációt létesíteni.

Péter Árpád

TURISTACSALOGATÁS FELSŐFOKON

Puczkó László – Rátz Tamara: *Az attrakciótól az élményig. A látogatásmenedzsment módszerei*

■ Gyakran találkozhatunk olyan kijelentésekkel, amelyek szerint a földrajzi, történelmi, kulturális, művészeti és egyéb szempontokból előnyös helyzetűnek tartott országok, régiók vagy városok számára könnyen teljesíthető feladat, hogy évről évre több turistát vonzzanak. Látogatottság szempontjából az élmezőnyben lévő turisztikai desztinációk azonban nem rendelkeznek behozhatatlan előnnyel az olyan események, látnivalók vagy helyszínek vonatkozásában, amelyeket még nem özönlöttek el a turisták. A Geomédiánál megjelent *Az attrakciótól az élményig* című kötet ennek bizonyítására vállalkozik. A könyv szerzői a fűlszövegben úgy fogalmaznak, hogy „vonzerő [...] szinte mindenből válhat, ha a menedzsment megtalálja hozzá a megfelelő piaci csoportot”. A szerzők szerint bizonyos lépések betartásával nagyon jó eredményt lehet elérni a látogatók számának növelése terén. Az idegenforgalom számára az egyik alapvető probléma megtalálni azokat a módokat, amelyek révén a különböző attrakciók látogatóinak igényei kielégíthetőek. A három nagyobb lépésből álló látogatásmenedzsment látszólag egyszerűnek tűnik: szakszerűen meg kell tervezni a látnivalót, ki kell alakítani és fenn kell tartani.

A szakszerű turisztikai tervezés talán legfontosabb eleme annak az igénynek a felismerése, hogy az egyedi értékeket az aktuális elvárásoknak és kihívásoknak megfelelően tudjuk bemutatni. A tervezett turisztikai projektnek – mint minden más jellegű projektnek is – olyan kérdésekre kell választ adniuk, mint a ho-

gyan, mit, mikor, kinek, hol és miből. Ezeknek a válaszoknak egy része már az ókorban is meghatározó szerepet játszott, noha az akkori szabadidős utazások nem hasonlítanak a mostaniakhoz. Az ókori Róma patríciusai például a tikkasztó nyári hőségben tengerparti villákban kerestek menedéket.

A modern turizmus csupán a 20. században jelent meg, hiszen korábban az utazás csak a kiváltságos rétegek számára volt hozzáférhető, idővel azonban a társadalmi fejlődés révén szinte bárki számára elérhetővé váltak Földünk híres, érdekes, izgalmas és közkedvelt helyei. Ennek a jelenségnek a következménye a turisztika mint tudomány megjelenése is. Így 1946-ban Londonban megalakult a WTO (World Tourism Organization), a turizmus kormány szintű nemzetközi szervezete. Hosszas tárgyalások során végül 1989-ben fogalmazták meg a hágai nyilatkozatban a turizmus máig teljesnek tekinthető definícióját: „a turizmus magában foglalja a személyek lakó- és munkahelyen kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére nyújtott szolgáltatásokat.”

A turizmus rendszere és környezete rendkívül komplex és szerteágazó világot rejt. A könyv szerzői ennek kapcsán Lengyel Márton rendszerelméletét dolgozták át. Eszerint a turizmus komplex társadalmi jelenség, amelyben a turista jelenti a keresletet, a turisztikai szektor pedig a kínálatot. A társadalmi, politikai, kulturális, gazdasági, természeti és technológiai környezet elemei jelentős mértékben be-

folyásolják az idegenforgalom rendszerét. Meghatározó szerepe van a kereslet és a kínálat találkozása során a marketingnek, a közvetítő szektornak, valamint az utazást biztosító hálózatoknak is. A Lengyel-féle rendszer egyik alapeleme a turista, aki elsősorban a rendelkezésére álló diszkreccionális jövedelem, valamint a szabadidő függvényében választ a rendelkezésére álló lehetőségek közül. Döntését azonban befolyásolja a belső motiváció is, amely konkrét utazási döntéssé a desztináció attrakciói alapján válik. Puczkó László és Rátz Tamara szerint a turisztikai rendszer működésében a vonzerő és a motiváció közötti kapcsolat minősége egyáltalán nem elhanyagolható. Általánosan kijelenthető, hogy a turista nemcsak „szálláshelyet vagy biztonságot keres, hanem olyan élményt, amelynek része mind a jó közbiztonság, mind pedig a kielégítő minőségű szálláshely”. A kínálatot meghatározó összetevők (vonzerő, szállás, étkezés, közlekedés, kultúra, higiéné, biztonság, árak stb.) nem megfelelő minősége az élmény egészét képes negatívan befolyásolni.

A látogatásmenedzsment módszereivel foglalkozó kötet egyik legértékesebb eleme az attrakcióválasztás folyamatát tárgyaló rész. A szerzők Swarbrooke modelljére támaszkodnak. Eszerint a turizmus szempontjából minden a potenciális látogatóktól indul. A folyamat alakulása attól függ, hogy az egyes attrakciók mennyire ismertek. Ezt egy állandó mozgásban lévő listaként is értelmezhetjük, amelyben az aktuális hely kedvezően megváltoztatható a reklám, PR, promóció, illetve a szájreklám által. Az attrakciót két komplex rendszer határozza meg. Egyfelől a sajátos élmény, amely mindenképpen egyedi kell hogy legyen, olyan, amellyel sehol máshol nem találkozhat a látogató. Ez többféleképpen valósítható meg. A turisták leggyakrabban a sajátos szórakozási élményeket nyújtó, megfelelő családi programokat kínáló, minőséget, autentikus élményt és nem utolsósorban aktivitást, tanulást biztosító helyeket keresnek. Az általános jellemzők és szolgál-

tatások közül kiemelt helyen szerepelnek a vonzó környezet, az időjárás elleni megfelelő védelem, a vendéglátás és az optimális vásárlási feltételek. A szakemberek külön csoportba sorolják a folyamat esszenciális elemének is tekinthető költségeket és egyéb szűrő tényezőket. Ide tartoznak a különböző belépődíjak, az ár-érték arány, valamint az utazás időtartama. Mindezen elemek átjárást biztosítanak a potenciális és a tényleges látogatók csoportjai között.

Több kutató megkísérelte összeállítani a legteljesebb turisztatipológiát, mely az attrakció ismertté tételéhez szükséges elem. Ezek közül az egyik legfontosabb a Cohen-féle osztályozás, amelyben elkülönülnek az intézményesített és a nem intézményesített típusok. Az első kategóriába a szervezett tömegturisták és az egyéni tömegturisták tartoznak, míg a másodikba a felfedezők és a vándorok. Sokat könnyít a célcsoport-segmentáció során a Swarbrooke által kidolgozott családi életciklusmodell, amely összetettsége által egyszerre veszi figyelembe az életkort és a családi állapotot.

A célcsoport mellett fontos szerep jut az attrakciónak is, vagyis minden olyan egyedi elemnek – hely, tárgy, személy, intézmény, esemény –, mely az embereket felkeresésére, megtekintésére, kipróbálására ösztönzi, és emellett képes szabadidő-eltöltési lehetőséget is kínálni. Nem elegendő tehát, ha egy már jól bevált attrakcióhoz próbáljuk igazítani saját lehetőségeinket. Mindenképpen arra kell törekedni, hogy valami olyant tudjunk kínálni, ami nem másol, hanem trendet teremt, elsőként kínál sajátos vonzó attrakciót a turisták számára.

A WTO és a WTTC (World Travel & Tourism Council) előrejelzései szerint a nemzetközi turistaérkezések száma a többszörösére fog növekedni az elkövetkező években, így 2020-ra várhatóan eléri majd az 1,6 milliárdot. A turisztikai trendek terén történt dinamikus növekedés számos tényező együttes hatásának eredménye. A demográfiai és társadalmi változások egyértelműen pozitívan befolyá-

solták a turizmus egészét. Ceballos-Lascuráin olyan elemeket sorolt ide, mint a népesség elöregedése, a dolgozó nők és a kétkeresős háztartások számának növekedése, valamint a házasságkötés időpontjának kitolódása. A bevándorlási korlátozások enyhítése, a hosszabb fizetett szabadság és a rugalmasabb munkaidő, a korai nyugdíjba menetel, az iskolázottsági szint növekedése, illetve az utazási lehetőségek jobb ismerete egyaránt hozzájárult a gyors és látványos fejlődéshez. A politikai, jogi és szabályozási változások, a technológiai fejlődés, a közlekedési infrastruktúra és az utazási biztonság erőteljes javulásának szerepe sem elhanyagolható a folyamat szempontjából. A kereslet növekedése azonban nem egyforma. Európa piaci részesedése például folyamatosan csökken, ezzel szemben Ázsia és Ausztrália-Óceánia részesedése évről évre növekszik. A WTO szerint 2020-ra Kína válik a legkedveltebb desztinációvá, és a közkedvelt Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és Spanyolország mellett Hongkong, Oroszország és Csehország is bekerül a világ tíz leglátogatottabb úti célja közé.

A társadalmi és egyéb változások hatására a fogyasztók hatalma egyre nagyobb lesz, így várhatóan csak a fogyasztóorientált helyek képesek megtartani vagy növelni a látogatók számát. Emellett a vállalt turizmusforma szerepe is pozitívan alakítja a látogatószámot. Az örökségturizmus, kulturális turizmus, etnikai turizmus, vallási turizmus, kalandturizmus, természeti turizmus, ökoturizmus, falusi turizmus, agroturizmus és a borturizmus

képezi az idegenforgalom legfontosabb területeit. Gondoljunk például az egyik leg sikeresebb hazai példára. Szében 2007-es európai kulturális főváros státusa nemcsak a külföldi turisták számának növekedését eredményezte, hanem a hazai látogatók is nagyobb számban keresték fel a százsz várost. Úgy tűnik azonban, hogy Szében nem volt képes megtartani előkelő helyét a desztinációs listán.

A szerzők szerint szinte minden a tudatos és szakszerű tervezésen, valamint a megfelelő menedzselésen múlik. Ennek értelmében olyan marketing- és információs technikákat kell alkalmazni, amelyekkel tervezhetővé válik a turisták időbeni és térbeni eloszlása. Minden azon múlik, hogy a szolgáltatáscsoport megfelel-e a látogatók igényeinek, és hogy az élmények egyediek-e. Emellett növelni kell az attrakció ismertségét és elismertségét, illetve az attrakció iránti érzékenységet, a lehető legkisebbre kell csökkenteni a látogatók által okozott társadalmi és környezeti hatásokat, maximalizálni kell a pozitív gazdasági, társadalmi és környezeti hatásokat, lehetőség szerint csökkenteni kell a szezonaritást. A tudatos turizmus szükséges velejárója, hogy a turistának folyamatosan éreznie kell: speciális látnivalót keresett fel, és ez az egyediség egész ottlétének meghatározója kell legyen. Emellett a helyi lakosság is megjelenik mint külön célcsoport, hiszen a büszkeség növelése révén kedvezően alakul számos az úti cél attrakcióból élménnyé válását segítő összetevő.

Zörgő Noémi

RIGÁN LÓRÁND AJÁNlja

■ A modern filozófia kezdetét az önmaga múltjából való kiábrándulás a filozofálás történetiségéből (és a filozófia történetéből) való kiábrándulásként, aktív felejtési kísérletként is jellemezte. Ez a programatikusan történelmietlen filozófia mégis éppen filozófiatörténetet szült, sőt ennek olyan felfogását, melyben a történet egy már kifejtett filozófia szerves, alakulásában szükségszerű része; ha nem a saját, úgy legalább azon igazság jogán, melyet előrevetít, és amelynek utólagos, történeti formákra vonatkozó megértéséhez viszonyítva kevésbé érti önmagát. Az igazság így helyet biztosíthat a tévelygésnek is, amit történetileg magyarázva integrál. Hogyan magyarázhatja azonban az igazság történetileg önmagát?

■ Arisztotelész – Pszeudo-Arisztotelész: *Az égbolt – A világtrend*. Ford. Lautner Péter és Bugár M. István. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009.

■ Balogh Brigitta: *Talpalatnyi univerzum. Tanulmányok Kant és Hegel gyakorlati filozófiájáról*. Pro Philosophia Kiadó, Kvár, 2009.

■ Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2009.

■ Boros János: *A demokrácia antropológiája*. Jelenkor Kiadó, Bp., 2009.

■ Boros Gábor: *Leibniz gyakorlati filozófiája*. Attraktor Kiadó, Gödöllő, 2009.

■ Demeter M. Attila: *Szabadság, egyenlőség, nemzetiség. A nemzeti kisebbségek problémája az angolszász politikai filozófiában*. Pro Philosophia Kiadó, Kvár, 2009.

■ Európaiság és filozófia. Szerk. Egyed Péter. Pro Philosophia Kiadó, Kvár, 2009.

■ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A művészet filozófiája P. von der Pfordten lejegyzésében (1826)*. Ford. Zoltai Dénes. Canticum Kft., Bp., 2009.

■ Heidegger, Martin: *Az alap tétele*. Ford. Pongrácz Tibor. GOND-CURA Alapítvány, Bp., 2009.

■ Heidegger, Martin: *Mit hívunk gondolkodásnak?* Ford. Vajda Mihály. GOND-CURA Alapítvány, Bp., 2009.

■ Heller Ágnes: *A filozófia radikalizmusa*. GOND-CURA Alapítvány, Bp., 2009.

■ Mikonya György: *Rend a rendetlenségben avagy A szabadság útvesztői – anarchisták és nevelés*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2009.

■ Rózsa Erzsébet: *Se félelem, se keserűség. Beszélgetések Heller Ágnessel*. Jelenkor Kiadó, Bp., 2009.

■ Oikosz és Polisz. *Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Scheiring Gábor és Jávor Benedek. L'Harmattan, Bp., 2009.

■ Schreiner Dénes: *Schelling és az antikvitás. A görög mitológia és művészet kapcsolata Schelling művészetfilozófiájában*. Áron Kiadó-Brozsek Kiadó, Bp., 2009.

■ Simon Ferenc: *Hegel élete és filozófiája*. Attraktor Kiadó, Gödöllő, 2009.

■ Vajda Mihály: *Szókratészi huzatban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2009.

■ Weissmahr Béla: *A szellem valósága. Filozófiai útmutatás*. Kairosz Könyvkiadó, Bp., 2009.

OLVASATOK

AZ IRODALOM MAI HELYZETÉRŐL

■ Gyakran beszélünk manapság arról, hogy a kulturális változások következményeként az írott szöveg primátusát felváltotta a dialógus-jelleg, a képkultúra, az email és a chat elsőbbsége, valamint hogy a média robbanásszerű fejlődése egyre inkább az olvasás kárára van. A téma szempontjából figyelemreméltó a kolozsvári *Echinox* című folyóirat lapszáma, amelynek egy terjedelmes része pontosan ezekről és hasonló problémákkal foglalkozik. Az ankétrovatban több szerző próbál meg válaszolni olyan kérdésekre, hogy miképpen olvasunk, mit olvasunk, mi változott meg olvasási szokásainkban 1989-től errefelé, illetve hogyan viszonyulunk az irodalomhoz, és hogyan írunk irodalomkritikát.

Adrian Tudurachi behatóan értekezik arról, hogy az irodalomolvasásban és az irodalomkritikában az elmúlt húsz esztendő során jelentős változások tanúi lehettünk, amelyek végső fokon azt eredményezik, hogy az olvasásban elvész maga a mű. Az irodalomkritikát nem a mű egyedisége, élményszerűsége, meglepetésjellege érdekli, hanem az aktuális szociális, politikai vagy pszichológiai kontextusok, amelyek elemzésére a mű csak ürügy, csak megjeleníti ezeket, ezek nélkül önmagában értéktelen. A szerző megnevezésével az irodalmi mű misztikus anatómiáját felcseréltük annak fizikájával. Ez azt jelenti, hogy a műelemzések és kritikák mindig a már kanonizált folyamatok és technikák, a csoportdinamikák törvényei, a kollektív memória és szimboliztika felől közelítenek a művekhez (ami nem illik bele a sablonba, azt eleve elvetik), holott éppen fordítva, a műből kellene kiindulni, meghagyva annak lehetőségét, hogy élményként „kibontakozzon” előttünk. A kulturális mező perspektívájából az esztétikai élmény éppen csak

megtűrt, de nem elsődleges. Az irodalmi műveket történelmi dokumentumokként kezelik, és az 1989-es fordulat után született román irodalomtörténetek egyike-másika már csak kronológiai bemutatások sorozata. Pedig, hívja fel figyelmünket a szerző, a művek narratológiai, retorikai vagy szemiotikai szempontból való elhelyezése elkerülhetetlen lenne ahhoz, hogy az irodalmat és ne ennek intézményeit vagy a politikai játékeretet ismerjük és értsük meg. Nem szabadna elfelejtenünk, mondja a szerző, hogy Călinescu, Streinu és Constantinescu publicisztikája előtt létezett Lovinescu irodalomtörténete, mely az akkori nemzedék számára esztétikai útmutatóul szolgált. Tudurachi írásának végén bevallja, hogy maga is egy ilyen irodalomtörténet születésére vár, amely eligazítaná a mai nemzedéket, esztétikai fogódzópontokat nyújtana, megatnítaná újra az olvasást – mint iniciációt, mint élményt.

Anca Hațiegan sokkal optimistábban közelít a felvetett kérdéshez. A maga során elismeri, hogy az elmúlt húsz év alatt megváltozott az a mód, ahogyan olvasunk, csakhogy amint mondja, egyáltalán nem szegényedésről kell beszélnünk, hanem a motivációk változásáról és a hangsúlyok áthelyeződéséről. Csak látszat az, hogy kevesebbet olvasunk, valójában az emberek rengeteget olvasnak, de már nem a nagybetűs Irodalmat, hanem emaileket, hirdetéseket, filmfeliratokat, céljaiknak és motivációiknak megfelelően. A szerző szerint a média látványvilága, a színpad, a televízió vagy a mozi képernyője összefüggenek az irodalommal, a könyveknek egyfajta meghosszabbítását vagy kiegészítését jelentik, ugyanannak az életnek különböző oldalait mutatják. Ilyen körülmények között az irodalomkritikusok helyzete nem könnyű, mert a

viszonyítási pontok megsokszorozódtak, az interdiszciplinaritás csábítása egyre nagyobb, és a lehetőségeknek ebben a sokszínűségében felerősödött a relativitás és a történetiség tudata. Az olvasóközönség számára fontosabbnak látszik az irodalom utilitárius (képessefejlesztő) vagy szórakoztató funkciója, és háttérbe szorultak a más információs médiumokat helyettesítő és a kompenzáló funkciók. Az elmúlt húsz év grafikonját még mindig a valóság újraértelmezése jellemzi, és ennek egyik következménye az esztétikai értékek átértelmeződése is. A szerző szerint természetes folyamatról van szó, annál is inkább, ha figyelembe vesszük, hogy az alkotás felsőbbrendűsége, autonómiaja legalább Marcel Duchamp óta kérdéses.

Cosmin Perța írása is abból az opció-sokféleségből indul ki, mely az irodalomkritikusok rendelkezésére áll, és amelyről már Anca Hățegan is beszélt. Megemlíti továbbá, hogy az utóbbi években annak is tanúi lehettünk, amint egyre több alkotó fordult egy újfajta irodalom felé, az egyszerűség és a szenzáció irányába, hamarosan a közízlés kegyeibe kerülve. Ennek a jelenségnek megint az volt a következménye, hogy lefegyverezte a kritikusokat, akik viszonyítási alapok nélkül találták magukat, és olyan szükségmegoldásokhoz folyamodtak, hogy kiválasztottak bizonyos „nagy szerzőket”, akiket bármilyen körülmények között elismerésben részesítenek, míg a többiek elmarasztalják. Az ellentmondások szembeötlők, és kiküszöbölésükhöz hajlékony, változásokra képes kritikai vízióra lenne szükség. A román irodalmi közeggel kapcsolatban a szerző egy ennél fájdalmasabb dologra is rámutat, és pedig az írók, költők, elemzők közti személyes rivalitásokra, a klikkesedésre, az állandó és alaptalan rágalmozásokra. A személlyel való foglalkozás felváltotta a művel való foglalkozást, és ebből a balkáni helyzetből, olvashatjuk, előbb-utóbb kikerülnek a vesztesek. Cosmin Perța optimista hangnemben fejezi be fejtegetéseit, ugyanis azt állítja, hogy a valóban értékes alkotások minden ellentétes erőfeszí-

tés ellenére megtalálják helyüket a piacon, vesztesek tehát csak az áskálódók, a rosszakarók lehetnek.

Serban Axinte rövid írásának egyik fő gondolata, hogy az irodalmi művek különböző olvasási lehetőségeket hordoznak magukban, mintegy több virtuális olvasatot, ezek adják a mű értékét. Ha időről időre nem találunk új olvasási módokat, a szövegek nem érdekelnének többé, és az a tény is, hogy ugyanazt a könyvet többször elolvassuk, annak tulajdonítható, hogy más és más olvasataira bukkanunk. Az új olvasatokat viszont nem kell a fiatal olvasókkal társítanunk, ezek nem olyan dolgok, amelyek feltétlenül az olvasó életkorával függnek össze, gondoljunk csak arra, hányszor történik meg, hogy egy régi, jól ismert könyv úgy jelenik meg, mint egy egészen más, egészen új dologról szóló alkotás. Nem tudjuk kiszámítani, hogy meddig ragaszkodunk egy kánonhoz, vagy mikor lépünk túl egy értelmezési hagyományon, de talán éppen ebben állhat a műalkotások élményszerűségének a megértése, megtapasztalása.

Sanda Cordoș cikkének újszerűsége az eddig bemutatott írásokkal szemben az, hogy ő az olvasás útjába gördített legnagyobb akadályt az irodalomoktatásban látja. Igaz ugyan, hogy a kilencvenes évek elején volt egy időszak, amikor az írók és a könyvek a közsférában háttérbe szorultak, de ez 2000 utánra megváltozott. Egyre több a könyvhét, egyre több napilap szentel helyet irodalmi alkotások bemutatásának, a könyvesboltok és kiadók egymásután újítják meg marketingstratégiájukat, alkalmazkodva az új olvasóközönségekhez, egyre több újság adja el magát ajándékba adott könyvek segítségével (gondoljunk csak a *Jurnalul Național* által beindított folyamatra). Az sem igaz, olvashatjuk továbbá, hogy a számítógép és az internet az irodalom ellenségei lennének, inkább egymás kiegészítőiként kell értelmezni ezeket. Az internet sokféle úton vezet el az irodalomhoz, elég, ha csak az irodalmi weboldalakra vagy az írók blogjaira gondolunk, amelyek szerencsés esetben az olvasó és alkotó közöt-

ti párbeszédet szolgálják. Az olvasás útjában az egyetlen reális akadály az irodalomnak az oktatásban elképzelt és betöltött szerepe, valamint az érettségi vizsgán az irodalmi tudást felmérő rendszerek, amelyek az irodalomtanulást egyszerű mechanikus tanulássá, magolássá alakítják. A kérdésre, hogy mit olvasunk, a szerző nem válaszol, megelégszik megállapítani, hogy nem olvasunk kevesebbet, mint húsz évvel ezelőtt. Amint mondja, ezeket a kérdéseket megválaszolni lehetetlen, ha nem rendelkezünk pontos felmérések adataival, különben is, hogy minden kérdést lefedjünk, az olvasás valamiféle „traktátusára” lenne szükség.

Érdekes fejtegetéseket találunk egy olyan kerekasztal-beszélgetés átiratában, amelynek fő témája, hogy lehetséges-e egy irodalmi művet több olvasó között részekre osztani és részlegesen olvasni, hogy az egész csak az egyéni tapasztalatok közössé tételeiben, megbeszélésében álljon össze. A kérdés itt az, hogy miféle megértés lehetséges ilyen esetben, illetve hogy lehetséges-e egyáltalán megértés.

A lapszám magyar oldalai is hasonló kérdéseket tematizálnak. Török Zsuzsanna *Ki kit olvas?* című írásában a *Helikon* kritikarovatában 2008-ban megjelent recenziókat és kritikákat csoportosítja, megpróbál választ adni a kérdésre, hogy a szakemberek milyen szövegeket preferálnak, illetve milyen arányban foglalkoznak egészen új kortárs magyar irodalmi művekkel vagy külföldi, de immár magyarul is olvasható szövegekkel. Elemzésének végén arra a következtetésre jut, hogy a kortárs irodalmi művek megjelenését főleg a *Helikon* szerkesztőségének fiatalabb csoportja tartja számon, illetve hogy a publikált szövegek a hagyományhoz való visszanyúlás és az aktualitás megtartása közti egyensúlyról tanúskodnak. A következő elemzés Nagy Anna tollából származik, és az *Élet és Irodalom* kritikarovatát mutatja be. Először a rovat-

ban megjelenő recenziók csoportosításáról, a rovat strukturális felépítéséről számol be, majd pedig a megjelent szövegek hangnemét, stílusát hasonlítja össze.

László Szabolcs írásából a *Jelenkor* kritikarovatát ismerhetjük meg, továbbá azt is megtudjuk, hogyan épül fel a lap szerkesztősége, melyek irodalmi részének jellegzetességei, mit tekint fő feladatának. Ugyancsak László Szabolcs szerkesztésében rövid felmérést is találunk, amely tartalmazza és elemzi tizennégy megkérdezett válaszait arra a kérdésre, hogy mit, mikor és hogyan olvas. A megkérdezettek fele férfi, fele nő, de mindannyi úgymond intellektuális környezetben nevelkedett, és valamilyen kapcsolatban áll az irodalommal: író vagy diák a bölcsészkaron, a dramaturgián vagy egyszerűen irodalomkedvelő. Az ankét nyilvánvalóan nem tekinthető szociológiailag relevánsnak, tekintettel a résztvevők kis számára és az előbb említett kiválasztási kritériumokra, mindazonáltal tartalmaz érdekes, megfontolandó válaszokat. Érdekesként kiemelném, hogy a megkérdezettek nagy része elutasítóan viszonyul a könyvtárban, az olvasás helyéül kijelölt intézményben történő olvasáshoz, valamint a digitalizált szépirodalmi művek képernyőről történő olvasásához is. A második álláspont furcsának tűnhet, ha arra gondolunk, hogy milyen jelentőséghez jutott az információ- és kultúraterjesztésben a számítógép és az internet, mégis a megkérdezettek válaszai alapján úgy tűnik, a nyomtatott könyvnek mindig vannak bizonyos előnyei a digitalizált szöveggel szemben: *sajátjának* érzi az ember, a számítógépes szöveget viszont nem, esztétikai hatása van a könyvespolcon, továbbá a nyomtatott könyv könnyen jegyzetelhető, és a szem kisebb erőfeszítést igényli, mint a képernyőről olvasott szöveg. (*Echinox*, 2009. 1–4.)

Soós Amália

ABSTRACTS

Rafael Capurro

■ *Architecture as a Challenge of Thought. Towards a Phenomenology of Architecture*

Keywords: *architecture, phenomenology, postmodernism, Husserl, Heidegger, Klee, Dasein ("Being-there"), "The Origin of the Work of Art"*

Proceeding from an interpretation of Heidegger's essay *The Origin of the Work of Art* and its parallels with Paul Klee's *Ways of Studying Nature*, the article attempts to establish a phenomenology of (postmodern) architecture in accord with man's specific being-in-the-world (in-der-Welt-sein) and corporeality as dwelling and the removal of distance. It then touches upon the future architecture in the era of information technology, in which buildings will assume an increasingly "virtual" and transitory character, as the centre is dislocated to the local and becomes manifold. Instead of threatening our Dasein, this recent situation will, in fact, further man's "telematic existence" and existential openness toward our new world.

Mariana Celac

■ *Why Bucharest Cannot Become a Metropolis. Interview*

Keywords: *Romania, urban development, metropolises, Bucharest, architecture criticism*

Answering the interviewer's questions, the Romanian architecture critic paints a sceptical picture of what her country's capital can possibly achieve in terms of urban development in the future. According to Celac, the years after 1989 had a similarly devastating effect on Bucharest as harmless child's diseases sometimes have on adults. The city was compelled by the sudden regime change to make up for all it has missed during the communist dictatorship in lack of an organic development. Moreover, it does not have any real chance to become a

European metropolis as long as the local authorities and intellectuals preoccupied with its future merely view this city as a collection of buildings.

Mark Gottdiener

■ *Disneyland. A Utopian Urban Space*

Keywords: *sociosemiotics, postmodernism, Los Angeles, Disneyland, late capitalism, utopia*

The amusement park, Disneyland, is viewed as a form of settlement space with urban characteristics. A sociosemiotic analysis is carried out to uncover the meaning system of this built environment. After an introduction to urban semiotics, two dimensions are analyzed according to syntagmatic and paradigmatic associations. In the former case, Disneyland is best understood in contrast to the settlement space directly outside it, namely, the regional sprawl of Los Angeles. In the latter case, the park is viewed as structured by two underlying semantic fields. The first is the articulation between the late capitalist social formation in the United States and space, while the second is the articulation between the personal ideology of Walt Disney and space.

Szabolcs Guttman

■ *Urban Development and City Feeling in Kolozsvár. Interview*

Keywords: *restoration, city planning, Szeben, Kolozsvár, St. Michael's Church*

The ex-chief architect of Szeben compares the restoration workings undertaken at this site with the situation of another major Transylvanian city, Kolozsvár. In the latter case, the focal point of city planning is currently located in the area surrounding St. Michael's Church, i.e. the city's historical center. According to the professional architect, Kolozsvár has maximum potential as an urban site, which could be exploited with minimum investment, especially on the north-west axis, the historical core of the city's multicultural development.

SZÁMUNK SZERZŐI

Antall István (1953) – hangjátékíró, a Magyar Rádió irodalmi szerkesztője, Budapest

Balaton Petra (1974) – történész, PhD, egyetemi tanársegéd, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Biró A. Zoltán (1955) – társadalomkutató, egyetemi tanár, Sapientia EMTE, Csíkszereda

Borcsa János (1953) – irodalomkritikus, PhD, tanár, Kézdivásárhely

Capurro, Rafael (1945) – filozófus, ny. egyetemi tanár, Stuttgarter Média Egyetem

Celac, Mariana – műépítész, építészettörténész, esszéista, dokumentumfilmes, Bukarest

Cseke Péter Tamás (1971) – szerkesztő, Új Magyar Szó, Bukarest

Demeter Csanád (1981) – történész, tanár, PhD, Szentegyháza

Farkas Jenő (1946) – egyetemi docens, ELTE, Budapest

Ferencz Orsolya (1988) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Ferencz Zsolt (1986) – újságíró, Kolozsvár

Gagy József (1953) – társadalomkutató, egyetemi tanár, Sapientia EMTE, Marosvásárhely/Csíkszereda

Gottdiener, Mark (1943) – egyetemi tanár, Buffalo Egyetem, New York

Guttmann Szabolcs (1961) – műépítész, Kolozsvár

Hamar Péter (1943) – irodalomtörténész, PhD, Fehérgyarmat

K. Horváth Zsolt (1972) – egyetemi tanársegéd, ELTE BTK, Budapest

Kelemen Erzsébet (1964) – író, költő, drámaíró, Debrecen

Kovács Zsuzsanna (1986) – magiszteri hallgató, BBTE, Kolozsvár

Láng Orsolya (1987) – egyetemi hallgató, Sapientia – EMTE, Kolozsvár

Markó Béla (1951) – költő, politikus, Marosvásárhely/Bukarest

Móser Zoltán (1946) – fotóművész, író, Bicske

Péter Árpád (1981) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Rigán Lóránd (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Soós Amália (1982) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Szántó T. Gábor (1966) – költő, író, főszerkesztő, Szombat, Budapest

Zalán Tibor (1954) – költő, író, Budapest

Zörgő Noémi (1984) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Támogatók

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY
Alapította az RMDSZ

nka

Nemzeti Kulturális Alap

„Ha egyszer építeni akarok valamit, és ez az építés az emberekhez és a dolgokhoz sokféle módon viszonyul, vajon előbb nem mindezekről a »tárgyakról« kellene tudnom egyet-mást ahhoz, hogy építésem »tárgyszerű« legyen? És hogyan áll a helyzet magával az építés lényegével?”
(Rafael Capurro)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

ALTERNATIVE URBAN SPACES
SPAȚII URBALE ALTERNATIVE